

Алишер Навоий

Паджихи синиё
вд ҳуқдаю

АЛИШЕР НАВОЙЙ

ТАРИХИ АНБИЁ ВА
ҲУҚАМО

(пайғамбарлар ва ҳакимлар тарихи)

Китобни ҳурматлашингиз оёқ остига ва нолойик
ерларга ташламаслигингиз сўралади.

Самарқанд
Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат науруётчилиг
бўлими, 1990 йил

Навоий, Алишер.

Тарихи анбиё ва ҳукамо: (Пайғамбарлар ва ҳакимлар тарихи): (Сўз боши Б. Валихўжаев ва Қ. Тоҳировни). — Т.: Самарқанд: F. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. бўлими, 1990. — 140 б.

Мир Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» китоби анъанавий тарихий асардир. Ўнда Носириддин Рабғузийнинг «Қисасул анбиё» асари янғлиғ Одам атодан то Муҳаммад Мустағоғача бўлган давр пайғамбарлари ҳақида, шунингдек улуғ ҳакимлар тўғрисида ҳикоя қилинади.

Китобхонлар бу асарни улуғ бобомиз туғилган кунига 550 йил тўлиши муносабати билан тайёрланган кичик бир туҳфа тарзида қабуя қиласди деган умиддамиз.

Навои А. История пророков и ученых.

Үз I.

H — 4702620102 — 3
M 352 (04) — 90   доп. 90   © Навоий. 1990 й.

ISBN 5 — 635 — 00890 — 9

АЛИШЕР НАВОЙЙНИНГ «ТАРИХИ АНБИЁ ВА ҲУКАМО» АСАРИ ҲАҚИДА

Буюк шоир ва мутафаккир Амир Низомиддин Алишер Навоий ўз даврининг йирик тарихшуноси ҳам бўлган. Унинг яратган ҳамма бадиий, илмий, фалсафий асарлари ниҳоятда кўп тарихий асарлар, воқеаномаларни мутолаа қилганлиги, уларга тадқиқотчи назарни билан ёндашгани ва ижодий муносабатда бўлганлигидан далолат беради.

Сизнинг диққатингизга ҳавола этилаётган «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарининг ўзидағина улуғ олимнинг Хамдуллоҳ ал-Мустағифий, Салмон Форсий, Банокатий, Шарағиддин Али Яздий каби машҳур тарихчилар асарларидан, «Қуръон» дан, Ибн Аббос, Ваҳб бинни Мунаబбиҳ каби муҳаддис ва тафсирчилардан ва бошқа ўнлаб манбалардан фойдаланганлиги сезилиб туради.

Алишер Навоийнинг ҳозирча иккита тарихий асари маълум. Улар «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» асарларидир. Аммо Навоий бу иккала асарида ҳам Ҳусайн Бойқаро тарихи, демак темурнийлар хонадони тарихини ёзиш нияти борлигини қайд қилган. «Тарихи Мулуки Ажам» нинг ёзилган вақти 1488 йил, деб ҳисобланади. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ники эса аниқ эмас, 1485—1498 йиллар ораси дейилади.

Алишер Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» да устози Абдураҳмон Жомийни тирик шахс сифатида тилга олган, худо унинг умрини узоқ қиласин, деб дуо қилган. Демак, бу асар Абдураҳмон Жомий ҳаётлиги пайтида яратилган. Бундан бу иккала тарихий асар кетма-кет бир даврда ёзилган, деган хулоса келиб чиқади. Бу фикрни Ҳусайн Бойқаро тарихини ёзиш ниятини ҳар иккала асарида ҳам баён қилганлиги факти ҳам тасдиқлайди. Навоий 1499 йилда ёзилган «Муҳокаматул лугатайн» да бу асарларини тилга олган эмас. «Хамса» ни ёзиб тутатганидан кейин тарихий асарлар ёзишга

киришгани ва «Зубдатут-таворих» (тариҳлар қаймоги) ёзганлигини қайд қилган. Бундан Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» ни яхлит «Зубдатут—таворих» деб номлаганлинингитушуниш ҳам мумкин. Чунки бу асарлар ҳақиқатан ҳам ўз характеристига кўра тарихларнинг қаймоги, яъни ихчам мазмунидир. Бироқ «Зубдатут—таворих» ни кўштироқ ичига олмай, асар номи сифатида эмас, балки характеристини ифодаловчи сўзлар маъносида, яъни мухтасар тарих маъносида ҳам тушуниш мумкин. Шу жиҳатдан Ҳусайн Бойқаро тарихига бағишиланган асарнинг номи «Зубдатут—таворих» бўлиши муносиб эмаслиги ўз-ўзидан маълум. Демак, Алишер Навоий мўлжаллаган тарихий асарини қандайдир сабаб билан ёзмаган. «Тарихи мулуки Ажам» билан «Муҳокаматул ўлфатайн» ёзилган йиллар орасида ўн йилдан кўпроқ вақт ўтган. Агар бирон бир сабаб бўлмаганида, бу муддатда Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳақиқидаги китобини албатта ёзган бўлар эди. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари Шарқ тарихнавислиги анъаналари усулида яратилган. Унда жаҳоннинг барча маданий халқлари тарихнавислигига бўлганидек, сўз қадимий диний ривоятлар, яъни Одам ва Ҳавонинг яратилишини ҳикоя қилишдан бошланиб, Одам авлодлари ва улар орасидан чиққан пайрамбарлар тарихини баён қилиш йўли билан давом этади. Шу жиҳатдан бу асар XIV аср ўзбек бадиий насрининг гўзал намунаси Носириддин ибни Бурҳониддин Рабғузийнинг «Қисасул—анбиё» асарига ўхшаб кетади. Асарда пайғамбарлардан Нуҳ, Иброҳим, Исмоил, Яъқуб, Юсуф, Мусо, Довуд, Сулаймон, Йсо кабиларнинг ҳаёти ва ўз эътиқодлари учун олиб борган курашлари ҳикоя қилинган.

Асарнинг унча катта бўлмаган иккинчи қисмида эса жаҳонга машҳур олимлардан Луқмони Ҳаким, Фишоғурс, Жомосп, Буқрот, Буқротис, Суқрот, Афлотун, Аристотолис, Балинос, Жолинус, Батлимус, Содиқ, Бузуржмехр кабиларнинг ҳикматли сўзларидан намуналар келтирган. Бу ҳикматлар умуман инсоният жамияти ўз тарихида қўлга киритган улкан маънавий хазинадир.

Яқин вақтларга қадар «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарига Алишер Навоийнинг иккинчи даражали, унча аҳамиятга эга бўлмаган диний асарлари сифатида қа-

раб келинди. Аммо, дурустроқ диққат қилинса, бунда динни ва диний ғояларни ташвиқ қилиш асосий мақсад қилиб олинмаганлиги маълум бўлди. Бутун ижодида бўлганидек, улуғ мутафаккир бу асарида ҳам инсон улуғлигини таъкидлаган, шу улуғ номга муносиб бўлишга чақирган. Навоий бу асарида кофири ва мусулмон (куфр ва ислом) сўзларини кўп ишлатади. Бу сўзлар мусулмон аҳли ва ғайридинлар маъносидаги эмас, балки оқ-қора, яхши-ёмон, олим-жоҳил, ҳаром-ҳалол сингари бир-бирига зид маънода қўлланган. Ҳақ йўлда, адолат ва инсоф, имон ва диёнат йўлида турғанларни ислом аҳли, шунга қарама-қарши йўлда турғанларни куфр аҳли, кофирилар деб билган.

Навоийнинг ўзга миллат ва дин аҳли пайғамбарлари бўлган Мусо, Яъқуб, Довуд, Исо кабиларга катта ҳурмат билан қараганлиги бунинг гувоҳидир. Масалан, Бани Исроилда тарқалган вабодан халос қилинши сўраб Довуд ва қавмининг худога ёлборганиликларини ҳикоя қиласи экан, Навоий «Довуд алайҳис-салом ва қавм, уламо ва аҳбори Байтул — муқаддаснинг саҳраси устига келиб, бошларин яланг қилиб тазарруъ қилдилар»,— деб ёзади. «Бошни яланг» қилиб худога илтижо қилиш фактининг ўзи Навоийнинг ўзга динга ҳурматини билдиради. Демак, Навоий ўзга диний эътиқодларни рад этмаган, виждан эркинлигини ҳимоя қилган, жаҳондаги барча ҳалқларнинг ўз эътиқодлари асосида дўст бўлиб яшашини истаган.

Асардаги муҳим хусусиятларнинг яна бири инсоннинг йўл қўйган хатоларига муносабати масаласидир. Навоий хато қилган кишини қаттиқ қораламайди. Ҳамма ҳам, ҳатто пайғамбарлар ҳам хато қилиши мумкин. Аммо, хатони тушуниб, тўғри йўлга тушиб олган одамгина саодатлидир, дейди Алишер Навоий. Бунга Мусо, Юсуф, Довуд, Сулаймон каби пайғамбарларнинг хатога йўл қўйинши ва уни тушуниб, тезда тавба-тазарруга тушишлари ёрқин гувоҳидир. Асарда ҳар бир ҳикоядан кейин шеърий парчалар келтирилган. Рубоийларнинг ҳаммаси тарона (тўртала мисраси ҳам қофияланувчи) шаклида берилган. Бу шеърлар тарбиявий—маърифий характерга эга бўлиб, ҳар бир қиссанинг ҳиссаси саналади.

«Тарихи анбиё ва ҳукамо» 1968 йилда Алишер Навоий «Танланган асарлар» и 15 томлигининг ўнбешинчи

ғондин малоика мартабасиға етиб эрди. Чун тенгри тало амридин түлғөди, бүйөн шақоват ва лаънати жовид тавқи аниңг бўйниға туштиkim, «Ва инна алайкалағти илал явмиддиң». Ва Одамға биҳиштда сокин бўлсун деб амр бўлдиким, «ускун ва завжука алжанината». Ва Ҳаво Одамнинг ёнидин яратилди. Ва баъзи ривоятда андоқтурким, Ҳаво дунёда яратилиб эрди. Ҳар тақдир била Одамға буғдой емакдин наҳӣ бўлди. Баъзи узум, баъзи анжир дебтурлар. Чун иблисни Одам жиҳатидин лаънати агадиятга шойиста бўлуб эрди. Бу хусумат жиҳатидин йилон воситаси била ўзин биҳиштға солиб Одамға буғдой емак васвасасин қилиб, чун иродатуллс мунга жорий бўлуб эрдиким, олам юзин Одам авлоди тутқай. Одам, Ҳавони биҳиштдин чиқардилар. Ва Ҳиндистон мулкида бир-биридин эрта туштилар. Одам Маккага келиб, Арафот тоғида Ҳавоға учради. Ондин Арафот ул ерга лақаб қолди. Ондин сўнгра Одам Каъба уйин ясади. Дағи Ҳиндистон сори азимат қилди лар. Ва Жабраил ҳубубот келтуруб. Одамға қўш суруб экин экмак қоидасин ўргатти ва Ҳаво Одамдин ҳај қачон ҳомила бўлиб эрди, икки фарзанд келтурур эрді бир ўғул, бир қиз. Бу ўғулға яна бир қориндин келга қизни берурлар эрди ва бу қизни яна бир қоринди келган ўғулға берурлар эрдиким, орада фарқ бўлғай Қобил бирлан туқғон қизни Иқлимо дебтурлар. Тила диким, Ҳобилға бергай. Қобил ўз спинглиснинг ҳусн жиҳатидан анга мойил эрди, унамадиким Ҳобилға бер гайлар. Одам иккисига қурбон буюрдиким, ҳар қойси нинг қурбони қабул тушса, анга бергай. Ҳобилнин қурбони қабул тушуб, Одам Иқлимони анга берди Қобил хусумат жиҳатидан Ҳобилдек қариндошким сабурийе жамол ва манавийе камол била ороста эрд ва Одам ани бағоят севар эрди, ҳалок қилиб, Одамн аниңг фироқи доғиға мубтало қилди. Ва аввал киши ким, ноҳақ қон қилди Қобил эрди. Чун ондин буру ҳеч киши ўлукни кўрмайдур эрди. Қобил мутаҳайиий бўлуб, Ҳобилни кўтариб юрур эрди. Бори таоло ҳукм мунга мутаалиқ бўлдиким, одамизод майтнинг тад финин билғай. Ики малакни ики қарға сурати била Қобил қошиға йибордиким, бир-бири била урушиб, биряна бирин ўлтурди ва қотил қарға ерни тирнаб ве минқори била қозиб, мақтулни дағи қилди. Қобиј дағи бу таълимни олғоч, Ҳобилни гўр қазиб, дағи

қилдиким, Борий таоло Қобил тилинким, «аъжарту аң акуну мисли ҳозал ғуроби» каримасин адо қилур. Ва қурбон қилмоқ бу эрдиким, қўй ўлтуруб, тоғ устида қўярлар эрди. Осмёндин ўт тушуб, қойсини қўйдурса эрди, қабул нишонаси ул эрди. Чун Қобилнинг қурбони қўймади, шайтон анга бу навъ бози бердиким, ўт сендин ранжа бўлубтуржим, қурбонингни куйдурмади. Ўтқа сажда қилсанг, сендин хушнуд бўлур. Қобил ўтқа доги сажда қилиб, оташпаратлиғ расми бунёд бўлди. Чун Одам Ҳобил фироқида кўб бетоқатлиғ қилур эрди. Ҳақ таоло Шис алайҳиссаломни Одамға каромат қилди. Ва Шис муҳаббати Одамнинг Ҳобил мотамида изтиробин кам қилиб, Иқлимони анга никоҳ қилиб, ўз ўрнида валиаҳд қилди ва ҳаёт вадиъатин арвоҳ қобизига топшурди. Ва умрин баъзи минг йил ва баъзи тўққиз юз ўттуз йил дептурлар. Ва Одамдин сўнгра баъзи уч кундин сўнгра, баъзи етти кундин сўнгра дебтурларким, анга пайравлиғ қилди ва мадфандарифа ҳам ихтилоф бор. Аммо Мавлоно шарафил миллати ваддин Али Яздий (қуддиса сирруҳу) «Зафарнома» муқаддимасида битибтуржим, Одамға Шис ғусл бериб, намоз қилди ва Ҳиндистонда дағн қилди. Ҳаво ҳам Одам ёнида мадфун бўлди. Аммо. Нуҳ замонидаким тўфон бўлди, Нуҳ аларнинг муборак жасадларин кемада асрар, тўфондин сўнгра Абул Қайс тогида ва баъзи дебтурларким, Байтулмуқаддасда дағн қилди. Ва Одамнинг Ҳобилға марсияси бор.

Рубоний:

Одамники, ҳақ лутф ила мавжуд этти,
Мажмуъ мулук хайлиға масжуд этти.
Охир танидик руҳни мақсад этти,
Ул навъ ки, нобуд эди, нобуд этти.

НУҲ БИННИ МАЛИК БИННИ МАТУШОЛАК
БИННИ ИДРИС пайғамбари мурсалдур ва Бахиюлло нинг лақабидур. Баъзи қирқ ёшдин сўнгра баъзи ики юз ғарлик ёштин сўнгра дебтурларким, анга ваҳий нозил бўлди. Ва анинг замонида олам халойиқи бутпараст бўлуб эрдилар. Тўққиз юз эллик йил элни ўз динига даъват қилди. Сексон кишидан ортиқ ислом қабул қилмади. Ар, Куффордин анга изолар тегар эрди. Ул сўз айтса, шитмоли — деб қулоғларин тутар эрдилар. Ҳаддин токондин сўнг, Нуҳ дуо қилдиким, «Рабба лотанзар

алал арзи минал кофирина ва норан». Џуоси мустажоб бўлди. Жабраил бир дона келтуруб буюрдиким, ани Нух экти ва ул соч йифочи бўлди. Неча йилдин сўнгра ул йифоч улғойди. Амр бўлдиким ани кесиб, кема ясағай. Ул кеманинг тули уч юз қари, арзи ва амақи анга кўра. Дебтурларким, кема тугангондин сўнгра, ҳақ таоло тўфон ошкор қилди. Андоқким, ҳам осмонидин ёғар эрди, ҳам ердин сув қайнаб чиқар эрди. Ривоят мундоқдурким, сув аввал Нух тануридин қайнаб чиқти. Алқисса, олти ойғача ҳол бу эрди, то тамом оламни сув тутти. Ва Нух аввал имон кетурган сексон киши била кемага кириб, уч ўғли дағи кемага кириб, чун кема уч табақа эрди, бир табақада вуҳуш ва баҳойим ва сибоъ кириб, яна бир табақада туор, яна бир табақада башар кириб, кема ердин кўтарилиб, андоқ бўлдиким, сувни тоғлардин қирқ қари ўтти дерларки, Нух кемаси ҳақ таоло амри била ики қатла машриқдин марғибқа ва яна қатла мағрибдин машриққа борди. Чун тамом оламда кема ичидаги махлукотдин ўзга ҳеч махлук қолмади, борча ҳалок бўлдилар. Тўфон таскин топти ва сув озола бошлади. Ва Нух кемаси Мўсулда Жуди тоғи устида қарор тутти. Ва Нух муҳаррам ойнинг ўнида кемадин чиқиб, ҳамул ерда таскин тутуб, ул эл била бир кент ясадилар. Ва Нухнинг умри минг олти юз бўлғондин сўнг ва баъзи дебтурларким, минг уч юз бўлғондин сўнг оламдин ўтти. Ва ривоят будурким, Одам замонидин Нух замонигача ики минг беш юз йилдур ва Нух давридин Иброҳим Халил Салавотурраҳмон алайҳ давриғача минг беш юз йил ва Иброҳим алайҳис-салом аҳдидин Мусо алайҳис-салом аҳдиғача тўрт юз олтмиш йил ва Мусо алайҳис-салом ҷоғидин Исо алайҳис-салом ҷоғиғача минг тўқуз юз ўтуз йил ва Исо алайҳис-салом айёмидин Ҳазрат Рисолат саллоллоҳу алайҳи васаллам фархунда айёминғача тўрт юз сексон йил воқеъдур. Оlam аҳлининг аксари Нух наслидиндур. Бу жиҳатдин ани иккинчи Одам дебтурлар. Ва анинг тўрт ўғли бор эрди: Ёфас ва Сом ва Ҳом ва Канъон. Ва бу Канъон кофир эрдиким, Нухга имон кетурмади ва тўфонда ҳалок бўлдиким, «анҳу лайса мин ахлака» анинг шаънида нозил бўлди. Ривоят будурким, Нух кемадин чиққондин сўнгра, ул сексон киши андоқ ҳалок бўлдиларким, алар наслидин киши қолмади. Нух Турон ва Ҳутанни Ёфасқа берди ва Эронни

Сомға ва Ҳиндистонни Ҳомға. Бу мазкур бўлғон мамолик аҳли бу уч кишининг наслидиндур. Алар бу жиҳатдин Ёфасни Абут-турк ва Сомни Абул-ажам ва Ҳомни Абул-ҳинд дебтурлар. Ва Ҳомнинг ранги қаро эрдиким, ҳинд аҳли қаро воқеътурлар. Ва аниг жиҳати бу эрди. Дебтурларким, Нуҳ уюб эрди ва аврат узви очилса эрди, Ҳом кўруб кулди. Ва Ёфас ва Сом манъ қилиб ёғтилар. Нуҳ уйғониб маълум қилиб, Ҳомни ёмон дуо қилди. Ул жиҳатдин ранги қаро бўлуб, пайғамбарлик аниг наслидин мунқатеъ бўлди. Ва Нуҳ кемага кирада Одамнинг сўнгокини мадфанидин чиқориб, кемага киоруб эрди, кемадин чиқғонда, баъзи дебтурлар Мадин ерида, баъзи дерлар Бахтда дағн қилди. Ёфасни пайғамбари мурсал дебтурлар. Ва ани етти ўғли бор эрди: Бука, Хизр, Суқлоб, Дус, Биқ, Чин, Камо, Баъзи секиз ўғул дебтурлар ва секизинчи Торах дебтурлар. Ва Искандар Зулқарнайн Ёфасинг тўртинчи ўғлидур, Дус наслидин.

Чун Ёфас Хито мулкида мутамаккин бўлди, бу ўғлонлариға ҳар ериники берди, ул ерни ул ўғли оти била атадилар. Чун бу тарихдаки битиладур, хотирда андоқдурким, султони соҳибқирон ҳолот ва инсоци мазкур бўлғай. Иншо олло таоло ул Ёфас тарихига мавқуфдур. Чун сунгра бўлғусидур мунча била ихтисор қилилди.

ИБРОҲИМ САЛАВОТУР-РАҲМОН АЛАЙХНИ
улул-азм дебтурлар. Отаси Озар эрдиким, ани Торах ҳам дерлар. Ва бу Озар Қуфанинг Қавсармо отлиғ кентидин эрди ва Иброҳим алайҳис-саломнинг валодати Самуд бинни Кањон бинни Куш бинни Орам бинни Сом бинни Нуҳ замонида эрди. Ва бу Самуд тарих аҳлининг иттифоқи била ул тўрт кишидинки, тамом оламда салтанат қилдилар, биридур. Ул тўрт кишидин икиси пайғамбардурлар. Бири Зулқарнайн, бири Сулеймон алайҳис-салом. Ва икиси коғирдурлар — бири Намруд, бири Бухтнаср. Ва баъзи булардин ўзгани ҳам дебтурлар. Намруд замонининг коҳин ва мунахжимлари анга арз қилдиларким, бу йил бир нуқта раҳмға борурким, ул киши мутаваллид бўлса, сенинг саволингға бойсдур. Ул ҳукм қилдиким, ул йил ҳеч киши — отун била мубошимрат қилмасун ва борча халойиқни уафодин ойириб, ҳар ўнни бир амин кишиға топшурди. За пужум аҳли бир кунни таъйин қилдиларким, ул

Кун ул муборак зот ота пуштидин она қорниға инти-
қол қилур. Намруд ўзи Бобил шаҳридинким пойтахти
эрди, чиқиб буюрдиким, ҳеч киши шаҳрда қолмасун,
борча халқ аниңг била чиқғондин сүнгра, шаҳрда зуафо
доги чўқчўқ мутафларға сайрға машгул бўлдилар.
Озар Намрудға мулозим эрди ва шаҳрнинг бир дарво-
засиға они қўюб эрди, иттифоқо аниңг завжаси бу
дарвазадин сайрға озим эрдиким, Озар кўруб анга
мойил бўлди ва хилватқа кируб, аниңг била жамъ
бўлди. Заифа ҳомила бўлуб, аммо ёшуур эрдилар.
Ҳам Озар ва ҳам ҳомила то ҳамл вазъининг вақти етти.
Озарға чиқти, айттиким манга бу иш суубат била бўл-
ғусидур. Улуғ бутхонаға бориб, олиҳиларимиздин та-
заллум била менинг учун duo қилки, жоним саломат
қутулсун. Тифл мутаваллид бўлғач, санга хабар қил-
дирой. Ва Намруд коҳманлар хабари бирлаким, ул
тифл бу ёқинда мутаваллид бўлур деб эрдилар, ҳукм
қилиб эрдиким, бир тифл мутаваллид бўлса, ўлтурсун-
лар. Баъзи етмиш минг, баъзи юз минг тифлни дебтур-
ларким, ул шумнинг ҳукми била ўлтурдилар. Чун Иб-
роҳим алайҳис-салом мутаваллид бўлди, ани ёшууруб,
Озарға хабар қилдиким, тифл ўлук тушти ва дағн
қилдуқ. Ва Озардин ёшурун нақб ичида анга парвариш
берур эрди. Яна бир ривоят ҳам борким, онаси Намруд
ваҳмидин ани бир ғорда асрар эди. Ҳар тақдир ила чун
Иброҳим алайҳис-салом булуғ ҳаддига етти, анга де-
гинча онаси андин кўп ғариб аҳвол мушоҳада қилур
эрди, то улким бир кун онасидин сўрадиким, менинг
парвардигорим кимдур? Онаси дедиким, — мен. Деди-
ким, — санинг парвардигоринг кимдур? Дедиким, —
отанг. Аниңг кимдур? Айтти: Намруд. Айтти: Намруд-
нинг кимдур? Айтти: ул олам аҳлининг парвардигори.
Сўрдиким: Намруднинг шакли яхшироқдур ё отамнинг?
Дедиким; — отангнинг. Яна сўрдиким, отам ҳусни кўп-
рақдур ё манинг? Дедиким, санинг. Дедиким, санинг
чиройнинг яхшироқдур ё манинг? Дедиким: санинг. Ибро-
ҳим алайҳис-салом айттиким, парвардигор ўзидин яхши-
роқни яратмоқ бўлаолмас. Онаси мутаажжиб бўлуб,
Озарға ул ҳолдин киши хабар қилди. Ва Озар аввал
Намруд ҳукми ижросиға — Иброҳим алайҳис-салом
қатлиға озим бўлуб, муборак юзин кўргач, оталиғ
муҳаббати ани ул ҳаёлдин ўткорди. Ва Иброҳим алай-
ҳис-салом парвардигори талабида саъй қилур эрди.

Бир кеча бу фикрда эрди, ҳар кавкаб ломеъ тулұу
қылса, «ҳозо рабби» башорати била хүшхол бўлуб, гу-
руб қилғоч, навмид бўлур эрди. То қүёшқа навбат етти,
андин дөғи маъюс бўлуб, «фалам мо афалат қола ё
қавми инна бариун минмо тушрикун» каримаси била
мутаранним бўлуб, муборак замири анвори ҳидоят била
ёруди. Алқисса, Иброҳим алайҳис-салом ул вақтнинг
бутларин сабаб ва иҳонат қилиб, элни тенгрига даъват
қилур эрди. То хабар Намрудқа етишти, Намруд мута-
раддид бўлуб, анинг иҳзорига ҳукм қилди. Иброҳим
Намруд боргоҳига киргач, анга эл дастури била сажда
қилмади. Намруд пайғамбар бўлуб, анга саждаға бош
индурумагонининг сабабин сўрди эрса, Иброҳим алай-
ҳис-салом айттиkim, мен бировга сажда қилурменким
мени яратмиш бўлғай. Намруд сўрдиким, сени ким
яратубтур? Айттиkim, мени биров яратубдирким, тирик-
ни ўлук, ўлукни тирик қилур. Намруд дедиким, мен
ҳам бу ишни қилурмен. Буюрдиким, зиндондин ики ки-
ши келтуртуб, бирин ўлтурди, бирин озод қилдурди.
Иброҳим алайҳис-салом бу навъ ўлтуруб—тиргузмакни
мусаллам тутмай дедиким, манинг тенгрим кунни маш-
риқдин толеъ қилур, сен агар мағриб соридин толеъ
қилсанг, даъвингни мусаллам тутай. Намруд бу меҳ-
натдин ожиз бўлуб, Иброҳим алайҳис-салом ул маж-
лисдин чиқиб, халойиқни алойина юзидин тенгрига
далолат қилиб, даъватни фош қилди. Ривоятдурким.
бир куни қуффорнинг ийди эрдиким, борча ийдоҳлари-
ға чиқарлар эрди, Иброҳим бир баҳона бирла шаҳрда
қолди. Дөғи бир болту олиб, куффорнинг бутларин
ушотти, дөғи болтуни улуғроқ бутнинг. Эғнига кўтор-
гондек таъбия қилди. Куффор келгондин сўнгра, ул
ҳолдин бағоят музтариб бўлуб, таҳқиқ қилдилар. Ибро-
ҳим алайҳис-салом шаҳрда қолғонин билиб, ани муҳо-
таб қилдиларким, бу ишни сен қилибсен. Ул айттиkim,
улуғ бутки болту анинг эгнидадур ул қилди. Дедилар-
ким, чун анинг жони ва ҳаракати йўқтур, бу ишни қи-
лур қудрати начук бўлғай. Иброҳим айтти: бир нима-
ким анинг мунча қудрати бўлаолмағай тенгриликка
начук шойиста бўлғай? Бу сўздин дағи куффорни ил-
зом қилиб, кўп киши анинг динифа кирдилар. Чун бу
сўз Намрудқа етишти, билдиким, мунажжимлар хабар
берган киш — Иброҳимдур. Ани маҳбус қилиб, ҳукм
қилдиким, ғалаба ўтун йиғиб, ўт солдиларким, Ибро-

Ҳим алайҳис-саломни ул ўтқа солиб ўртағайлар. Ўтнинг азимлиғидин киши ёқинига бораолмас эрдиким, ани ўтқа солғайлар. Оқибат манжаниқ била ўт ичига оттилар. Нақлдурким, ўтқа етмасдин бурун Жабраил келиб сўрдиким ҳожатинг надур? Иброҳим алайҳис-салом дедиким, санга ҳеч ҳожатпм йўқтур, анга ҳожатим бор. Ул вақтдур ҳақ таоло малонкага Иброҳим алайҳис-саломнинг сидқ таваккулин бу навъ билдурди. Ҳар ойинаким ўтни анга гулистон қилди. Намруд гумроҳфа асар қилмай, Иброҳим алайҳис-саломни Бобил шаҳридин ихрож қилдурди. Иброҳим алайҳис-салом билаки эмзодаси ва жуфти эрди. Мисрға борди. Сибон бинни Алвонки Миср подшоси эрди, Сораға тамаъ қилиб, Иброҳим алайҳис-саломдин олди. Узр юзидин аниг сори илик сунғоч, илини Сораға узр қулуб, Ҳожар отлиғ канизак берди. Ва уя ҳолда Иброҳим алайҳис-салом қўзидин ҳижоблар рафъ бўлуб, Соранинг поклигига мутталиъ эрди. Чун Сора Иброҳим алайҳис-салом қошиға келди, Мисрдин Фаластинға борди. Анда қаҳат эрди. Құчларин Халил Мисрий отлиғ дўстиға йибориб, қут тилаб, ул бетавфиқ нима бермай, қулларни маҳрум қайтарди. Алар қайтти. Қум била тўлдуруб келтуруб, Иброҳим алайҳис-саломға кайфиятни айттилар. Иброҳим алайҳис-салом хижолатдин уюқлади. Ҳақ таоло ул қумни буғдой қилди. Ҳожар андин ёргуchoқ била ун қилиб, ўтмак пишурди ва Иброҳим алайҳис-саломни уйғоттишим, таом егай. Иброҳим алайҳис-салом сўрдиким, ўтмакни қайдин олдинг? Ҳожар дедиким, қоптоғи буғдоидин пишурдум. Иброҳим алайҳис-салом билдиким, тенгри таоло ул санъатни кўргузубтур ва ул буғдоидин баъзисин экнеб, тенгри таоло онча баракат бердиким, Иброҳим алайҳис-саломға бағоят кўп мол ҳосил бўлди ва меҳмондорлиғ шиор қилди. Намруд жаҳлдин бир сандуқнинг тўрт поясиниға тўрт қочирни боғлаб, ўзи сандуққа кириб, тўрт юқори гўашасида ит боғлаб, каркаслар ит сори майл қилиб ҳаволандилар. Осмон сори ўқ отиб, ўқни ҳақ таоло хунолуд аниг сандуқиға тушурди. Ва ул нодон тенгрини ўқладим деб каркасларин сандуқ юқори ёниға боғлаб, итларни қуи ёниға боғлаб ерга инди. Ва гумроҳроқ бўлуб, тенгрилик даъвосин кўпрак қилди. Ва баъзи Намруд говистур дебтурлар. Оқибат Иброҳим алайҳис-салом дуоси била Намруднинг сипоҳин пашша хайли

ҳалок қилиб, еллар азоб била ани ҳалок қилди. Ривоят-дурки, ул паша Намруднинг мағзига қасд қилса эрди, аниг тонглайиға нима била урсалар эрди, таскин то-пар эрди. Иш бир ерға еттиким, түқмоқ ясатти. Мутта-сил аниг бошиға бирор ураг эрди ва аниг хавосининг яхшироқ хизмати бу эрдиким, ул түқмоқни аниг боши-га берк қаттиқроқ урғай, то бу азоб била жаҳанинамға борди.

Душмани хоксор жоҳия ким,
Ҳаққа даъвою иштирок этти.
Қўрки, ҳақ ғайрати на навъ они,
Сарзанишлар била ҳалок этти.

Сора Ҳожарни Иброҳим алайҳис-саломға бағишли-ди ва Иброҳим алайҳис-саломға сексон ёшарғонда тенг-ри таоло Исмоил алайҳис-саломни берди ва Сора рашк-дин Ҳожарни хатна қилди. Ҳақ таоло борча зуафоға хатнани вожиб-қилди. Ва Исмоил алайҳис-салом чун ики ёшади. Сора бетаҳаммул эрди. Иброҳим алайҳис-салом Ҳожар била Исмоил алайҳис-саломни элтиб, бир биёбондаким ҳақ таоло ўз каломида «Биводен ғайризи зарен» дебтурки, Макка еридур, қўйди. Аларнинг мақ-дами баракатидин анда Замзам суйи пайдо бўлди ва ҳалойиқ ул сув жиҳатидин кўп йигилдилар. Ва Исмоил алайҳис-салом анда парвариш топти ва жарҳум аҳли анда йигилдилар ва Иброҳим алайҳис-салом Каъба уйини анда бино қилғусидур. Бу қисса бу ерда турсун, биз Лут алайҳис-саломнинг хабарин шарҳ қилиб, иншо олло яна бу қисса бошиға келоли.

ИСМОИЛ АЛАЙҲИС-САЛОМ пайғамбари мурсал эрди. Ҳақ таоло ани Иброҳим алайҳис-саломға йибор-ғандиким, Иброҳим алайҳис-салом Соранинг хотири учун ани Ҳожар била Макка биёбонига элтиб қўйғони мазкур бўлди. Анда Исмоил алайҳис-салом улғойиб табъ пайдо қилди ва доим овға майл қилур эрди. Иброҳим алайҳис-салом Шомдин Маккага келиб, гоҳи андин хабар тутар эрди. Бир қотла келганда, Исмоил алайҳис-салом овда эрди, аниг уйига бориб, аҳволин сўрди. Ҳарами¹ Иброҳим алайҳис-саломни зиёрат қилмай, бе-парволиғ била ани узотти. Иброҳим алайҳис-салом айттиким, Исмоил келса, айтқойсенки эшигинг пошна-сиға тағийр бергайсен деб. Исмоил алайҳис-салом кел-

¹ Ҳарам — бу ерда хотини маъносинда.

гаңда, заңфаси айттиким, бу сифот била бирор келиб эрди, саңға бу навъ сўз эълон қилди. Исмоил алайҳис-салом билдиким отаси эркантур. Ҳамул замон ул хотунни талоқ қилди, яна бирорни никоҳ қилди. Яна бир йил Иброҳим алайҳис-салом Маккаға келди ҳам Исмоил алайҳис-салом овда эрди. Аммо бу хотини Иброҳим алайҳис-саломга кўп таъзим қилиб, Зиёфат истидъоси қилди. Иброҳим алайҳис-салом айтти: Исмоил келса, дегилким, эшигингнинг яхши пошнаси бор, тағйир бермагайсен. Исмоил алайҳис-салом келгач, ҳарами бу сўзни айтти. Исмоил алайҳис-салом билдиким, отаси бу занфадин рози борибтур, сипориш қилибтур. Ани азиз ва муҳтарам тутти. То улки Иброҳим алайҳис-салом Маккаға келиб мақом тутти ва юз яшағанда, ҳақ таоло Сорадин Иброҳимға Исҳоқ алайҳис-саломни каромат қилдиким, ул оятки «Алҳамдуллиҳиллази ва хабани алал кибари Исмоила ва Исҳоқ» андин хабар берур. Ва Иброҳим алайҳис-саломға Жабраил башорат бердиким, минг пайғамбар Исҳоқ наслидин мутаваллид бўлғай. Иброҳим алайҳис-салом муножот қилиб дедиким, худоё, чун Исҳоққа бу навъ улуғ мавҳибат каромат қилдинг. Исмоилни ҳам бир маҳсус иноят била баҳраманд қил. Ҳитоб келиким, охириз-замон пайғамбари саллоллоҳу алайҳи вассалламким, коинот оғариниши ва мавжудот парваришиға аниг шариф зотининг хилқати сабабдур, Исмоил наслидин бўлғусидур. Иброҳим алайҳис-салом шодмон бўлуб, тенгри таоло ҳазратида шукр қондасин бажо келтурди ва Маккада Каъба уйин бино қилди. Ва ул уй тамомфа еткондин сўнгра, манқулдурким, шукр қилиб, учасин Каъба девориға кўюб, тафоҳур қилдиким, бу уйни туготдим деб. Ҳитоб келдиким, «бир очниму тўйғорибсан ё бир яланғочни бутқориб сенким мубоҳот қиласен!» Андин сўнгра Иброҳим алайҳис-салом билгачким, бу ики ишнинг на миқдор қурби ва фазилати бор эрмиш, меҳмонхона ясаб, эл зиёфатиға муболаға кўргузур эрди ва тенгри таоло амри била қурбонға маъмур бўлди. Исмоил алайҳис-саломниким, қурратул-айни эрди, тенгри ризоси учун Мано тоғи устида аёғ-илкни боғлаб, қурбон қилурға пичоқ бўғзиға сурди. Ва ҳақ таоло аниг сидқи барақатидин қурбонин қабул қилиб, беҳиштдин Исмоил алайҳис-салом эвази Жабраилға амр бўлдиким, кўчкор келтуруб, Иброҳим алайҳис-салом ани қурбон қилди.

Ва Исмоил алайҳис-салом Ҳазармавт аҳли ҳидоятиға маъмур бўлди ва ул ҳалойиққа эллик йил насиҳат қилиб, тенгри таоло йўлини кўргузди қабул қилмадилар магар оз киши. Ва умри юз ўтузға еткондин сўнгра, оламға видөъ этти ва онаси Ҳожар ёнида Қаъба ҳарамида дағи қилдилар. Ва Иброҳим алайҳис-саломнинг умрида ихтилофдур. Юз тўқсон беш дебтурлар. Ва Шом навоҳийсида Чарун қарийясида тенгри раҳматига борди ва ани Сора ёнида дағи қилдилар. Лақаби Халилуллоҳдур ва Халилурраҳмон ва кунияти Абу Зийфон ва Абул-Анбиё ва Абу Муҳаммад ҳам дебтурлар. Санъати деҳқонлиғ. Ва Иброҳимдин ғараз Абу роҳимдур, яъни раҳмлиғ ота. Анбиёға миллат отасидур.

Шеър:

Гар Иброҳим ва Исмоил бўлсун,
Ки ҳақ амрин қабул этмак керактур.
Бу фоний дайр аро чун қилди манзил,
Туруб бир неча кун кетмак керактур.

ЯЪҚУБ АЛАЙҲИС-САЛОМ пайғамбари мурсалдур ва кўпрак анбиё аниңғ наслидиндур. Ва Исройл ани дерлар. Исҳоқ алайҳис-салом анга васият қилиб эрди, чун Яъқуб алайҳис-саломнинг Ийздин дағи азим хавфи бор эрди. Баъзи дебтурларким, ҳамул кечаким Исҳоқ алайҳис-салом бақо оламиға юзланди, Яъқуб алайҳис-салом Каиъондин махфий чиқиб, Шом диёриға азимат қилди. Ва бу сафарда бир кеча туш кўрди. Тенгри таоло анга хитоб қилиб, ул муқаддас ерда Байтул-муқаддас биносин қилурға башорат берди. Ва ул ернинг ободонлиғига Яъқуб алайҳис-саломнинг авлод ва зурниёти воли ва ҳоким бўлуб, нубувват ва ҳукумат қилиб, ҳалойиқни ўз ҳимоятларида мураффаҳул-ҳол асрарға ваъда қилди. Яъқуб алайҳис-салом уйғониб шодмон бўлуб, Исҳоқ алайҳис-саломнинг дуоси аниңг борасида мустажоб бўлғонин билиб, йўлға тушти, ва мароҳил қатъ қилиб, Лайённинг мақоми Фидон деган ерга етиб маскан қилди. Ва Яъқуб алайҳис-саломнинг суҳбати Лайёнға мулойим тушти. Ва Яқуб алайҳис-салом аниңг Лаййо отлиғ қизин қулмоқ истидъоси қилди. Чун ҳеч бу кадхудолиғ асбобиға дастраси йўқ эрди, етти йил аниңг қўйчилик амрин қилмоқни ихтиёр қилди. Никоҳ вужудин мунга қарор бердилар. Мавъид еткоч, ақд қилғон кечагина Роҳилниким улуғроқ қизи эрди, ақд қилдуруб

Эрди, Яъқуб алайҳис-саломға маълум бўлғач, Лайенға гила изҳор қилди. Ва ул айттиким, улуғ эгачи уйда қолиб, кичиги хасм уйига бормоқ номуносидур. Агар кўнглунг тилар, Лайиоға вобаста бўлмоқ, яна етти йил хидмат ихтиёр қил, то ани ҳам санга мусаллам тутай. Яъқуб алайҳис-салом анинг муддаосини қабул қилиб, етти йил ўткондин сўнг, Лайиони ҳам анга ақд қилдилар. Ва Лайио ики канизакким, бири Фалиҳа ва бирин Залиғага мавсум эрдилар, Яъқуб алайҳис-салом уйига йиборди ва ул шаърда ики эгачи-сингилни бир кишига никоҳ қилмоқ раво эрди. Мусо алайҳис-салом замонида мамнӯй бўлди. Аксар таворих аҳли мунга муттафиқ дурлаким, Яъқуб алайҳис-саломға Лайиодин олти ўғул бўлди: Рўбил, Шаъмун, Яҳудо, Лови, Завбун, Яшхар. Ва Роҳилдин Юсуф алайҳис-салом ва Ибн Ямин мутаваллид бўлдилар ва Фалиҳадин Дон ва Тифъол ва Залиғадин Ков ва Ашира вужудқа келдиким, «Калом» да исбот лафзиким мазкурдур, иборат бу жамоатдиндур. Ва Яъқуб алайҳис-саломға бу фарзандлар муяссар бўлғондин сўнг, қўй ва сойир мавоший ва убайддин кўп жамъият ҳосил бўлди. Ва Канъонғаким ватани Маълув эрди борди. Баъзи дебтурларки, бир йил Канъонда бўлғондин сўнгра Ибн Ямин мутаваллид бўлди. Ва Яъқуб алайҳис-салом ғурбатдин ватанға келгандин сўнгра, Ийз ғурбат ихтиёр қилиб, Рум сори мутавважиҳ бўлди. Ва анинг Исмоил қизидинки эмзодаси эрди, беш ўғли бор эрди. Бирининг оти Рум эрдики, ул мулкни анинг оти била атарлар. Ва Рум қайсарлари анинг наслидиндурлар. Ул кунки Ийз Румда оламдин ўтти, Яъқуб алайҳис-салом доғи Канъонда оламға видоъ қилди. Ва Ийзниңг сўнгокин Чарунға нақл қилиб, обоси Мақобири жаворида қўйдилар. Ва Яъқуб алайҳис-салом Ийзниңг ғурбати айёмида Канъон аҳли ҳидоятиға маъмур бўлуб, неча вақт рисолат амриға машғул эрди то дори бақоға борди. Ва анинг баъзи ҳолоти Юсуф алайҳис-салом қиссасида ижмол тариқи била иншо олло мазкур бўлғай.

Шеър:

Яъқубга ҳам спекри пур фан,
Берди неча куни жаҳонда маскан.
Паймонан умри чунки тўлди,
Даврон анға доғи узр қулди.

ЮСУФ АЛАЙХИС-САЛОМ қиссанында машхур-роқдурким, иҳтиёж аниң тағсилана бўлғай, невчунки ғаробати ва ширинилиги учун кўб акобир ҳам назм ва ҳам наср аниң шарҳ асбобин тузубтурлар ва баёндан сеҳрлар кўргузубтурлар. Ул жумладин бири Фирдавсий Тусий ва яна бири ҳазрат Махдуми Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий маддазаллаҳулолийким Юсуф алайҳис-саломнинг ҳусни ва жамоли таърифдин мустағнийдур. Аниң доги фазл ва камолиға васф ҳожат эмас. Яна Ҳожа Масъуд Ироқий ҳам назм қилибтур ва балоғатнинг додин беритур. Яна доги азизлар машгуллуқ қилибтурлар. Бовужуди булар бу бебизоат, ҳамки, иборати роқимдиндур Ҳомаи фотир хотирға бу орзуни кечурурким, иншоолло, умр омон берса, турк тили била ўқ¹ кофири кавн варақ узра хомайи мушкин шамомани сургай, бу қисса назмини ибтидо қилиб, интиҳосига еткургай.

Шеър:

Ҳақ бу тавфиқни насиб этгай,
Е насиб улча тенгридин этгай.

Бас, бу муҳтасарда қиссани ижмол расми била адоқилмоқ ансабдур.

Юсуф алайҳис-салом бани Одам жинсининг жамилроғидур. Бир кун ўз юзун кўзгуда кўруб, андоққи ҳусн истиғно ва курруға муқтазодур, кўнглига кечтиким, оё агар мен қул бўлсам эрди, менинг баҳомни ким бера олғай эрди? Чун бу хиёл далолат бемислликка қилур, ул ким «лайса камислиҳи шайъун ва ҳувас-самиул-алим» аниң шаънидадур. Ва бас, ғайрат кўргузуб, андоқ қилдиким, оғалари Юсуфни ўн етти қалб дирамға соттилар. Ва мунинг кайфияти бу эрдиким, Юсуф алайҳис-салом туш кўруб эрдиким, гунаш ва ой ва ўн бир кавкабсанга сажда қилдилар. Бу тушин Яъқуб алайҳис-салом айтти. «Из қола Юсуфу ли абиҳи ё абати ини раай-иҳум ли сожидина» андин хабар берур. Яъқуб алайҳис-салом айттиким, бу тушунгни қардошларингдин шурким, алардин санға осийб тегмагайким, бу тушнинг аъбири будурким, ота, она ва қардошларинг санга

¹ Нима учунидир Навоий туркий тилда «Юсуф ва Зулайхон» остоинин яратган Дурбекни эсга олмайди (Р. Комилов).

муҳтож бўлғайлар. Чун тақдири ила Юсуф алайҳис-саломнинг меҳнатлариға мутааллиқ бўлур эрди, қардошлари ул тўшни ва оталари таъбирини эшишиб, мутағайир бўлуб, Юсуф алайҳис-салом қасдиға бел боғладилар. Ва ўзларин Юсуф алайҳис-саломға муштақ кўргузуб, Яъқуб алайҳис-саломдин ани гаштқа элтурбиз деб ёзиға бориб, ани чоҳфа солиб, кўнглоскин қўйқониға булғаб, Юсуфни бўри еди деб, қонлиғ кўнглоскин Яъқуб алайҳис-салом қошиға келтурдилар. Ва Яъқуб алайҳис-саломни муҳлик мотамға ва ўчмас ўтқа солдилар. Ва ҳамул учурда бир карвон ул чоҳ бошиға тушуб, чоҳфа дор солиб, анда бирор бор эканни билиб, Юсуф алайҳиси-саломни чоҳдин чиқардилар. Ва қардошлари хабар топиб, ул карвонға бориб Юсуф алайҳис-саломни бизинг қулумиззурким, қочиб эрди деб, қофиланинг улуғифаким, оти Молик бинни Зиар Ҳазоий эрди, ўн етти ёйигирма дирамға соттилар. Ва Молик бу савдодин масрур эрдиким, Мисрда анинг баҳосидин суд мутасаввағдур. Юсуф алайҳис-саломда заъф ва шикасталик ул мартабада эрдиким, Моликнинг ул сўзин эшишиб, ўз-ўзи била айтур эрдиким, бу мусулмонким менинг баҳомдин ўзин хуррам қилибтур, бу ҳол билаким мен-мен ики ончаға олғойларким, ул олибтур. То иш анга еттиким, Мисрда анинг вазни била етти қотла мушк вазн қилиб, Малик Раённинг хозинниким, Мисрнинг азизи эрди, Юсуф алайҳис-саломни сотқун олди. Ва азизнинг Зулайҳо отлиғ хотуни бор эрди, Юсуф алайҳис-саломға ошиқ бўлди. Ҳар неча ўзин забт қилур эрдиким, ани ҳалқ маълум қилмағай. Аммо бетоқатлиғ инон-иҳтиёрин иликдин чиқарар эрди, то улки Юсуф алайҳис-саломға ишқин изҳор қилиб, висол орзу қилди. Юсуф алайҳис-салом ул матлубин имтиноъ қилиб, Зулайҳоға тенгри таолодин тахвир қилди ва мавози ва насойиҳ изҳор қилди. Ва бу ҳолатда Юсуф алайҳис-салом ўн етти ёшида эрди. Чун Зулайҳо Юсуф алайҳис-саломни ул иштин бағоят мұжтаниб кўрди, ваҳмдинким азизға изҳор қилғай, ўзи азиз қошида Юсуфдин шикоят қилдиким, Юсуф манга изҳори тааллуқ қилиб, висол орзуси изҳорин қилди. Азиз тафаххус қилғондин сўнгра маълум қилдиким, Зулайҳо ўз қилғонин Юсуфқа туҳмат қилибтур. Бу иш Миср аҳли орасида иштиҳор топти. Ва Мисрнинг ашрофининг зуафоси Зулайҳоға таън тили узоттиларки, фалон Канъоний

құлға ошиқ бўлуб, ўзин халқ тилиға солибтур. Зулайхо ул ишта муҳиқ эрканин событ қилур учун тонн ва таннозларни зиёфат қилур учун истидъо қилиб, алар ҳузурида Юсуф алайҳис-саломни мажлисда ҳозир қилди. Ва ул жамоат олида түрунж ва турунж кесарга иликларида бичоқлар эрди. Юсуф алайҳис-саломни кўргач, «Мо ҳозо башаро» деб анинг жамоли маҳидин андоқ лояъқил бўлдиларким, турунж ўрнига иликларин кестилар. Юсуф алайҳис-салом чиқроҷ, ўз ҳолжаридин воқиф бўлуб, Зулайхони маъзур туттилар. Ва Зулайхо эл маззаннаси дафъи учун азизға иятимое қилдиким, Юсуфни зинданда маҳбус қилди. Ва бў ҳибеда тенгри таоло Юсуф алайҳис-саломға таъбир илмин каромат қилди. Зиндан аҳли туш кўруб, бир-бирига айтсалар, эрди, таъбир қилур эрди ва ҳеч тахаллуф қилмоғондин зиндан аҳли мутаажжиб бўлур эрдилар. Малик Раён сувчиси бирла баковули анга ҷоғирда заҳр берур таваҳҳумидин ёзғуруб, зинданға йиборди. Алар Юсуф алайҳис-салом эл тушига таъбир қилурни кўруб, иттифоқ била бир-бири ёлғон туш ясад, Юсуф алайҳис-саломға арз қилдилар. Сувчи тушини мундоғ дедиким, боғда уч хўша узум кўрдим, ул узумни сиқсам, филҳол ҷоғир бўлди ва ани маликка туттум, ичиб манга илтифот ва таҳсин қилди. Баковул тушни мундоқ деди. Малик: матбахидин уч хонда нон бошим устида кўрдум ва осмондин қушлар бошимға қўнуб, ул нонларни едилар. Чун Юсуф алайҳис-салом ул иковнинг ғайбдин оғизлариға келгон сўзларнинг бирини неъмат ва бирини балнийятқа дол кўрди, дедиким: «ло яътикумо таомун турзақониҳи илло наббаътикумо битаъвилиҳи», яъни сизга улча кўрубсиз етмағай, магар улки хабар берурмен сизга. Уч кундин сўнгра сувчини малик Раён чиқориб, риоят ва тарбият қйлур. Ва баковулнинг бу узридин осор. Алар айттиларким, биз бу тушни кўрмайдур эрдик, балки ясад эдук. Юсуф алайҳис-салом айтти: Тенгри таоло тақдири менинг тақдирим била мувофиқ тушубтур, боқий сиз билурсиз. Ва сувчиға айттиким, малики Раён қошида эътибор топсанг, мени соғундур-айсен. Чун Юсуф алайҳис-салом муҳлиси учун тенгзи таолога илтижо қилмади, маҳлукни васила қилди, қақ таоло ғайратдин яна неча йил ани зинданда асрари ва ҳамул уч кунда малик Раён баковул қатлиға

хукм қилди ва соқиини тарбият қилди. Ва ул соқиий етти йилғача Юсуф алайҳис-саломни соғиннади. Бир кече малик туш күрди: Етти семиз ўйини етти оруқ ўй едилар ва етти тоза кўкарған хўшани етти қуруқ хўша чирмошиб, бетароват қилди. Ва бу туш таъбиридин муаббирялар била коҳинилар ожиз бўлдилар. Соқийнинг ёдига Юсуф алайҳис-салом келиб, малик арзига еткурди ва малик амири била бориб, Юсуф алайҳис-саломдин бу туш таъбириин сўрди. Юсуф алайҳис-салом айтти-ким, семиз ўйлар, тоза хўшалар тўқлуқ ва зироатлиғ йилға далиллур ва оруқ ўйлар била қуруқ хўшалар қаҳатликка дол. Етти йил қутлуқ бўлуб, яна етти йил қаҳатлиғ булғусидур. Бурунғи йилларда ошлиғингизни яхши асрангким, сўнғри ети йилда ярағай. Соқий бу таъбири маликка айтти эрса, ҳақиқати анга маълум бўлуб, Юсуф алайҳис-саломни зиндандин чиқориб, ўз қошиға тилади. Юсуф алайҳис-салом бормай эъмол қилдиким, турунж била илик кескан зуафо ишидин истиғсор қилғил. Малик тафаҳҳусқа машғул бўлуб, азизни ва Зулайхони ва ул зуафони тилади. Ва Зулайхо ул жамоат била Юсуф алайҳис-саломни поклигига тонуғлуқ бердилар. Ва азиз инфиолдин Зулайхони талоқ қилди ва Юсуф алайҳис-саломни зиндандин чиқориб, малик қошиға келтурдилар. Малик эъзо қилиб, муносиб ерда ўлтуртуб, дедиким, бу тушум таъбириин сенинг ўз тақдирингдин эшитур хотирим бор. Юсуф алайҳис-салом бурун анинг тушин айттиким, кўп нима малик унугуб эрдиким, ёдига келди. Бағоят мутаажжиб бўлуб, Юсуф алайҳис-саломдин таъбирин ҳам тилади. Юсуф алайҳис-салом юқори ўтган дастур била айтти. Малик азизни азл қилиб, азизлиғни Юсуф алайҳис-саломга берди. Ва малик ва ҳазоннинг амини ва соҳиби ихтиёри қилди. Юсуф алайҳис-салом вилоят маъмур йилларда ошлиғини яхши муҳофазат қилиб, қаҳат бўлғон йилларда ҳалойиққа сабаби ризқ бўлди. Ва қаҳат шиддати бир ерга еттиким, ҳалойиқ бору йўқин, балки ўз нафсларин егуликка соттилар. Ривоят будурким, Юсуф алайҳис-салом жамиъ Миср элин сотқун олиб, қаҳатдин чиққондин сўнг озод қилди ва Зулайхони ўз никоҳи ақдиға киорди. Ва бу вақтда Юсуф алайҳис-салом ўтуз ики ёшар эрди ва Зулайхо ўтуз ва бикр эрди. Невчунки, азиз айнайн эрди. Ва Юсуф алайҳис-саломга Зулайхонин ики ўғул бўлди. Нақлдурким, қаҳат шиддати саъб

бўлғандаким, атрофдин халқ ризқ учун Юсуф алайҳис-саломға юз қўюб эрдилар, Кањон эли ҳам ул жумладин эрди. Ва Яъқуб алайҳис-салом Юсуф фироқин, дин халқдин улфат узуб ва фарзандларин инси мунқатиъ қилиб, гўша тутуб, Байтулазан муқими бўлуб эрди. Фарзандлари анинг рухсати била Мисрға рўзи учун мутаважжиҳ бўлуб, Ибн Яминни Яъқуб алайҳис-салом ўз қошида асрадики, андин Юсуф ис топар эрди. Чун ул оғо-ини Юсуф алайҳис-салом хизматига етиштилар, бизоатларин арз қилиб, рўзи тиладилар. Юсуф алайҳис-салом алардин насабларин сўруб, оталарининг ҳолин тафаҳхус қилиб тирик эрконин билиб, Ибн Ямин ҳолин маълум қилиб, эҳтиром этиб ошлиғ бериб бизоатларин доғи ошлиғ ичига ёшурун солиб узотти ва айттиkim яна келсангиз, қолғон инингизни олиб келингким, бу қотла тилағондин кўпрақ риоят қилди. Алар Кањонға борғондин сўнг, қайфиятни Яъқуб алайҳис-салом қошида арз қилиб, бу қотла Ибн Яминни, агарчи Яъқуб алайҳис-салом рози эрмас эрди, ўzlари била олиб Мисрға — Юсуф алайҳис-салом мулюзиматига бордилар ва Яъқуб алайҳис-салом хизматида ўткан ҳолатни тақрир қилдилар. Ва илтимос қилдиларки, Ибн Яминни яна қотла алар била азиз қошиға йиборгай. Анга агарчи ул саъб кўрунди, аммо заруратдин Ибн Яминни йиборди ва бир руқъа битди. Йброҳим алайҳис-саломнинг дасторинки, ирс расми била Яъқуб алайҳис-саломға қолиб эрди Ибн Яминдин ҳадийя дастурни била азиз хизматига ирсол қилди. Ва аларға васият қилдиким, Мисрға бир дарвозадин кирманг. «Ло тадҳулу мин бобен воҳиден вадхулу мин аввобен мутафарриқа».

Алар Яъқуб алайҳис-салом буюргон дастурни била амал қилиб, азиз эшиғига ҳозир бўлдилар. Азиғга хабар бўлғоч, аларни тилаб таъзим била ўлтуртуб, Ибн Яминни руқъа била дасторни Юсуф алайҳис-саломға тасдим қилди. Юсуф алайҳис-саломға муфрит нашот юзлашниб буюрдиким, алар илайиға хон тортилар ва ҳар тиков илайида бир табақ қўйдурди. Ва Ибн Ямин ёлғуз болди. Ани ўз қошиға тилаб ҳамтабақ қилди. Чун Юсуф алайҳис-салом бурқаъ била эрди, алар тонимас эрдишар. Юсуф алайҳис-саломнинг тоқати қолмади. Қорин-ошиға нозуклук била ўзин изҳор қилиб, муболаға илдиким, мутлақ мутағайиғ бўлмағай. Доғи ул

жамоатқа кетурған улоғлариға күра ошлиғ беріб үзілтүнкейилким, жавоқыр била тарсің қилиб әрдилар. Ибн Ямин юқида ёшуртти. Алар Қанъонға мутаважжих бўлғондин сўнг, киши йибориб, юкларин ахтартиб соъни Ибн Ямин юқида топтилар ва Ибн Яминни Олиб азиз қошиға келдилар. Ва қардошлари ҳам анинг била қойтиб келдилар. Бу ерда ихтилоф кўптур. Ҳар тақдир билла Юсуф алайҳис-салом Ибн Яминни олиб қолиб, қардошлари яна Қанъонға бориб, Яъқуб алайҳис-саломга Ибн Яминнинг ўғурлуқ қилиб, азиз ани асраронин айттилар. Яъқуб алайҳис-саломнинг меҳнати ўтти ва Фирқати шуъласи бирга минг бўлуб, бир йўли аёғдин тушти. Оқибат азизға бир руқъа битиб, Яҳудо ўғли Фориздин йиборди ва ўз ҳолиниким, Юсуф отлиғ ўғли фирқидин не суубатқа қолиб эрди ва Ибн Ямин фурқатидин не шиддатқа мунжар бўлди арз қилди. Юсуф алайҳис-салом анинг жавобида ул навъ насиҳатомуз руқъя йибордиким, Яъқуб алайҳис-саломга еткач, ўқутуб айттиким, бу мактубдин анбиё қаломи ва русул пайғоми ҳолоти кўнглумга етишадур. Яна ўғлонларини Мисрға борурни таклиф қилди. Алар бизоати фуржоҳ била келдилар. Ва бу қотла Юсуф алайҳис-салом ўзин аларға зоҳир қилиб, кўп алтоғ кўргузди. Аларни ўз қилғонларининг хижолати ва Юсуф алайҳис-саломнинг лутфу карами лол қилиб, Яъқуб алайҳис-саломнинг кўзи кўрмасин арз қилдилар. Юсуф алайҳис-салом ўз кўнглекин Яҳудодин Яъқуб алайҳис-саломга йиборди. Яҳудо Мисрдин чиққоч Яъқуб алайҳис-салом ул кўнглок исин Қанъонда топиб, ҳуззорға изҳор қилди. Алар ҳамл анинг димоги хиффотиға қилдилар. То Яҳудо эшитиб, Юсуф алайҳис-саломнинг ҳаёти хабарин ва саломин Яъқуб алайҳис-саломга еткуруб, кўнглекни анинг юзига солди, ҳамул замон басир бўлғон кўзи бийно бўлуб шукрлар қилди. Ва Яҳудо борча ҳол кайфиятин анга арз қилиб, Мисрға борур сўзида эрдиким, Юсуф алайҳис-саломнинг расуллари азим яроғлар била етиб ва атбоъ ва зурриётин Мисрға элтиб, Юсуф алайҳис-саломга хабар еткоч, истиқбол қилди Ва Малик Раён доғи ул давлатни ғанимат билиб, мувофиқат қилди.

Яъқуб алайҳис-саломға ёқинлашқоч, Яъқуб алайҳис-салом маҳмидан чиқиб, Юсуф алайҳис-салом анинг аёғиға тушуб кўруштилар. Ва Мисрға келиб, Юсуф алайҳис-салом отаси, онасини тахт ўстида ўлтур-

туб, ўзи алар ёнида ўлтуруб, қардошлариға улча қоидан икром әди бажо келтурди. Ва алар борча анга саждай таҳнийт қилдилар. Ва Юсуф алайхис-салом Яъқуб алайхис-саломға айттиким, «Е абати хозо таъвили руъйойа мин қабл». Бир ривоят била ўн етти йилдин сүнгра, бир ривоят била йигирми түрт йилдин сүнгра Яъқуб алайхис-салом тенгри раҳматиға борди ва Юсуф алайхис-саломни васий қилиб эрди ва аниңг ваясияти била Қудусда Иброҳим ва Исҳок алайхумус-салом жаворида қўйдилар. Ва оз фурсатдин сўнгра малик Раён ҳам оламдин чиқти. Ва аниңг беаъмомидин Қобус отлиғ кофир мақхур Миср тахтида салтанатқа ўлтурди. Юсуф алайхис-салом ҳар неча ани исломға далолат қилди, бир тутмас эрди. Аммо Юсуф алайхис-саломни таъзим қилур эрди. Юсуф алайхис-салом аниңг даъватидин маъюс бўлуб, балки авқотидин ҳам Ҳамул ҳақ таолодин муножатда обоу аждоди сұхбатин тилади. Ва ул дуо мустажоб бўлуб, бани Исройли ислом русуҳиға васийят қилиб, Фиръавн била Мусо алайхис-саломдин хабар берид, ул қавмнинг валийси Яхудони қилиб, ўзининг мадфанини Нил рудида Мисрдин бир йиғоч ер муқаррар қилди ва дорул-фанодин гулшани бақоға хиром қилди. Бани Исройл Яъқуб алайхис-салом зурриётидур ва исбот ўн бир ўғли.

Шеър:

Борди Юсуф, қолмади Қобус ҳам бўлмай адам,
Ичилар жоми фано Сиддиқ ҳам, Зиндиқ ҳам.

МУСО ВА ҲОРУН АЛАЙХИС-САЛОМ. Мусо алайхис-салом улулазмдур ва лақаби Калимуллодур. Ва Яъқуб алайхис-салом авлодидиндур. Ва бу қиссанинг ибтидоси будурким, Юсуф алайхис-саломки, Раён бинни Валиддин сўнгра Қобус замонида риҳлат қилди. Қобус бани Исройлини забун қилиб, азим аниф таклифлар қилур эрди. Жиҳати борчасин ўз убудийятиға мансуб қилиб, қибтиларғаким ўз қавми эрди, ожиз ва зерндаст қилиб эрди.

Чун ул Фиръавн жаҳаннамға борди, қардоши Валид бинни Мусъабки машҳурдур, Фиръавндур, Мисрда салтанат тахтиға ўлтурди ва кўп йил халқни бутпарасттагиқа таклиф қилди. Чун салтанати замони имтидод топни, мабҳут димогиға фосид хиёл бўлуб, «Анна раббу-

кумул-аъло» даъвоси била энди ўз убудийтиға таклиф қылди ва улуҳийят муддаоси била жаббор сифатлығ бун-ёд қилди. Ва бани Исройлға жафо ва ситамни ҳаддин ўткорди. Ва андоқки шарқи күпрақ таворихда мастур ва халқ орасида машҳурдур. Ва қибтиларға риоят қилди.

Бир кеча ул малъун туш күрдуким, Шом соридин бир ўт пайдо бўлуб, мисрийларнинг боғ ва саройларин куйдурди. Ва кент ва шаҳрларидин асар қўймади. Ваҳм била уйғониб, коҳинларни тилаб, бу тушнинг таъбириң тилади. Алар дедиларким, ул соридин бирор мутаваллид бўлғайким, сенинг давлатинг ва миллатинг заволиға саъй қилғай ва ул бани Исройлдин бўлғай ва қибтилар заволи ондин бўлғай. Фиръавн зуафо таин қилдиким, бани Исройлдин ҳар ўғул мутаваллид бўлса, ўлтурғайлар. Беш йилдин сўнгра бани Исройлға тоун заҳмати воқеъ бўлуб кўп халқ зойе бўлди. Қибтилар Фиръавнға айттиларким, бу төифанинг атфолин сен ўлтурасен, улуғларин тоун. Оз вақтда тугонурлар. Бизинг хизмат ва пайкоримизни қилур киши қолмас. Фиръавн нодонлиғидин буор диким, атфолни бир йил ўлтурсунлар, бир йил қўйсунлар.

Бахшиш йили Ҳорун алайҳис-салом мутаваллид бўлди ва ғайри бахшиш йили Мусо алайҳис-салом вужудқа келди. Тафсили бу ким, коҳинлар дедилар Фиръавнғаким, ул мавлуд фалон кеча Искандарийядаги ота пуштидин раҳмға борур. Фиръавн Искандарийға бориб, ул кеча жамиъ бани Исройлни зуафодин айирди ва ўзи Осия билаким ҳарами эрди, хилват ихтиёр қилди. Ва Имрон Мусо алайҳис-саломнинг отасиким муқаррар кишиси эрди, боғ эшикида қўйди. Зуафо сайдарда эрдиларки, боғ эшикига еттилар, Имрон хотунин кўруб, майл қилди.

Алқисса, Мусо алайҳис-саломға онаси ҳомила бўлди ва Мусо алайҳис-саломнинг бир мұжизи буқим, онасининг ҳомила эркани ўзга зуафодек маълум бўлмас эрди. Ва муаккилаларға вуқуф ҳосил эмас эрди. Чун Мусо алайҳис-салом мутаваллид бўлди, онаси ани бир тобутқа момуғлар орасида таъбия қилиб, дарзларин қир била тутуб, Нил рудига солиб, тенгри таолоға топшурди. Ва Фиръавннинг бир қизи бор эрдиким, барас иллати бор эрди. Ва иложидин атиббо навмид бўлуб эрдилар. Коҳинлар ушбу тарихда деб эрдиларким, зул-

ҳаёт дарёдин чиққойким, аниг оғзини луобидин ул ма-
раз дафъ бўлғай. Қиз онаси била ҳамул ваъда куни
Нил қироғинда ўлтурууб эрдиларки, ул тобут тейиб бир-
дараҳтқа банд бўлди. Канизаклар ул сандуқни келтур-
дилар. Ва Осия очти, тифле кўрдуқим, бармогин эма-
дур эрди. Яна Мусо алайҳис-саломниг муъжизи буқим,
оғзи сўйи била ул барас филҳол дафъ бўлди ва Осия
анга Мусо от қўйдики, ибрий тили била маъниси сарв-
дараҳт (дур). Ва она ва қиз Мусо алайҳис-саломни
Фиръавн қошиға келтурдилар. Ва Фиръавннинг кўзи
анинг юзига тушкоч, тенгри таоло Мусо алайҳис-салом
муҳаббатини анинг кўнғлига солди. Халқи айттилар-
ким, бу ҳамул тифлдурким тилар эрдинг, қатлида таъ-
хир қилма. Аммо Осия айттиким, «Қуррату айнени
валака ло тақтулуҳу асо ан янфаано авнаттаҳизаҳу валидо».

Фиръавн анинг қатлин Осияға боғишлиб, Осия анинг
муҳофазати учун сутлук зуафо кетурди. Ҳеч қойсининг
сутин ичмай, иттифоқо онаси ҳам келтурууб, эрдилар,
анинг сутин ича киришти ва онаси сути била парвариш
толти. Бир ёшоғондин сўнгра Осия Фиръавн қошиға
келтурди. Фиръавн қўйниға олғач, илик уруб анинг са-
қолин берк тутиб, тортиб неча қилин узуб, Фиръавн
ғазаб қилиб, Мусо алайҳис-саломнинг қатлиға ҳукм
қилди. Осия монеъ бўлуб дедиким, атфолни бу навъ
ҳаракотқа мухотаб қилса бўлмаским, аларға шуур ва
ғараз бўлмас. Имтиҳон учун буюрдиким, бир табақда
ўт ва бирида ёқути аҳмар келтурдилар. Мусо алайҳис-
салом илайға қўйдилар. Мусо алайҳис-салом илик
ёқут табақиға узотти. Аммо Жабраил алайҳис-салом
иликин ўт табақи сори мойил қилди. Ва Мусо алайҳис-
салом бир чўғни олиб, оғзига солди, тили куйди. Дер-
ларки, муборак тилида лакнат воқеъ бўлдиким, син
ҳарфин яхши айта олмас эрди. Андоққи, муножотида
«Ва аҳлил уқдати мин лисони» андин хабар берур.
Фиръавн бу ишни кўргач, мунбасит бўлур, Мусо алай-
ҳис-саломни Осия анинг қошидин элтиб, тарбият қилур.
Эрди, то ўн ёшиға етти. Ва ани салотин авлоди ва дас-
тури била ғоят зеб ва тажаммулда асрар эрди. Утуз
ёшиға еткач, қибтиларнинг ашроғидин бирининг қизин
анинг никоҳиға киурди. Ва ул тўйда мулк дастури би-
лан ойинлар боғлатти. Ва Мусо алайҳис-саломға ики
фарзанд бўлди. Ва ул муносибат асли била бани Ис-

роилға қибтилар зулм қилғанда раҳм қилур эрди. Бир кун сайрдá кўрдиким, бир исроилийға қонун отлиғ қибти шиддат била изо қиладур. Ул насиҳат юзидин манъ қилди. Майнъ бўлмади ва изони орттурди. Чун ул бекондалиғи ҳаддин ўти, Мусо алайҳис-саломнинг ғазаби ўти муштаил бўлуб, ул қибтини ургоч, йиқилиб ўлди. Фиръавн эшитқоч, Мусо алайҳис-салом қатлин кўнлиға жаэм қилиб аниг иҳзориға ҳукм қилди. Ҳамул нажжорким, аниг онаси ани сувға солурда сандуқ йўнуб эрди, куфрдин ёниб, дин қабул қилиб эрди, Мусо алайҳис-саломга ўл ҳолдин хабар берди. Мусо алайҳис-саломга чун ҳануз нубувват рутбаси етмайдур эрди, ваҳмдин яёғ Мисрдин қочиб, етти кеча-кундуз кўп риёзат била ўл қатъ қилиб, бир чоҳ бошиға етиштиқим, Мадойин навоҳийсида эрди. Ва анда бир дараҳт соясида сокин бўлди. Бир лаҳзадин сўнгра эл гала фаросин ул чоҳ бошиға суворғали келтуруб, чоҳ бошидин ёпқон тошни олиб, қолин қўй ва мавошийға сув бердилар. Доғи чоҳға тошни ёпиб, галаларин суруб кеттилар. Ики заифа бир неча қўйни қироқта асраб эрдилар, эл кеткондин сўнгра, қўйларин суруб, ул эл мавошийсидин қолғон сувни ўз қўйлариға бердилар. Мусо алайҳис-салом ул иштин мутаажжиб бўлуб, ул зуафонинг кайфияти ҳолин сўруб алар дедиларким, биз Шуъайб пайғамбар қизларибиз. Куффор қўйларин сувғондин сўнгра, ул галадин қолғон туфайли сувдурким, биз ҳам сувлаб борурбиз. Мусо алайҳис-салом аларнинг қўйлариға сув тортиб сероб қилиб йиборди.

Алар хушнуд келиб, Шуъайбқа ул ҳолдин хабар эттилар. Шуъайб алайҳис-салом Мусо алайҳис-саломни уйига индаб, ҳасаб ва насабин маълум қилиб Сафура отлиғ қизин анга атади, шу шарт билаким секиз йил Шуъайб алайҳис-саломнинг қўйин кутгай. Мийод ўтгач, Мусо алайҳис-саломни уйландуруб, молиндин бирор ниша бериб, ўн йилдин сунгра одам Сафийўло биҳиштдин чиқарғон асони анга бериб, ани Мисрға узотти. Ва асо бобида сўз кўптур. Мабсут кутубдин билса бўлур.

Чун Мусо алайҳис-салом беш кун юруди, Турсино тоғиға етишти. Олтинчи кеча ким ҳаво совуғ бўлуб, булат оламни тийра қилди. Сафурага туғурур дарди пайдо бўлди ва ўтқа иҳтиёж бўлди ва ул тоғ сори мутаважжиҳ бўлдиким, ўт кетургай. Кўп юргондин сўнгра еткоч, ул ёруғлиқ бир дараҳтда эрди, Мусо алайҳис-

салом еткоч, дарахтқа чиқти. Ва ул ёруғлуқ қошида қуёш нури тийра күрүнди, аммо йиғочни күйдурмай, яфроғ ва шохларни тозароқ қилиб эрди. Мусо алайҳис-саломға ҳайрат ғолиб бўлуб деди: Ё раб, бу на ҳол эркин? Ани «ана оллоҳ» нидоси келиб, Мусо алайҳис-саломнинг давлатманд бошиға рисолат тожи қўюлди ва саодатманд эгнига нубувват хилъати кийдурулди ва яди байзо ва асо мұжизаси каромат бўлди. Ва орода ўткон муколама «Тоҳо» сурасида маълум бўлур. Ва Мусо алайҳис-салом ўз убудийяти ажzin изҳор қилиб, Ҳорунға ҳам нубувват давлати насиб бўлуб, Фиръавн ҳидоятиға ва бани Исройл истихлосиға маъмур бўлди. Мусо алайҳис-салом водийи муқаддасдин масрур ёниб манзилға келиб, тонглasi Misр азимати қилиб,, еткон кеча онаси уйига бориб, онаси ва ҳалқини ўз диниға киоруб, Ҳорун алайҳис-саломға нубувват башоратин бериб, тонглasi Фиръавн қасриға юзланди. Ва анинг нубувват фаридин элга маҳобат даст бериб, Фиръавн била мулоқот қилиб „ани тентри таоло убудийтиға далолат қилди. Ва ўз нубувватин изҳор қилиб, ўз диниға йўл кўргузди. Фиръавн мұжиза тилади эрса, Мусо алайҳис-салом асони илкидан солғоч, аждаҳо бўлдиким, ҳайбатидин неча киши ҳалок бўлдилар. Фиръавн ваҳмдин беҳуш бўлуб, ўз ҳолиға келгондин сўнгра, илтимос қилиб, Мусо алайҳис-салом асони олғоч, ҳамул асо бўлди. Ва асони олурда яди байзо кўргузди. Фиръавн деди: «Сен соҳирсен, менинг ҳам соҳирларим бор. Агар аларға ғолиб келсанг, сен дегондек қилай, йўқ эрса, сени ҳалок этай». Соҳирларин йиғиб, ҳолни аларға айтти. Алар қабул қилдиларким, неча кундин сўнгра биз сеҳрлар қилоликим, Мусо алайҳис-саломнинг сеҳрин атфол қилғай.

Мийод куни алар ип ва йиғоч била йилонлар ясаб эрдилар, ул даштда қўйғоч, мутаҳаррик бўлдилар. Мусо алайҳис-салом асони ташлағоч, аждаҳо бўлуб, ул сеҳрларни ютти. Ва Мусо алайҳис-салом тутқонда ҳамул асо бўлди. Ул саҳара бу ҳолни кўргоч, Мусо алайҳис-саломға имон кетурдилар ва бани Исройл масрур бўлдилар.

Осия даги Фиръавн мусоҳибати кудиратидин батанг келиб эрди. Ҳазрати ҳақ таолоға муножот қилдиким,.«Раббибни ли индака байтан фил жаннати ва нажжини мин Фиръавна ва амалиҳи ва нажжини минал

қавмиззолимин». Ҳақ таоло дуосин мустажоб қилди ва Фиръавн бани Исроилиниг сурурин кўруб, сойир қибтиларға буюрдиким, аларға бурунғидин кўпрак изо ва азоб қилғайлар. Алар Мусо алайҳис-салом ҳазратида тазаллум қилдилар эрса, Мусо алайҳис-салом қибтилар бобида дуо қилди ва балийят алар сори юзланди. Аввал, уч йилғача қаҳат балосиға гирифтор бўлдилар. Иккичи, тўфон балоси эрдиким, баъзи ёғин дебтурлар, баъзи тоун, баъзи ўзга нималар ҳам дебтурлар. Бу бало етти кунгача бўлди ва аксар ашрофлари ўлди. Ва учунчи, чўгуртка балоси эрдиким, борча маэруот ва жиҳотларин нобуд қилди. Бу ҳам етти кун эрди. Тўртинчи, қамл балоси эрдиким, аъзолариға, балки қулоқ ва кўзларигача кўпни маъдум қилди. Анда ихтилоф кўптур, кўпрак эл битибурлар. Бешинчи, зафодиъ балоси эрди. Чун булар била ул бадбахтлар танбиҳ бўлмадилар. Олтинчи бало ул эдиким, ҳақ таоло аларға Нил сўйин қон қилди. Бани Исроилға сув эрди, қибтиға қон. Ва бу ҳам етти кунга тортти. Еттинчи бало ул эдиким, азим еллар ва тийра ҳаволар ва раъду барқ аларни ҳалок этти. Ва секизинчи бало ул эрдиким, ёзий вуҳушини ва сибоъини ҳақ таоло аларға мусаллат қилдиким, азоб қилдилар. Ҳар бало бўлғонда шарт қилур эрдиларки, дафъ бўлса, имон келтироми. Мусо алайҳис-салом дуо била дафъ қилғоч, куфрда музироқ бўлуб, бани Исроилға зулм кўпрак қилурлар эрди. Чун Мусо алайҳис-салом Фиръавн ила қавмидин ноумид бўлди, ўз қавми, яъни бани Исроилға ҳақ таоло амри била буюрдиким, Мисрдин чиқиб, Нил қироғинда тушсунлар. Ул қавм буюрондек қилдилар ва ўткон баллийят асносида Фиръавн сарҳи мумаррадни Ҳомонга буюрдиким, осмонға чиқиб, Мусо алайҳис-саломниг тенгрийси била урушай, деб кўп муддат устодларин жамъ қилиб, ул сарҳни ясадики, «Ё Ҳомонубни ли сарҳан» анга долдур. Ва анинг иртифоъин баъзи тўрт йиғоч ва баъзи мундин ортуқроғ дебтурлар. Маҳолот ҳам дебтурлар. Фиръавн чун ул қасрға чиқти, осмон анга ердин кўрунгандек кўрунди. Мунфаил тушқондин сўнг, ҳақ таоло амри била ул қаср нобуд бўлди. Чун Мусо алайҳис-салом қавмин Нил қироғинда таъбия қилди, Юсуф алайҳис-саломниг тобутин анинг васияти мужиби била олиб чиқтилар. Ва ул мақбара Нил руди ичинда қолиб эрди. Мусо алайҳис-салом дуоси била сув анинг устидин кет-

ти. То ерни қозиб, сандуқниким, баъзи тошдин, баъзи шишадин дебтурлар чиқордилар. Ва бу Фиръавн бу ҳолатдин вуқуф топғоч, черик тортиб Мусо алайҳис-салом рӯбарўйига чиқти. Ул сипаҳнинг ададин ҳисобдин тошқари дебтурлар. Мусо алайҳис-салом қавми бағоят мутавваҳим бўлуб, Мусо алайҳис-саломга нидо келди: «Изриб биасокал баҳр».

Мусо алайҳис-салом ҳақ таоло амрин бажо келтурди. Нил дарёсида ўн ики ерда сув айрилиб, ўн ики кўча пайдо бўлди. Исбот адади била мувоғиқ Мусо алайҳис-салом ҳар сабт қавмини бир кўчага киарга фармон қилди. Алар буюргондек қилиб, чун ҳақ таоло амри била дарё туви қуруб эрди, солим ўттилар. Фиръавн сув қироғига еткач, ул ҳолни мушоҳида қилғоч, аъзосиға раъша тушуб, сувға киарда мутараддид бўлди ва Ҳамон ифвоси била отин сурди. Ва қибтилар доги кирдилар. Чун тамом черикдин бири тошқори қолмади, ҳануз бири сувдин чиқмайдурлар эрдиким, сувға амр бўлдиким, муттасил бўлуб равон бўлди. Чун қаҳҳорлиғ ва мунтақимлиқ баҳри муталотим бўлди эрса, бир лаҳзада Фиръавн била андоқ азим сипоҳдин осор қолмади. «Наузу биллоҳи мин ғазабиллоҳи ва наузу биллоҳи мин шурури анфусино ва мин саййиноти аъмолино».

Ва бу воқеа ашуро кунида содир бўлди. Ва неча кун ул дарё юзида ва ики қироғинда қибтиларнинг лоши эрди, ниҳоятсиз зеб ва тажаммулким, аларнинг либосида эрди. Ва Мусо алайҳис-салом қавмиға иршод қилур эрдиким, бу амғолға тасарруф қилманг. Саодат аҳли маъмур бўлуб, шақоват аҳли ихтиёрсиз ул жиҳотни жамъ қилур эрдилар. То оқибат аларға етишгон қўйироқ мазкур бўлғай, иншооллоҳул-азиз. Ва Мусо алайҳис-салом Ювша бинни Нунға қолин сипоҳ қўшуб, Мисрға йиборди. Ва ул Мисрни фатҳ қилиб, қибтилар амволин ва сойир жиҳотин забт қилиб, ҳам қибтидикн бир кишини волий қилиб, Мусо алайҳис-саломға қўшулди. Ва Мусо алайҳис-салом муҳаррам ойининг ўн икисида сув яқосидин кўчуб азимат қилди. Ул ёнки тенгри гаоло амри эрди, баъзи Аричо шаҳриға дебтурлар. Чун ҳани Исрбаил доим Мусо алайҳис-саломдин илтимос қилур эрдиким, бир алоҳида шариат бизнинг учун тенгри гаолодин тиласанг. Ул дастур била амал қилуб, ул ҳазрат муножжот қилиб, хитоб келдики, Турсино тоғира бо-

риб, ўтuz кун рўза тутуб, андин сўнг санга улча тилар сан етсун.

Мусо алайҳис-салом қавмнинг хилофатин Ҳоруи алайҳис-саломга бериб, қавм ашрофидин етмиш киши айнириб, ўзи била олиб Турсино тоғифа бориб, мийод муқаррар қилдиким қачон келгай. Чун рўза айёми ул муқаддас водийда мұтакиғ бўлди. Жабрапл келиб пайғом келтурдиким, яна ўн кун доғи бу дастур била ўткар. Чун қирқ кун ўтти, Мусо алайҳис-салом Турға мутаважжиҳ бўлуб, ул жамоат қолдилар. Ораларида бир булут пайдо бўлуб, монеъ бўлди.

Мусо алайҳис-салом била ҳақ субҳона ва таоло тилсиз такаллум қилди ва ўн лавҳ йиборди. Ва анда шарнат аҳқоми марқум эрди. Ва Мусо алайҳис-салом руъят истидъоси қилиб, мұяссар бўлмади. Чун рафиқлари қошиға келди, ул қавм дағи ҳақ таоло каломин эшитурни истидъо қилдилар. Борчани ғазаби олиҳи ҳалоқ қилди. Яна Мусо алайҳис-салом дуо қилиб, тирилдилар ва истиғфо қилдилар. Мусо алайҳис-салом чун қойтиб қавмға мулҳақ бўлди, ул ўн кун жиҳатидинким мавъидиқа ўтуб эрди, қавм сомири иғвоси била гўсолапааст бўлуб эрдилар, магар ўн иккى минг кишиким исботдин эрдилар.

Мусо алайҳис-салом бу ҳолдин мутаажжиб бўлуб, Ҳорунға ғазаб оғоз қилди. Ҳорун алайҳис-салом масмуъ узр этиб ва сомири бобида ёмон дуо қилди ва гўсолани куйдурди. Ва қавм бобида ҳақ таолодин хитоб келдиким, ул ўн ики минг кишиким гўсола пастиш қилмайдурлар, жамиъ бани Исройл элинин қатл қилсунлар. Гариб рустохез тушти ва ажиб қатл воқеъ бўлди. Яна Мусо алайҳис-салом дуоси била тенгри таоло аларнинг қолғонин боғишилади. Ва тиф юрумас бўлди. Мусо алайҳис-салом буюрдиким, қатлдин илик тортилар. Яна Мусо алайҳис-салом бориб муножот қилди. «Таврот» нозил бўлди. Ва ул қирқ мужаллад эрди. Ва анинг аҳқомин қавм эшиттилар ва қабул қилмадилар ва дедилар: «Самиъно ва асаино». Мусо алайҳис-саломға яна малолат бўлуб, Жабрапл алайҳис-салом бир тоғни ердин кўториб, ул қавм боши устига келтурдиким, тенгри таоло ҳукмин эшитмасалар бошлариға урғай. Заруратдин сажда қилдилар, аммо ваҳмдин бир юз била сажда қилиб, бир кўзлари юқори тоғ сори эрдиким, тоғ тушмагай. Андоқки, яҳудқа бу дастур бўлдиким, эмди

доги бир юзлари била сажда қилурлар. Чун қавм дин қабул қилдилар, яна Мусо алайхис-салом дуоси била ул төф алар боши устидин ғойиб бўлди. Ва «Таврот» аҳкоми олти юз ўн учга қарор тутти. Ва Мусо алайхис-салом қавмини бошлаб, Мисрға мутаважжиҳ бўлди. Ва Мусо алайхис-салом сексан яшағонда тенгри таоло амри билан олтундин бир сандуқ ясаб, жавоҳир била мурассаъ қилиб, алвоҳи самовийни анда солиб, теграсига ҳафтранг дебодин шодурвон ва саропарда тикиб, анинг муҳофазатин Ҳорун алайхис-салом ва авлодига муқаррар қилди. Ва ани сандуқушшаҳода дедилар. Ва ул тавобеъ Байтул-муқаддасқа шуҳрат тутти. Ва бу фўврда бани Исройлда Омил отлиғ кишини қардошининг ики ўғли моли учун ўлтуруб, ики қавм орасига солдилар ва қотилни топмоқ учун Мусо алайхис-саломға илҳоқ бунёд қилдилар. Мусо алайхис-салом ул ики қавмфаким, мақтул аларнинг орасида топилиб эрди, қассомаға ҳукм қилди. Алар қабул қилмадиларким, дуо қил, то қотил топилсун. Дуо қилди. Тенгри таоло ҳукми била буюрдиким, бир ўйни келтуруб ўлтурунг ва анинг бир узвини мақтулға урунг, то айтсунким қотили кимдур. Алар ўй сифатида илҳоқ қилиб, ўзларига ишни душвор қилдилар. То иш анга еттиким, бир ўйким ўрта ёшлиғ бўлғай, ранги сориғ, зироат ва юқ заҳматин кўрмаган бўлғай ва нопок ерда ўтламамиш бўлғай ва умрида анга машаққат етмамиш бўлғай, то бақарлуқ бўлдилар. Андоқки, «бақара» сурасида мазкурдур. Ва топқондин сўнгра иёси баҳосида муболаға қилиб, ўй терисини ёрмоқ тўлдуруб анга берур ваъдаси била ўйни олиб ўлтурдилар. Ва этидин ўлукка уруб, ўлук тирилди. Ва Мусо алайхис-салом андин қотилин сўрди. Ул ики қотилни кўргузди ва ҳамул замон тенгри ҳукмин буткарди. Мусо алайхис-салом, қотилларин қасосқа еткурди ва ул ўйни куйдуруб, кулин асраладилар. Алар ҳар қачон бу навъ иш воқеъ бўлса, анинг кулидин ҳам бу ҳосият топар эрдилар. Ва ул мўъжиза Ҳорун алайхис-салом авлодида эрди.

Ва бу воқеадан сўнг, бани Исройлға қурбон фарз бўлди ва форон тўпасида Шуъайб алайхис-салом келиб, Мусо алайхис-саломни кўрди. Ва Мусо алайхис-салом азим жашн қилиб, Шуъайб алайхис-саломни зиёрат қилди. Ва Шуъайб Мусо алайхис-саломға буюрдиким қибтининг раёсатин бир кишигаким, алар ораси-

да ақл ва қиёсат ва шижаат била ороста бўлғай, муқаррар қилди. Ва ул халойиқнинг ададин дафтарларда мастур қилдилар. Олти юз мингдин ортуғроқ эрдилар-ким, йингирма ёш била элликнинг орасида эрдилар. Шайх ва шабобининг ниҳояти йўқ эрди. Ун ики киши буларга сардор бўлди. Ва бу вақт ҳавонинг харорати чоғи эрди. Ҳақ таоло Мусо алайҳис-саломнинг черики устига доим бир қаро булат йибориб эрдиким кўланка қилғай.

Ногоҳ Ҳорун била Марямнинг хиёллариға кечтиkim, насаб ва ҳасабда биз Мусодин кам эмасбиз ва башарийят жиҳатидин бир неча нима Мусо алайҳис-салом нисбатиға. Дедиларким, ул ҳазрат ул нималардин бири эрди. Ул булутдин бу иш манъига наҳийб ун келдиким, эй бани Исройл, сизларга не ҳадким, Мусо алайҳис-салом била ўзунгузни тенг тутқайсизким, бу кунгача барча мурсал пайғамбарларни Жабраил воситаси ва илҳом била ва рӯё била ўз хитобимизға мушарраф қилибмиз. Ва анга воситасиз ўз қаломи мажидимиз била такаллум қилиббиз ва анга берилган мўъжизот ҳеч расулға берилмайдур. Бу ун муртафеъ ўлғоч, ул булат доғи ғойиб бўлуб, ҳаво ҳарорати иштибод топти, Ҳорун алайҳис-салом била Марям Мусо алайҳис-салом ҳазратида ул густоҳлиғдин истиъфо ва истиффор қилдилар ва ул афв қилди. Аммо Марям юзига барас иллати зоҳир бўлуб, ул ҳам Мусо алайҳис-салом дуоси била дафъ бўлди. Яна Қорун қиссанасидур. Ул бани Исройлда илму фазлда мунфариғ эрди. Ва ғоят ҳусну жамолидин ани мунаввар дерлар эрди. Ва Мусо алайҳис-саломнинг яқин қаробатидур. Ва Мусо алайҳис-салом аниг тарбиятида муболаға қилур эрди. Ва улуми ғариба ва фунуни ажибаким, файзи олиҳидин муборак замириға мунаққаш эрди, ённинг фаҳми етконча анга таълим қилур эрди. Бу жумладин, кимё илмидурким. Қорун ўргониб анча иштиғол кўргузди. Ва аниг мол ватажаммули ул ерга еттиким, ҳазойин ва кунузнинг қалидларини қирқ ҳаҷир кўтарур эрди. Ақсар бани Исройл анга минқод бўлдилар.

Мусо алайҳис-салом анга амр қилдиким, мингдин бир закот тенгри таоло ҳукми била бергил. Ул бетав-Фиқ ибо қилди ва Байтул-муқаддас ва сандуқи шаҳодат ихтиёрики Ҳорун алайҳис-саломға тааллуқ эрди. Истидъо қилиб, Мусо алайҳис-салом айттиким, ул иш-

лар ҳақ амри била анга таалуқ тутубтур. Аndoқки, мунча зоҳир асбоби санга мутааллиқ бўлубтур. Қорун Мусо алайҳис-саломға иҳонат ва истихзо бунёд қилиб, бир заифага кўп мол беруб буюрдиким, Мусо ҳалойиқ-қа ваъз ва насиҳат қилурда, ул заифа қўлуб, Мусо алайҳис-саломға ўзи била туҳмат қилғай ва «Таврот» ҳукми била Мусо алайҳис-саломни бани Исройлға буюруб сиёsat қилдурғай. Ул вақтни асраб, ул хотун қўпуб бу сўзни айтурда тенгри таоло тилига рост сўзлар солдиким, Қорун анга буюртубдур. Ва сўзи тугангонидин сўнг, имон арз қилиб Мусо алайҳис-саломға узрлар қилди. Мусо алайҳис-салом Қорун ишида ғазаб муставлий бўлуб, муножот қилди. Жабраил алайҳис-салом келиб, ҳукм келтурдиким, биз ерни сенинг фармонингга қилдуқ, қорун ҳар неча шойиста бўлса қил. Мусо алайҳис-салом хушҳал бўлуб қавмға буюрдиким, тенгри таоло мени Қорунға музaffer қилди. Ҳар ким анинг тобеъидур, анга қўшулсан, манинг тобеъим манга қўшулсан.

Қавм мутаваҳҳим бўлуб Мусо алайҳис-саломға қўшулдилар. Мусо алайҳис-салом ерга айтти, «Ё арзи, ҳузиҳи!» Ер Қорунни ошуғиғача ўзига тортти. Қорун деди: Эй Мусо, яна сеҳр оғоз қилдинг. Мусо алайҳис-салом айтти: «Ё арзи, ҳузиҳи!» Тизиғача ерга ботти. Қорун мутаваҳҳим бўлуб, тазарруъ оғоз қилди. Мусо алайҳис-саломға мақбул тушмай ерга амр қилур эрди ва ер ани қўйироқ тортар эрди, то тамом ерга кирди ва гум бўлди. Хитоб келдики, ё Мусо, Қорун-етмиш қотла сендин имон тилади, топмади. Бир қотла биздин тиласа, қабул қилур эрдук. Мусо алайҳис-салом дедиким, мен доғи кўз тутар эрдимким сендин имон тилагай. Тақдиринг йўқ эрди, тиламади. Андин сўнгра қавм аро вали ботилиға гумон бўлдиким, Мусо алайҳис-салом Қоруннинг моли тاماъиға ани ҳалок қилди. Мусо алайҳис-салом дуо қилдиким, анинг йиғилғони мажмуъи ерга кирдиким, ҳеч нима қолмади. Ва Мусо алайҳис-саломға амри олиҳи нозил бўлдиким, Шом диёрида аъмолиқа ва жабборлар дафъин қилғай. Ва ул тоиға бағоят захим ва жасим эл эрдилар. Авж бинни онуқки машҳурдурким, боши булатқа суртулур эрди, ул қавмдин эрди. Мусо алайҳис-салом ўн ики нақибниким, қавмнинг сардори қилиб эрди, йибординким, Шомға бориб, ул қавм аҳволининг кайфиятин билib, хабар кел-

тургайлар. Ўзи қавм била алар сүнгича тироди. Алар Шомга етиб иттифоқо алар Авж бинни Ануққа йўлуқтилар ва Авж аларни тутуб, баъзи дебтурларким, этокига солиб, баъзи дебтурлар овучига олиб, подшоҳни қошиға элттиким, бу тоифа келадурлар эрмишким, мулкни биздин олғайлар. Тамасхур қилиб, ул жамоатни қўйдилар. Қойтиб шарт қилдиларким, кўргонларин Мусо алайҳис-саломдин ўзга кишига демагайларким, қавм эшитсалар, таваҳҳум ғолиб бўлур, мунҳазим бўлмағайлар. Аммо қавмга еткондин сўнгра Ювшаъ бинни Нур, Колус бинни Буқёдин ўзға ўн руфақолар юруб, қавмға айттилар: Мусо алайҳис-салом Шом азиматин мусаммам қилғоч, бани Исройл дедиларким, бизга Аъмолиқа била урушур қувват йўқдур. Бу урушқа бормасбиз. Эй Мусо, агар Шом мулки ҳукуматин тиларсен, «Изҳаб анта ва раббука фақотило». Мусо алайҳис-салом қавмдин ранжида бўлуб, сажда қилиб айти: «Рабби инни ло амлику илло нафси ва ахи, фафруқ байнамо ва байнал қавмил фосиқин». Ва Ювшаъ ва Колус йиғлаб, қавмни ёмон дуо қилдилар. Ҳамул замон хитоб келдиким, Эй Мусо, неча бу қавм бизинг возиҳа оёт ва лойиҳа байинотимизни кўруб, тамарруд ва исён қилғайлар. Чун буларни фосиқ дединг, жазоларни беролп. Бу ванъддин сўнг, ул ўн кишиким, аҳдларин синдуруб эрдилар, жасадлари эриб оқти. Ва қавм қолиб, Мусо ва Ҳорун ва Ювшаъ ва Колус алайҳумус-салом тўртов Шомга азимат қилдилар. Ва бани Исройл Мисрға ёндила. Ва ул кун тонгидин оқшомғача йўл юруб, оқшом манзилға тушгондин сўнгра кўрдиларким, ҳамул кўчгон манзил эрди. Ҳайрат била тонгласи кўчуб, яна бир ҳолни кўрдилар. Билдиларким, афъоллари жиҳатидан тенгри таоло аларни бу балоға гирифтор қилди. Тепадин чиқардин ноумид бўлуб, ерлик ерига тушуб, кўнгулларин балоға қўйдилар.

Мусо алайҳис-салом чун асҳоб била Шомға етилар, ул кишиким аввал аларға учради, Авж бинни Ануқ эрди. Баъзи дебтурларки, Авж бир тоғ порасин кўториб, жамиъ қавмнинг устига ташлаб, борисин ҳалок қилди. деб келадур эрди. Сонеъ корсоз қудрат изҳорига амр қилди Худҳудғаким, ул тоғ устида ўлтуруб чуқуғоч, андоқ тешилдиким, Авжнинг бўйниға тушуб, ани ҳалок қилди. Баъзи дебтурларким, Мусо алайҳис-салом асоси зарби била ўлди.

Ва Мусо алайҳис-салом асҳоб била қавм сори келиб дедиларким, киши ҳалок бўлди. Мувофиқат қилинг, алар ул ҳолларин арз қилдилар. Мусо алайҳис-салом билдиким, тенгри таоло аларға бало насиб қилибтур. Алар емак-ичмаклари йўқидин Мусо алайҳис-саломга тазаллум қилдилар. Мусо алайҳис-салом дуо қилиб, аларға кабк ва тараёнжин ёғар эрди. Ва бир тоштин ўн ики булоғ жорий бўлуб, алар сероб бўлур эрдилар, то ҳақ таоло ул қавмни қирқ йил ул бодияда азоб била ҳалок қилдиким бири қолмади. Аммо қудрат кўргузуб тепада бўлғон авлод ва атбоъларин аларнинг адади била мувофиқ биёбондин нажот берди ва қавмдин ҳамул тўрт мувофиқ бузургворлар чиқтилар. Чун Мусо алайҳис-саломнинг фазлу илм ва нубувват жиҳатидин мартабаси андин ўттиким, уқул ҳавсаласиға сифмай, ётилига, ё кўнглига кечтиким, оё бу кун олам юзида тенгри таолонинг мендин донороқ бандаси борму экин? Хитоб келдиким, эй Мусо, ўзунгдин олимроқ бандани кўрар бўлсанг, Мажмаул Баҳрайнаға бор. Мусо ва Юваша алай ҳумус-салом ул мавзуъқа бордилар ва бир тош устида булоғ бошида озуқларин унуттилар. Ва ул қоқ болиғ эрди. Хизр алайҳис-салом мақдами баракотидин ул болиғ тирилиб, толпиниб ўзин сувға солди. Мўсо алайҳис-салом Ювашаъдин жуъ дафъиға нима тилади эрса, Юваша алайҳис-салом айтти, зодни фалон тош устида унуттибмен. Иков ёндилар: «Қола араайта из авайно илассахрати файнни насиутул-ҳута».

Чун ёниб ул мавзуъға еттилар, Мусо алайҳис-салом Хизр алайҳис-саломга мушарраф бўлуб, анинг мусоҳабат истифъоси қилди. Хизр алайҳис-салом дедиким, шояд санга менинг мусоҳабатлигим тоқати бўлмағай. Мусо алайҳис-салом дедиким, «Сатажидуни иншо оллоҳи собиран вало аъси лака амро» бу шарт бўлдиким, иков бир кемага кирдилар ва баҳр қатъининг асносида Хизр алайҳис-салом ул кеманинг тубин тешиб, маъюб қилди. Басе заҳмат била ясадилар. Мусо алайҳис-салом таажжуб қилиб сабабин сўрди. Хизр алайҳис-салом айттиким, «Алам ақул иннака лан тастатиға майя сабран». Мусо алайҳис-салом хомуш бўлуб, кемадин чиққондин сўнг бир шаҳрға еттилар. Бир суруқ атфол ўюнға машғул эрдилар. Хизр алайҳис-салом алар орасидин бир тифлни ҳалок қилди. Мусо алайҳис-саломни ҳайрати беихтиёр қилиб, яна ул иш кайфиятидин савол

қилди. Яна Хизр алайхис-салом дедиким, «Алам ақул иннака лан тастатна майя сабран». Мусо алайхис-салом яна дегондин пушаймон бүлуб, азимат қилдилар. Кеч-қурун бир шаҳрға еттилар. Ибн Аббос разийоллоҳу анху дебтурким, ул Антокия эрди. Кеча анда бүлуб, ул элдин таом тилаб, алар ибо қилдилар. Иков андин ўтуб бир ерга еттиларким, бир бузуқ девор эрдиким, оз асари қолиб эрди. Хизр алайхис-салом ул деворни иморат қилиб, бийик қилди. Мусо алайхис-салом яна таажжуб қилиб, бетоқат бүлуб дедиким, бу деворни жиҳатсиз иморат қилмоқға боис; не эркин. Хизр алайхис-салом дедики, бизинг орамизда мусоҳабатлиғ ушмунча бўлғай. «Қола ҳозо фироқу байни ва байнника». Ва лекин ул уч иш ҳикматин Мусо алайхис-салом сўруб, Хизр алайхис-салом айттиким, кема ғарқиға жиҳат ул эрдиким, чиқон вилоят подшоҳи Манзар отлиғ золим кишидур. Элнинг бутун кемасин зулм билан олур ва бу кема ўн фақирнинг эрдиким, маошлари ижараси била кечар эрди. Бу кемани анинг учун тештимки пайвандлиғ кўриб, маъюб деб олмағай, то ул фақирлар маоши жиҳатидин ожиз ўлмағайлар. Ва ул тифлки ўлтурдум, мусулмон элнинг ўғли эрди ва улғойса, коғир бўлғуси эрди. Анинг маслаҳати бу қатлда эрдиким, куфр аҳли зумрасига кирмагай ва азоби дўзах муставжиби бўлмағай. Аммо бу вайрон иморатиға сабаб буким, бу шаҳрда ики ятим тифлдурким, ато-ано солиҳ эркандур, ва ул атфол учун бу девор остида ганж мадфун қилибтур. Алар булуғ ҳаддига етиб, муни тасарруф қилурдек бўлғунча, бу девор мунҳадим бўлур эрди. Ва алар ўз ҳақларин топмаслар эрди. Бу нишона жиҳатидин топғусидурлар. Мусо алайхис-салом Хизр алайхис-саломнинг илмиға мұттариф бўлуб, хайрбод қилиб, бир-биридин айрилиштилар. Баъзи бу воқеани Тепадин бурун, баъзи сўнгра дебтурлар. Аммо асаҳ улдурким, Тепа балийаси айёмида эркандур. Баъзи таворихда Ҳорун алайхис-саломнинг воқеасин Тепа балийасининг учунчи йилида дебтурлар ва баъзи ул балийянинг қирқинчи йилида. Ва анинг шарҳи будурким, мазкур таріҳда Мусо алайхис-саломға ваҳий келдиким, Ҳорунға ажал етибдур. Анинг била фалон мавзуъға бор! Мусо алайхис-салом Ҳорун алайхис-салом била ул сори мутаважжиҳ бўлдилар. Бир ерга еттиларким, бир мутакаллиғ уйда бир зебо тахт кўрунди. Ҳорун алайхис-салом

Мусо алайхис-саломға айттиким, хотирим орзу қила-
дурким, бу тахт устида ором топсам. Мусо алайхис-са-
лом айттиким, андоқ қил. Ҳорун алайхис-салом истидъо
қилдиким, Мусо алайхис-салом дөғи аннинг била ётгай.
Мусо алайхис-салом қабул қилди. Чун иков тахт усти-
да ёттилар, Ҳорун налайхис-салом руҳ вадиъатини
ажал мутақозийисіға топширди. Мусо алайхис-салом
маълум қилғоч, аннинг мадфаниға машғул бўлғоч, ул уй
била тахт ғойиб бўлди. Мусо алайхис-салом ул қавмға
келиб, хабарни айтти эрса, бани Йиронил дедиларким,
Мусо алайхис-салом бу жиҳатдинким қавм андин Ҳо-
рун алайхис-саломни кўпрақ севарлар эрди, ани ўзи
қатл қилибтур. Мусо алайхис-салом дуо қилди, то ҳақ
таоло ул тахтни Ҳорун алайхис-салом била аларға
кўргузди. Ва Ҳорун алайхис-салом ул тахтдин қавмға
манъ қилди. Дөғи яна ул тахт ғойиб бўлди. Ва Мусо
алайхис-салом уй ва тахтни кўрган ерда олий иморат
ясад, Ҳорун алайхис-саломнинг Алқодар отлиғ ўғлин
отаси мансабиға волий, қилди. Бу ҳолдин сўнграким,
Мусо алайхис-саломнинг ёши юз йигирмага етиб эрди, ба-
ни Йиронлни ҳозир қилиб, аларға насиҳатлар қилди.
Ва котиблар ўлтуртуб «Таврот» ни муттааддид битиб
ва ўзи бирни муборак хати била биттиб, Жабраил алай-
хис-салом била тасҳих қилиб, сандуқуш шаҳодаға сол-
ди. Ва ўзга кутубларни тасҳих қилғондин сўнгра ҳар
қавмиға бириң берди. Ва аннинг тиловати ва аҳкоми-
нинг ижросиға васият қилди. Ва ўз хилофатини Ювшаъ
алайхис-саломға бериб, элни анга топшурди, элдин на-
сиқатлар олди.

Ювшаъ алайхис-салом хилофатиға ва борча қабул
қилғондин сўнгра Ювшаъ била қавм орасидин чиқтилар
ва Ювшаъ алайхис-саломни қучуб, хайрбод қилиб, кий-
гон кўнглеки орасидин ғойиб бўлди. Ноинсоф қавм
Ювшаъни Мусо алайхис-салом қатлиға муттаҳам қилиб
маҳбус қилдилар. Кечаси Мусо алайхис-салом қавм
тушига кириб, ул ишдин манъ қилиб тонгласи ани қўй-
дилар. Ва Мусо алайхис-салом Ҳорундин уч ёш кичик
эрди. Ва қабри маълум эрмаски қойдадур.

Рубоний:

Мусоки жаҳонға тушти ғавғоси аниңг,
Ҳорун эрди вазири доноси аниңг.
Чун бўлди биҳишт сори маъвоси аниңг,
Не қолди асо, не яди байзоси аниңг.

Баъзи мутафарриқ ахборки, ул чоғ воғе бўлди. Фиръавн қизининг бир машшотаси бор эрди. Бир кун аниг сочин тарапда тароғи иликдин тушди. Бисмилло деб ердин олди. Қиз отасиға айтти. Отаси ул заифани темир қозуғлар билан чормих қилиб, ўтлуқ қизиқ таштни бош ва бўйнига қўйдурди. Ул мазлума диндан ёнмади. Ва уч ойлиқ тифлин қизиқ танурға солди. Ва ул тифл онасиға фасиҳ тил била дедиким. «Исбири ё уммоҳ фақат васалти илаллоҳи ва нилти ризоҳу ва лайсал она байнаки ва байналжаннати илло хатватан авхватватаини». Бу ҳолдин азим ҳалқ қибтилардин мусулмон бўлдилар. Ва Осия бинти Мазоҳам разийоллоҳу анҳо аниг мақтали мужмалан ўтти, чун тоҷуррижол эрди, онча била ўтса бўлмас. Нисбати Лут алайҳис-саломға етар ва Фиръавннинг ақрабосидиндур. Баъзи аниг мақталин дебтурларки, машшотани Фиръавн қатл қилурда, ул изтироб қилиб Фиръавнға қоттиғ сўзлаб динин изҳор қилди. Фиръавн ани ҳам машшотаға қилғон азоб била қатл қилди. Аммо азоби чоғинда Мусо алайҳис-салом дуоси била тенгри таоло ул азобдин алам еткурмай, биҳишти жовидонға элтти. Ва Мусо алайҳис-саломнинг мўъжизоти борча анбиёдин кўптур.

ДОВУД БИННИ ИШО алайҳис-салом Яҳудо авлодидиндур. Ва аниг зикри ижмол била ўтти. Жузвий тафсил зарурдир. Ашмуил алайҳис-салом зикри доғи аниг сўзида лозим келур. Ва Довуд алайҳис-салом аҳволининг тафсили буким, Ишонинг ўн уч ўғли бор эрди. Довуд алайҳис-салом борчадин кичик ва ҳақир жуссалиқ ва гириҳ манзаррок эрди. Ва Ишо ани шўбонлиққа тайин қилиб эрди ва анга ажиб ҳолот мушоҳада бўлур эрди. Чун Ашмуил алайҳис-салом Калбос урушига Толутни муқаррар қилди, ваҳий келдиким, Жолутнинг қатли Ишо авлодидин ул бирининг илкидадурким, фалон зирҳ аниг бўйига рост. Ашмуил алайҳис-салом Ишонинг авлодин тилаб, ўн ики оғо-инининг бўйига рост келмай, Ишоға айтти: яна ўғлунг бор эса, келтур! Ишо айтти: бир ўғлим борким, қўй кутар. Аммо анга бу иш қобилияти йўқтур ва ани тиламак бефойдадир. Ашмуил алайҳис-салом аниг сўроғин сўруб, борип топти. Қўйин сувдин ўткарадур эрди, сув улуғроқ жиҳатидин қўйларни икирар — икирар кўтариб ўткарур эрди. Ашмуил алайҳис-салом кўргач, билдиким, нубувват шафқатининг осоридур. Аниг била мулоқот қилиб

дедиким, санга, ўз ақволингдин ғарип осор ҳеч маълум бўлурмур? Довуд алайҳис-салом айтти: бўлур. Шарҳи сўрди эрса, кўп ғарип осор баён қилди. Ул жумладин бири булким, дедиким, бир тош менинг бирла такаллум қилдиким, мен ул тошменким, менинг била Хорун алайҳис-салом фалон душманни ҳалок қилди. Ва мен ул тошни олиб тўбраға солдим. Яна ики тош ҳам ушбу дастур била бири Мусо алайҳис-салом, бири Иброҳим алайҳис-салом душманини ўлтуруббиз, бизни доғи кўтор, деб айттилар. Аларни ҳам тўбраға солдим. Солғондин сўнгра учоласи тош бир бўлди. Ашмуил алайҳис-салом Довуд алайҳис-саломга нубувват ва салтанат башоратин беряб, Толут қошиға келтурди. Ва Толут куёвлик: ва мулк шеркати ваъдаси бериб, Довуд алайҳис-салом Жолут майдонига кириб, ул тошни анга отиб, қодир қудрати била ани ҳалок қилиб ва черики бани Исроилға мағлуб бўлди. Ва Довуд алайҳис-салом Толут ваъдалариға вафо қилмади. Толут кўп хизмат буюргондин сўнгра, қизин анга берди. Ва бани Исроил қошида Довуд алайҳис-саломнинг из ва шарафи ортти. Ва Толут ваҳмдин пушаймон бўлуб, Довуд алайҳис-салом қасдиға бел боғлади. Довуд алайҳис-салом андин қочиб, муҳтафий юрур эрди. Толуб кўб киши анинг топмоғига таъян қилибким, ўлтургай. Бани Исроил уламо ва аҳборини қатлға еткурдиким, бу тоифадин ҳеч киши қолмади. Ва бу иш вуқуъидин сўнгра по-дим бўлуб, паришон ҳол гўристонлар кезар эрдиким, не қилсан тенгри таоло тавбамни қабул қилғай. Бир мустажобуд-даъва занфа қолиб эрди, анга тавассул қилиб, ҳолин деди. Ул Ашмуил алайҳис-салом қабри бошнга бориб, дуо қилди. Ашмуил алайҳис-салом қабридин чиқиб айттиким, онча жиҳод қилсангким, ўн ўглунг ила-йингда шаҳид бўлсалар, андин сўнгра ўзунг шаҳодат то-пиб, тенгри таоло тавбангни қабул қилғай деб, яна қабриға кирди. Ва қабр бутти. Ва Толут Ашмуил буюргонини бажой келтуруб, бани Исроил андин халос бўлдиар. Бу ҳолдин сўнгра, Довуд алайҳис-салом нубувват баланд пояси била салтанат пироясиға мушарраф бўлди. Ва анинг шаънида бу оят келдиким, «Ё Довуд, ана жаиннока халифа фили арзи фа аҳкаму байнанноси бил ҳаққи». Ва дерлар азимати бир ерга еттиким, тўрт минг киши кеча анга нигоҳбонлиғ қилурлар эрди. Ва муъжизотидин бири ҳусни савтдурким, тенгри таоло

анга наасиб қилди. Дөғи «Забур» ни анга ирсол қилдиким, қачон ул савт била «Забур» ни ўқуса эрди, ваҳшу тайр, жину инс йиғилиб, беҳол бўлурлар эрди. Ва ул гоҳлар ўзга либос била ани тонимас элдин истифсor қилур эрдиким, Довуд эл била нечук маош қиладур. Бир кун анга масмуъ бўлдиким, Довуд алайҳис-саломнинг айби будурким, байтул-молдин маош ўткарур. Мутаасири бўлуб тенгри таолодин бир санъат истидъо қилдиким, важхи маош андин ҳосил қилғай. Тенгри таоло зирҳарлик санъатин анга каромат қилди. Яна бир муъжизи бу эрдиким, зирҳарлигига ҳожати ифтор ўйқ эрдиким, темур иликида мумдек юмшар эрди. Ясалғондин сўнгра ўз ҳолиға борур эрди. Ривоятдурким, ҳар қачон Довуд алайҳис-салом тасбиҳ ва таҳлилға машғул бўлса эрди, тоғу тош ва давоб ва ашжор анинг мувоқатиға тасбиҳқа иштиғол қилурлар эрди. Ва ул авқотин тўрт қисм қилиб эрди. Бир кун уламо била сұҳбат тутиб, дарс ва таълимға машғул бўлур эрди. Ва яна бир кун қуззо маснадиға ўлтуруб, халойиқ қазоёсин бир-биридин ўткарур эрди. Яна бир кун ўз ҳарамлари била зист қилур эрди. Бир кун муножотда дедиким, ё раб, сенинг ҳазратингда не навъ маош қилсанким сенга мустаҳсан тушгай? Хитоб келдиким, мени кўб ёд қил ва мен севганларни севгил, халойиққа ўз нафсингға ҳукм қилғондек қил ва ғойиб қардошинг фаррошидин муҳтари兹 бўл!

Манқулдирким, бани Истроил уламоси бир кун дедиларким, оё ҳеч бандага бир кун ўтгаймуким, андин зиллати вўждудқа келмагай. Довуд алайҳис-салом айтти: шояд, мендин ибодат қилур кун келмагай. Ва бу хиёл била ибодат куни ишга машғул бўлди. Кўрдиким, бир ғарид ранглик фариштаким, кабутар чиройлиқ эрди, равзандин кириб, анинг қошинда қўнди. Довуд алайҳис-саломға қилғон хиёлин унутубтур, дедилар. Ул қушни тутарға майл қилғоч, ул қуш равзандин чиқиб, томға қўнди. Довуд алайҳис-салом ани тутмоқға томғача чиқди. Ҳарён кўз солурдаким, қуш қаён борди экин, кўзи савмааси ёнида бир бўстоғға туштиким, бир жамила ғусл қиладур эрди. Хотири бағоят мойил бўлди. Тафаҳҳус қилғондин сўнгра билдиким, Урёнинг манкуҳасидур. Ва Урё Довуд алайҳис-саломнинг Савоб отлиғиниси била Балқо шаҳрининг муҳосараси машгули эрди. Ва қавмда мутаайин киши эрди. Довуд алайҳис-салом Са-

вобқа нома битиб, душвор иш Үрёға ружуъ қилдиким, Үрё ул ҳарбда шаҳид бўлди. Ва Довуд алайҳис-салом ул заифанинг иддати ўткондин сўнгра, никоҳ қилмоқ бўлди. Ва ҳамоноки, Довуд алайҳис-саломнинг тўқсон тўқуз ҳарами бор эрди. Ул заифа деди: бу шарт била қабул қилурменким, мендин ўғул бўлса валиаҳдинг бўлғай. Довуд алайҳис-салом қабул қилуб, ани қўлди. Сулаймон алайҳис-саломнинг онаси улдурким, нубувват ва салтанат Довуд алайҳис-саломдин сўнгра анга етти. Ва муддате Довуд алайҳис-саломни тенгри таоло қилғон хатосиға олим қилмади, то бир кун хилватида тоатқа машғул эрдиким, илайинда неча киши ҳозир бўлдилар. Ва бу иш ғайри маъҳуд эрди. Довуд алайҳис-салом сўрдиким, не халқиз? Алар дедилар, қўрқма! «Қолу лотахаф, хасмони бағо баъзино ало баъзен фаҳқум байнано бил ҳаққи вало туштит ваҳдино ило савоис сирот».

Довуд алайҳис-салом хусуматларидин сўрди. Алардин бири яна биридин шикоят қилдиким, тўқсон тўқиз қўйи бор. Ва менинг бир қўюм бор эрди, мендин тамаъ қилиб, ул қуюмни олди. Довуд алайҳис-салом айттиким мундоқ бўлса, санга зулм қилибтур. Алар табассум бўлуб дедилар: «Қаз-ар-ражулу ало нафсиҳи». Ва фойиб бўлдилар. Довуд алайҳис-салом билдиким, алар ма-лойика эрдилар. Уз қилғон ишининг қабоҷати хотириға келиб, дуд бошиға ошти. Ва бу хатоси узриға қирқ кун саждадин бош кўтармади. Навҳа била ўз ҳолиға йиғлаб тазаллум қилди! Жабраил алайҳис-салом келиб, баҳшиш башоратин еткуруб дедиким, Үрёning ризосин ҳосил қил, тенгри таоло худ карами била гуноҳингдин ўтти.

Довуд алайҳис-салом Жабраил таълими била Үрё қабри бошиға бориб, Үрёдин талаби афв қилди. Ҳақ таоло Үрё таниға руҳ киоруб, Довуд алайҳис-салом ани қатлға амр қилғонин афв қилиб, манкуҳасин никоҳ қилғон жиҳатидин жавоб бермади. Довуд алайҳис-салом бошиға туфроқ совуруб, жазаъ бунёд қилди эрса, хитоб келдиким, сен хотирингни жамъ тут, биз чун гуноҳингни боғишладуқ, қиёмат куни Үрёға онча жавр ва қусур каромат қилоликим, ул ҳам сени биҳл қилғай. Довуд алайҳис-салом кўнгли ул иштин итмийон топти. Ва бу воқеадин сўнг, ўтуз йил хилватда эрди. Ривоят-дурким, Довуд алайҳис-салом тазаллум ва муножоти

чоғиким, мулк ишидин парвойи қолмайдур эрди, ўғли Салум арозил ва авбош иғвоси била мулк ишига дахл қилиб, истиқлол күсі урди. Чун Довуд алайхис-салом гуноҳи маъфу бўлуб, мулк ишига шуруъ қилди. Салум ваҳмдин фирор ихтиёр қилди. Ва Довуд алайхис-салом Савобин аниң давъиға йибориб дедиким, иликласанг, ани қатл қилмағайсан. Савоб ани тутқоч охир қилди. Довуд алайхис-салом ранжида оламдин ўтар чоғда, Сулаймон алайхис-саломға аниң қасосин буюруб, Сулаймон алайхис-салом ул амрни бажо келтурди. Ва бу вақтда бани Исронл ул навъ қолин бўлуб эрдиким, ададини киши билмас. Тенгри таоло аларни тоун мазри билакан камрак қилди.

Манқулдурким, уч кечакундузда юз етмиш минг киши алардин тенгри ҳукмин буткордилар. Бу ҳолатда Довуд алайхис-салом ва қавм, уламо ва аҳбори Байтул-Муқаддаснинг саҳраси устига келиб, бошларин яланг қилиб тазарруръ қилдилар. Ҳақ таоло ул балони дафъ қилғоч, Довуд алайхис-салом қавмнинг қолгонига буюрдиким, бу ерда тенгри инояти шукриға бир маъбад бино қилингким, ҳамиша шукр адосиға ибодат қилғайсиз. Ва қавм аниң буйруғи била Масжиди Ақсони бино қилдилар. Еримиға еткондин сўнг, Довуд алайхис-салом бир ривоят била, юз йигирми яшаб эрди, тенгри раҳматиға борди. Ва халаф ва валиаҳд Сулаймон алайхис-салом эрди, ўз салтанати замонида туғотти.

Рубой:

Довудки, шоҳ эрди ва пайгамбари пок,
Жоҳи қошида паст эди авжи афлок.
Жонига ажал урурда тифи бебок,
Нафъ этмади шаҳлиғу нубувват ҳошок.

СУЛАЙМОН БИННИ ДОВУД АЛАИХУМУС-САЛОМ андин машҳурроқдурким, аҳволи кўб шарҳқа муҳтоҷ бўлғай, аммо жузвий тафсилдин чора йўқтур. Ул дуо қилдиким, «рабби ҳабли мулкан ло янбағи ли аҳаден мин баъди». Ҳар ойина дуоси мустажоб бўлуб, бовужуди нубувват, баъзи дебтурларким, рубъи маскун салтанатини тенгри таоло анга насиб қилди, бовужуди бу салтанат жину иис ва ваҳшу туюрни аниң маҳкуми амри қилди. Ва елни фармонига киорди ва исми аъзам ёзилған хотамни каромат қилдиким, бу мазкур

бўлғонлар аниг баракатидин. Ул буюргонни қилдилар. Ва ул бир бисот ясаттиким, жамиъ халқ сипоҳийси аниг устида сиғар эрди. Қаён борса, елга амр қилур эрдиким, бу бисот била халқини аниг била элтур эрди. Машҳурдурким, сабоҳ Шомдин азимат қилиб, чоштни Истаҳрда ер эрди. Андин азимат қилиб, оқшом таомин Кобулда ихтиёр қилур эрдиким, «вали Сулаймонар — риҳа ҳудуввухо шарҳун ва равоҳухо шаҳрун» аниг шаънида нозил бўлубтур.

Довуд алайҳис-саломдин сўнграким Масжиди Ақсо биносини Сулаймон алайҳис-салом тугатти ва аниг асносида Байтул-муқаддас шаҳрини ҳам ясади. Ва шаҳри азаматида ва масжиди зебида аҳли тарих ғариб муболағалар қилибурлар. Ул жумладин бирни буким, шаҳрға ўн ики кўргон бири-бирининг давриға йўнғон тоштин ясатти. Яна бирни буким, масжидни етти ранг тоштин туготиб, қиймат жавоҳир била мурассасъ қилди. Ва ушоқ тош ўрниға ҳамул жавоҳирдин тўқтурди. Ва ул уйда амр қилдиким, ҳарғиз ибодатдин ва уламо илм таълимидин холи бўлмағай. Ва Байтул-муқаддас ва Масжиди Ақсо кўб қарилар бу дастур била маъмур эрди. Вайронлиғи Бухтиасрдин эрди, шоядки ўз ерида келгай.

Ва Сулаймон алайҳис-салом ваҳш ва тайр тилин тенгри таоло иноятидин билди. Бир майдони мураббаъким ҳар залъи-ўқ ики йиғоч бўлғай, фарш тўшотиб эрдиким, хиштишининг бири олтун, бири кумуш эрди. Ҳар жониб таҳтиниким, жавоҳир била мурассасъ эрди қўярлар эрди. Тўрт минг олтун курси таҳтининг ики ёнида қўярлар эрдиким, бани Йероил уламо ва аҳбори ўлтурурлар эрди. Ва таҳтқа ёқин Осафи Бурхиёки вазири эрди, аниг курсисин қўярлар эрди. Ва Сулаймон алайҳис-салом тулуъдин ғурубқа «моҳалақа олло» қиссанин сўруб, ҳукмин қилур эрди. Ва деву пари ва ваҳшу тайр хизматида туарлар эрди. Ва исиф ҳавода туюр боши устида соя қилурлар эрди. Ва оқшом уйифа азимат қилғоч, занбалбоғлиғдин ҳосил қилғон нима била рўза ҷар эрди. Бир кун аниг ҳукми била ел мазкур бўлғон ғисотни ва фаррошни элтиб борадур эрди. Водијол—Намалға еттиким, баъзи ани Тойиғадидо дебтурлар. За мўр хайлиниң шоҳи сипоҳига амр қилдиким, Сулаймон сипоҳи била ўтадур. Масканларингизга кирингим, сизга ул сипоҳ зарари етмагай. Сулаймон алай-

ҳис-салом ул амрдин воқиғ бўлуб, анда таваққуф қилиб, ул мўрни овучига олиб, анинг била муколама қилди. Бири муни сўрдиким, хайлингни бизинг остилиздин танбиҳ қилдинг, билмассенмуким, бизинг оёғимиз остида мўр озурда бўлмас. Мўр дедиким, ё набийюлло, сендин хотиржамъдурман, аммо шояд санинг шуурунг бўлмай, хайлингдин осийб еткай, деб танбиҳ воқеъ бўлди. Ва раёсат шарти номаръий қолмади. Сулаймон алайҳис-салом дедиким, мендин азимуш-шаъироқ маҳлуқ билурмусен Дедиким, сендин азимуш-шаъироқ мендурмен. Сенинг тахтинг бир неча жамоддур. Менинг тахтим сенинг муборак илкингдур. Сулаймон алайҳис-салом деди: санинг сипоҳинг кўпрак эркин ё манинг? Мўр деди: Менинг. Сулаймон алайҳис-салом деди: Менинг сипоҳим ададин киши билмас. Мўр амр қилди, етмиш мўр хайли чиқтиларким, ҳар хайлнинг ададин киши билмас эрди. Сулаймон алайҳис-салом ул иштин ибрат олиб, мўр Сулаймон алайҳис-саломни чегуртка аёғи била зиёфат қилиб, Сулаймон алайҳис-салом мўрға навозишлар қилиб, ул ердин ўтти. Манқулдурким, Сулаймон алайҳис-саломнинг ҳашамати ниҳоятқа еткондин сўнгра, муддао қилдиким, ҳар маҳлуқниким ҳақ таоло анинг маҳкуми қилибтур, борчасин зиёфат қилғай. Муножот қилиб рухсат ҳам топти. Бир биёбони васеъким азим толтиким, бир тарафи дарё эрди. Девларга буюрдиким, ики минг етти юз қозон ясадиларким, ҳар қойсининг даврасининг қутри минг қари эрди. Банокатий тарихида дебтурким, йигирми ики минг ўй зибҳ бўлди (ҳўқиқ сўйилди). Ўзга борча ашёни мундин қиёс қилса бўлғай. Бу маъкулот неча вақтдин сўнгким туганди. Ул даштда ёйдилар ва борча маҳлуқотқа салоурди. Ва бу аснода тенгри баҳр давоббидин бир донани сувдин чиқорди. Ва ул добба Сулаймон алайҳис-саломга дедиким, сен маҳлуқотни зиёфат қиладур эрмишсен. Тенгри таоло манинг буғунги ризқимни сенинг хонинингга ҳавола қилибтур. Сулаймон алайҳис-салом дедиким, бу таомлардинким босилибтур, улча сенга кофийдур, егил. Ул добба ул муддатда пишкон борча таомни еб тўймай. Сулаймон алайҳис-саломдин яна нима тилади. Сулаймон алайҳис-салом ожиз бўлди. Добба дедиким, сабоҳ бир ризқимдин сулси ейилди, яна ики сулси қолибтур,

¹ Учдан бири.

Сулаймон алайхис-салом деди: Магар сен тенгри хон арзоқидин түйғайсан. Добба дедиким, Ё Сулаймон, сен мунн билмасму эрдингким, тенгри таоло махлукотни магар ўз хони карамидин түйғурғай. Бу навъким мени күрдунг, бу баҳрда тенгри таоло андоқ жониворлар яратыптурким, ҳар бирига ҳар кун ики мендек түйма қилибтур. Сулаймон алайхис-салом тенгри таоло сунъиға оғарынлар қилиб, ўз қылғонидин мунфаил бўлуб, ҳақ таоло қошида ажзиға эътироф қилиб, афв ва маърифат тилади. Тенгри таоло анииг матлубини анга еткурди. Ул танбиҳ бўлуб, манқуллурким, Сулаймон алайхис-салом туюрдин ҳар бирини бир ишга таъйин қилиб эрди. Ҳудҳуд (попишак) ни сув топмоқ амриға муқаррар этиб эрдиким, тахти йилига биёбонларға гузар берурда сув дарбойист бўлур эрди. Бир кун сувға иҳтиёж бўлуб, ҳудҳуд топилмади. Сулаймон алайхис-салом Насрға буюрдиким ани ҳозир қылғай. Ул ҳозир қылғоч, Сулаймон алайхис-салом хитоб қилди, ғазаб билаким, қаён бориб эрдинг? Ва ҳол улким, ҳудҳуд бир замон мулозиматдин фароғ топиб, сайд учун тайрон қилиб, бир шаҳрға гузари тушуб эрдиким, оти Санбо эрди ва подшоҳи Билқис отлиғ хотун эрди. Ва анииг аҳволининг кайфиятин машруъ билиб келиб эрди. Сулаймон алайхис-салом сўрғоч арз қилдиким, бу навъ шаҳрға еттим ва бу навъ подшоҳи бор. Гоят ҳусну жамол ва ниҳояти ҳашамату камолда салотиндин мунфариғ ва миллати офтобпастлиғ. Отаси Шароҳил Яъриф, Қахитон наслидин ва онаси Раёна жинким, Ҳис шоҳининг қизи бўлғай. Ва мунинг асносида онча таъриф қилдиким, Сулаймон алайхис-саломға анииг мулокоти майли бўлуб мактуб битидиким, Билқис келиб ислом давлатига мушарраф бўлсунки «Иннаҳу мин Сулаймона ва иннаҳу бисмиллоҳираҳмон-ар-раҳими ан ло таълу алайя ваътуни муслимин» андин мухбрордур. Ва бу номани ҳудҳудқа бериб, Санбо шаҳриға йиборди. Ва нома Билқисқа еткондин сўнг, Билқис тааммул била тўрт кирпич — икиси олтун, икиси кумуш, доғи бир муҳрлиқ дурж ва қиз ва ўғул — барисин борчасиға эранлар либоси кийдурулган орастга қилиб, Мандар бинни Умарким, ақл ва қиёсатлиқ киши эрди, бу нималар била Сулаймон алайхис-салом ҳазратиға йиборди. Доғи дедиким, агар хиштларни қабул қилурда сенинг била истиғно юзидан мулօқот қилур, пайғамбар эмас

ва агар акс қилур пайғамбардур. Андиң сүнгра ўғлон ларни қызлардин айрсун, доғи ҳуққада не нима эрканини десун ва дегандин сүнгра етишмокин ҳам айтсун. Мандар мутаважжиҳ бўлди. Сулаймон алайҳис-саломга Жабраил алайҳис-салом келиб, ул ишлардин ҳабар берди. Сулаймон алайҳис-салом мазкур бўлғон ул ўй иккى йиғоч олтун, кумуш хишт тўшагон ерда сипоҳини ораста қилиб, Мандарнинг йўлида тўрт хишт ўрнини очуқ қилдилар Мандар бу ҳашаматни кўриб, ҳайрон қолиб, ўз келтургон тухфасидин шарманда бўлуб, ҳамул очуқ, қолғон тўрт хишт ўрнига қўюб, Сулаймон алайҳис-салом ҳазратиға келди. Очуқ юз била эъзозу икром қилиб буюрдиким, тухфаким келтурубтур эрдинг, нега ташладинг? Ани қабул қилмасбиз, қойтиб Билқисса айтким, имон қабул қилсун. Ва иносни зукурдин айирди ва дурж ичинда дедиким ёқути носуфтадур. Ани чиқориб буюрдиким, олмос била суфта қилсунлар. Чун Мандар Билқис хизматиға кўргонларин таажжуб юзидин арз қилди. Билқис Сулаймон алайҳис-салом хизматиға мутаважжиҳ бўлди. Бир йиғоч ёқин етконда Сулаймон алайҳис-саломга ҳабар бўлди. Ва Мазолим девонида ўлтуруб эрди, дедиким, бўлғайки Билқиснинг таҳтин Санбо шаҳридин бот келтургай. «Қола ифритун минал жинни ана отика биҳи қабла аитақума мин мақомика ва инни алаиҳи лақавийон амин». Сулаймон алайҳис-салом дедиким, мундин ботроқ керак. Яна бир жин дедиким, кўз юмуб-очқунча келтурай. Сулаймон алайҳис-салом амри била қилғон даъвоси била ҳозир қилди. Ва ул таҳти Билқис етти ўтлош ўй ичинда қўюб, борчасин муқаффал қилиб эрди. Сулаймон алайҳис-салом буюрдиким, ўз таҳти устида қўйдилар. Билқисقا бор бўлди ва ўз таҳти гўшасида ер бериб, илтифотлар қилди. Билқис ўз таҳтини кўруб, мутаажжиҳ бўлуб, Сулаймон алайҳис-саломнинг нубувватиға шаки қолмади. Ва Сулаймон алайҳис-салом Билқисни ўз қур-қардоши қошида тушурди. Неча кунлик мусоҳабатдин сўнгра, мизбон меҳмоннинг хисоли ҳамиdasин таъриф қилиб, Сулаймон алайҳис-салом Билқисни ўз никоҳиға тортти. Ва анииг муборак аёғида тук бор эрди. Анииг жиҳатидин девлар ҳаммом биносин қилиб, тўра таркиби била ул ишнинг иложи қилдилар. Ва ул соҳиби давлат жиҳатидин неча минг йилдурким, халойиқ ҳаммом осойишиға мушаррафдурлар, таърифдин мус-

тағиңидур. Сулаймон алайҳис-салом фитнаси: «Қолаллоху таоло: ва лақад фатанно Сулаймона ва ал қайноху ало курсийиҳи жасадан». Сулаймон алайҳис-салом фитнаси шарҳида мухталиф ривоят бор. Аммо улча бу муҳтасарға муносибтур ёзикур. Баъзи дебтурларки, бовужуди етти юз ҳарам ва уч юз суррият тенгри таоло Сулаймон алайҳис-саломға бир ўғул бердиким, бир кўз ва бир илик ва бир оёғи йўқ эрди. Сулаймои алайҳис-салом ва Билқис ва Осафнинг инсоғи юзидин ўзларнинг уюбиға мұттариф бўлуб, дуо қилғонлари жиҳатидин ул тифлини ҳақ таоло тандуруст қилди ва аниңг муҳофазати учун Сулаймои алайҳис-салом жинларни таъйин қилди. Тенгри таолоға аниңг ўз ўғлини сойир атфолдин мумтоз қилғон писандида тушмай, Азроилга амр бўлдиким, руҳин қабз қилиб, жасадин Сулаймон алайҳис-саломнинг тахти устига ташладиким, «Ва ал-қайноху ало курсийиҳи жасадан» мақсад мундин бўлғай. Ва Ваҳб бинни Мунаббиҳ била Ибни Аббос Разий оллоҳу анҳум дебтурларким, Сулаймон алайҳис-саломнинг фитнаси мулки интизон эрди. Ва жасад иборат Сихборд отлиғ девдин эрдиким, аниңг тахти устида аниңг сурати била қирқ кун мутамассил бўлди. Ва бу иш кайфияти бу эрдиким, Сулаймон алайҳис-саломким Жазира мулуқидин биринким, отин Сайдун дебтурлар ва бутпараст эрди ўлтурди ва қизинким малоҳат зевари билан ороста эрди қулди. Ул қиз отаси Фироқидин бетоқат эрди. Сулаймон алайҳис-салом аниңг давосин тилаб топмас эрди. Ул қиз шайтон иғвоси била Сулаймон алайҳис-саломға илтимос қилдиким, девлар отам шакли била бир сурат ясаб келтурсаларким, гоҳи ани куруб кўнглумга тасалли бўлса, аниңг бу муддаоси мақбул тушуб, бу иш сурат тутди.

Чун қиз бурун бутпараст эрди, бу суратни парастиш қила бошлади. Сулаймон алайҳис-салом ғофил ва бу иш Осафға етти. Осаф Сулаймон алайҳис-салом мажлиснда анбиёи собиқнинг навт ва таърифин қилурда, Сулаймон алайҳис-саломнинг отаси замонида туфулияти айёми маошининг таърифин қилди. Сулаймон алайҳис-саломға бу душвор келдиким, мунча ғарнаб иноятларким анга тенгри таоло салтанати айёмида насиб қилди, Осаф алардин начук нима демади. Осафдан истиғсор қилғоч, айттиким, бироннингким қирқ кун уйнда бутпарастлиғ бўлғай, анбиё зумрасида не навъ таъриф

қылса бўлғай. Сулаймон алайҳис-салом сўруб билган дин сўнгра, ул бутни ушотиб, ўзи тазаруъға тушти. Бу аснода мустароҳға кирарда маъхуд тариқи хотамни Жарода отлиғ канизакка топшурди. Мазкур бўлғон дев Сулаймон алайҳис-салом сурати била келиб, канизакдин хотамни олиб, Сулаймон алайҳис-салом тахти устига чиқиб, ҳукм қила бошлади. Сулаймон алайҳис-салом чиқиб хотамни тилади эрса, шаклин ҳам тенгри таоло мутағаййир қилиб эрди, канизак ани танимади. Дедиким, хотамни Сулаймон олди, сен не кишисен? Сулаймон алайҳис-салом ўз сурати била бирорни тахтида кўргач, билдиким, ҳол недур. Үйдин чиқиб, шаҳрда саргардон юрур эрди. Қаён борса не кишисен деб сўрсалар, мен Сулаймонман, дер эрди. Ани телба, деб, тош отиб, бошиға туфроқ сочиб, изо қилурлар эрди. Ва деви лани тахт устида номақтул ва номашруъ ҳукмлар қилур эрди. Халойиқ мутаажжиб, балки мутағаййир бўлғондин сўнг, дев билдиким, қиладурғон иш анинг иши эмас. Ул хотамни дарёга ташлаб, ғойиб бўлди.

Ва Сулаймон алайҳис-салом рўзи жиҳатидин дарё қирофинда болиқчиларға муздурулук қилур эрди. Ул хотамни бир болиғ ютуб, аларнинг домига тушуб, Сулаймон алайҳис-салом муздиға бердишар. Сулаймон алайҳис-салом болиғ ичидин хотамни топиб, яна салтанат тахтиға борди.

Ва бу воқеа ҳамул бутпарастлиғ айёми била мувоғиқ қирқ кун воқеъ эрди. Ва жасадни баъзи муфассирлар бу девдин таъбири қилибтурлар. Ва анинг ғаройиб-эъжозин бири гунаш раддидурким, мужмалан ўтти. Ва шарҳи будурким, осорини кўрарга машғул эрдиким, гунаш ботти ва муборак хотириға аср намози қилмағон учун изтироб тушти. Тенгри таоло гунашни қайтариб, ул ҳазрат намозин қилғунча ўз ерида турғузди. То намоз тугонди яна ғуруб қилди. Тарих аҳли дебтурларки, Сулаймон алайҳис-саломнинг савмааси эшикида ҳар кун ғайбдин бир дараҳт пайдо бўлур ва хосиятин Сулаймон алайҳис-салом сўрар эрди. Бир кун бир дараҳт пайдо бўлди ва хосиятин сўргоч, жавоб бердиким, хосиятим сенинг мулкунгга вайронлиғдур. Сулаймон алайҳис-салом билдиким, вақт битибтур. Васиятларин китобат қилди ва тенгри таолодин илтимос қилибким, анинг фавтин дев ва паридин бир неча маҳфий тутқай. Ва шишадин бир ўйи бор эрдиким, анда тоат қилур эди.

Ул-үнн... оламдин ўтти. Ва
мои алайхис-салом
атдин сүнгра, асони
ниқилондин эл фавтин
билди. Сининг ихфоси илтимосда сўз-
лар дебтурл ги будурким, Байтул муқаддас
туганмоқи ҳамо фурсатда мақсур эрдиким, асо бу-
тун эрди, тугангондин сўнгра асо синди ва девлар ул
ишни туготиб эрдилар. Вал илму индоллоҳи.

Рубоний:

Оlamни Сулаймонга халқ айлаб маъмур,
Ҳукми солди жину башар хайлиға шўр.
Охири чу ажал анга мақом айлади гўр,
Туфроқ ичиди қилди ватан ўйлаки мўр.

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ. Тарих аҳлидин баъзи ани ҳу-
камо силкида мазкур қилибтурлар. Ва кўпроқ эл ани
пайғамбар дебтурлар. Ва баъзи ривоятда мундоқдурки,
тенгри таоло нубувват ва ҳикмат орасида мухбир қил-
ди. Ҳар тақдир била «Ва лақад отайно Луқмонал-ҳик-
мат» анииг шаънидадур. Бўла олурки, бовужуди ну-
бувват ҳикмат доғи анга насиб бўлмиш бўлғай. Ранги
қаро эркантур. Довуд алайхис-салом сұҳбатига мушар-
раф бўлур эрди. Ва андин кўб гаройибқа вужуд тутар
эрди. Баъзи дебтурларки, қул эрди озод бўлғонида мух-
талиф ривоят бор. Бири буки, хожаси бир руд қироғин-
да бирор била нард ўйнади, бу шарт билаки, мағлуб
бўлғон бу руд суйин тамом ичгай ё молин бергай. Ва
Луқмон хожаси утқузди. Ҳариф рудхона суйин тугат-
мак таклиф қилди. Ва ул мутаҳаййир бўлди. Луқмон
дедиким, шарт қиласурғон вақтдаги сувни ҳозир қил ё
ғаразинг бу ҳозир сув бўлғон бўлса, руднинг бу қиро-
ғиндағи сувни ичкунча нори қироғиндаги сувни турғуз!
Ҳариф бу ишдин ожиз бўлди. Хожаси халос топиб,
Луқмонни озод қилди. Яна бири буким, хожаси анга
бу юрдиким, қўй ўлтуруб, яхшироқ извини пишуруб кел-
тур! Ул юрокни тили била пишуруб келтурди¹. Яна
бири қотла дедиким, қўй ўлтуруб ямонроқ узвини пишу-
руб келтур! Ҳамул ики узвидин келтурди. Хожа нукта-
син сўрди эрса, дедиким, кўнгул ношойиста афъолдин

¹ Бошқа манбаларда бу ҳикматлар қадимий Грециянинг маш-
ҳур масалинависи Эзопга нисбат берилади. (Р. Комилов).

ва тил нобоїнсита ақвоздин бери бўлса, алардин яхшироқ узв йўқтур ва агар бўлмаса, алардин ёмонроқ узв йўқтур. Яна бири буким, хожаси анга буюрдиким, кунжуд эк! Ул арпа экти. Хожа сўрадиким, арпа экниб ба кунжуд начук топарсен?. Дедиким, чун сен ношойист иш қилиб, тенгри таолодин раҳмат ва жанинат тамаъ қилурсан, мен ҳам дедиким, шоядким, арпа аксам, кунжуд бар топқаймен. Хожа мутанаббиҳ бўлуб, ани озод қилди. Дуо қилиб, уч минг йил умр топибдур. Баъзи етти-каркас умри дебтурларки, ҳар бири беш юз йилдурким, анинг сўзларидиндурким, тўрт минг сўз йиғибтурлар ва сўз била ихтисор қилибтурлар. Иккисининг дойим ёд қилмоқ керак ва иккни унутмоқ керак. Бурунғи икидин бири ўзи қилғон яхшилиқдур ва бири ғайри қилғон ямонлиғ.

Луқмоннинг ғариб ҳолоти ва ноғиъ мақолоти кўптур. Бу муҳтасарға мунча била қаноат қилилди.

Луқмонники баъзи дедилар пайғамбар,
Баъзи дедилар ҳакими покиза сияр,
Уч минг яшабон бу дайрни қилди мұқарар,
Минг мунча ҳам ўлса қилғулуқтур бу сафар.

ИСО БИННИ МАРЯМ САЛАВОТУЛЛОҲИ АЛАИХ, бир қавл била учунчи улулазмдур, бир қавл била бешинчи. Андин бурунғи анбиёдин ҳеч қойсиға қирқ ёштинг бурун етмади. Ва лекин ул модарзод пайғамбар эрди. Ва анинг валодатидин бурун тенгри таоло Марямаға анинг вужуди башоратин бердиким, «Из қолатил-малоқкату ё Маряму инналлоҳ юбашшируки бикалиматен минху исмиҳул масиҳу Исо бин Маряма ва жий-ҳан фитдунё вал охирати ва минал мұқаррабийна ва юкаллимунноса фил маҳди ва каҳлан».

Масиҳ лафзида сўз кўптур. Ва Исо алайҳис-салом валодатида ҳам сўз кўп дебтурлар. Тафосир кутубидин маълум бўлур. Чун бу муҳтасарда матлуб ихтисордур. Яъни муарриҳона ишларга қонеъ бўлулди. Мұқаррардурким, Исо алайҳис-саломнинг отаси йўқтур. Марям Жабраил алайҳис-саломнинг нафси била ҳомила бўлди ва туғуур вақтда Байтулмуқаддасдин чиқиб, қироғроқ ерда вазъи ҳамл қилди. Халқ бу ишни билиб, бориб ул ҳолни кўруб, ирик сўзлар айта бошладилар. Юқорироқ битилибтурким, Исо алайҳис-салом не навъ жавоблар берди. Андин сўнгра эл мутаажжиб бўлуб, сўз айта олмай қайттилар. Марямини Ҳабиб · Нажжорким, хола-

зодаси эрди, Исо алайхис-салом била олиб Дамашққа борди. Исо алайхис-салом ўн уч ёшағунча анда маош қилди. Анда ҳам Исо алайхис-саломнинг мўъжизоти кўб зоҳир бўлди.

Чун «Инжил» Исо алайхис-саломга нозил бўлди, учовла Байтулмуқаддасқа келиб, Исо алайхис-салом амри олиҳи била халқни тенгрига даъват қилди. Халқани такзиб қилиб, номуносиб сўзлар дедилар. Аммо Ҳавориён имон кетуруб, динини қабул қилдилар. Ва алар ўн ики киши эрдилар, пешалари бўёғчилик. Исо алайхис-саломдин мўъжиза тилагач, борчанинг бўяр раҳтларин олиб, Нил кўйига солди. Алар изтироб қилғочким, булардин ҳар бирини бир ранг буюрубтурлар. Исо алайхис-салом кўйга илик урғоч, ҳар бирниким чиқарди, иёси буюргон ранг била чиқти. Бу мўъжиза ул элга мужиби имон бўлди. Ва ул нимаким Исо алайхис-салом элига амр қилди тавҳид эрди. Ва хотималнубувванинг рисолатига иқореким, «Қолалло таоло: «ва из қола Исо бир Маряма ё бани Исройла инни расулуллоҳи алайкум мусаддиқан лимо байна ядайя минат-тавротен ва мубашширан бирасулен яъти мин баъд исмуҳу Аҳмаду».

Салоллоҳу алайҳи ва ало олиҳи вассаллам Исо алайхис-салом олам асбобидин ҳеч нима қабул қилмади ва лобудлардин бир пашмина тўн ва бўрк ва бир асоси бор эрди. Бир ерда бўлмас эрди, дойим сайрда эрди. Рўзи учун касб қилмади, ҳар не етти қонеъ бўлди. Ҳавориён илтимос қилдиларким, бир маркаб мингилким, яёғлиқ машқи камрак бўлғай. Анинг емак ва муҳофазати ташвишидин рад қилди. Ва илтимос қилдиларким бир маскан ясоли. Қабул қилмади. Ва зуафо била ихтилоти йўқ эрди. Бу жинҳатлардин мужаррадлиққа машҳур бўлди. Ва сойир мўлжизотидин бири хуффошдурким, болчиғдин ул ҳайъот била ясад, нафасин анга сурди. Ва ул нафасдин руҳ топиб учти ва эмдигача бор. Ва бири акма ва бири абрас иложидурким. «Қолалло таоло, «инни ахлоқу лакум минат-тийна қажийятут-тайри фанафтаҳу фихи фаяқуну тайран бинизнуллоҳи ва абарул-акма вал-абраса» яна улким, дуо била ўлукни тиргуздиким, «вааҳял мавти бинизниллоҳи». Ва ул ўлукким, Исо алайхис-салом тиргузди Ибнал-Ажуз эрди. Ва шарҳи будурким, сайр асносида бир ажузани кўрдиким, бир қабр бошида муассир навҳа қила-

дур. Сүрди. Дедиким, ўғлым эрди ва фироқидин бетоқатмен. Исо алайхис-салом дуо қилиб, тенгри таоло ул майтқа рұх киорди ва ўлук тирилгач, илтимос қилдиким, дуо қылғайким бурунғи ҳолиға борғай ва мавт сакароти бўлмағай. Руҳулло дуоси била бу иш ҳам бўлди ва рұх андин ўтти. Насибин вилотида малики бор эрди, мутакаббир ва жабборсифат. Исо алайхис-салом аниңг даъватига маъмур бўлуб, ул ён азимат қилди ва ҳаворионга дедиким, сиздин ким бўлғайким бу шаҳрға кириб нидо қылғайким, Исо руҳуллоким тенгри тағлонинг расулидур ва калимасидур келибтур. Яъқуб ва Тумон ва Шамъун отлиғ учов дедиларким, биз борурбиз. Исо алайхис-салом ҳар қайси бобида бир сўз айтиб, аларни узотти. Алардин иккиси илгорирак юруб, Яъқуб ул нидони қилди. Эл ҳужум қылғоч, ёнди. Тумон иқрор қилди. Ани подшоҳ қошиға элттилар. Ҳамул сўзни айтти. Ул золим буюрдиним, Тумоннинг иликин, аёғин кесиб, кўзларин ҳам кўр қилдилар. Ул сўзидин қайтмади. Бу маҳалда Шамъун етиб, маликдин Тумон илзомига сўз истидъосин қилиб, рухсат топти. Доги Тумондин сўрдиким, бу кишиким, сен аниңг рисолатига иқрор қиласан ҳеч муҳаббати ва мўъжизи борму? Тумон дедиким, бор. Шамъун дедиким, айт! Ул деди: акма ва абрасни илож қилур. Шамъун дедиким, бу ишта атиббо шариктурлар. Тумон дедиким, киши оқшом не емиш бўлса ва уйида не нима бўлса, айтур. Шамъун дедиким, имкони борки, жин тасхир қилмиш бўлғай. Тумон дедиким, болчиғдин қуш ясад, дамини анга ҳуруб, рұх таниға киорур. Шамъун дедиким, имкони сиҳр бор. Тумон дедиким, ўлукни тиргузур. Шамъун малик сори боқиб айтти: мунинг имтиҳони осондур ва имкони йўқтурким, бу иш тенгри таолодин ё пайғамбаридин келур. Агар ҳукм қилсангким, ул киши ҳозир бўлса, филҳол маълум бўлур. Исо алайхис-саломни ҳозир қилдилар. Тумон айтқон сўзларни сўрдилар. Борчасига иқрор қилди. Шамъун айтти: агар бу сўзларинг чиндур, аввал рафиқингдин бошла! Исо алайхис-салом Тумоннинг кесилган аъзосини ўрунлариға қўюб, дуо қилди. Тенгри таоло борчасин буткорди. Ва хуффош бобида тақозо қилдилар, ясади. Салмон форсий раҳматуллоҳи алайҳдин мунқулдуруким, ул вилоятнинг жамиъ муразосини дедиларким, саҳиҳ қилмоқ керак. Дуоси била борча сиҳат топтилар. Борчадин сўнгра

ўлукни тиргузмак илтимос қилдилар. Исо алайхис-салом дедиким, ҳар ўлукниким сиз десанғиз дуо қиласай. Иттифоқи била Сом бинни Нуҳ дедилар: тиргуз ким, мавтидин тұрт минг йил үтуб эрди, аннинг қабри бошина бориб, Исо алайхис-салом ики ракъат намоз қилиб, дуо қилди. Қабр шақ бүлуб, бир оқ соч-сақоллик киши чиқти ва элга дедиким, Исо руҳулло пайғамбардур, аннинг диниға кириңг ва ғанимат тутинг! Исо алайхис-салом андин сүрдиким, сизинг замонда соч оқармас эрмиш. Сом дедиким, сенинг дуонг уни еткоч, қиёмат бүлғай, соғиниб ваҳму хавфдин булар оқарди. Чун Сом элга пандлар деди, Исо алайхис-салом дуоси била аввалиғи ҳолиға борди ва шақ бүлғон ер бир-бирига құшулди. Ҳам Салмони форсигүйдин манқулдурким, бу мұйжизаны күруб, ул малық эли мусулмон бүлдилар. Баъзи сафардаким емакка тамглик воқеъ эрди, бани Исройл ҳавориүнға дедиларким, агар Исо алайхис-салом дуо қилсаким, тенгри таоло осмондин моида йиборсаким, таомға муҳтој ҳалойиқ андин баҳра топсалар ва тенгри таоло вужуди ва Исо алайхис-салом нұбувватиға яқинлари бўлса, деб ҳавориүн арз қилғоч, Исо алайхис-салом тазарруъ қилиб дедиким, «раббано анзила алайно» моидатан минассамон такуну лано ийдан ли аввалино ва охпирна ва оятан минка варзуқио ва анта хайрур — розиқин».

Чун Исо алайхис-салом муножотдин фориғ бўлди, ваҳий келдиким, биз моида йиборали ва лек ҳар киши куфрони неъмат қилса, қоттиқ азобқа гирифтор бўлур. Исо алайхис-салом бу сўзни айтқоч, борча дедиларким ҳар киши куфрони неъмат қилса, тенгри таоло анга азоб насиб қилғай. Бу сўздии сўнгра тенгри таоло осмондин моида йиборди. Ҳонининг азамат ва зебу зиёнатини айтмоқ ҳожат эмаски, тенгри таоло хони эрди. Аммо монда нон ва бирен болиғ эрди. Таъм ва мазаси ҳам таърифдин тошқори эрди. Ва анда туз ва сабзалар бор эрди. Бир ривоят била уч кун ва бир ривоят била қирқ кун бу монда инди. Қавм ҳар нима едилар кам бўлмади. Жамиъ муразо ани егоч, сиҳат топтилар. Сабоҳ инар эрди, оқшомғача эл андин ерлар эрди. Оқшом яна осмонға борур эрди. Қавмдин баъзи инкорға тил узоттиким, бу монда осмондин келмайдур. Исо сиҳр қиладур.

Ҳар ойннаким, тенгри таоло куфрони нөймат қилғонларни ваъда қилғон дастур била тўнғуз шакли била ўрунларидин кўпордди. Ва ул тўнғузлар мазбалаларда кезиб, нажосатларни ерлар эрди.

Исо алайҳис-салом қошиға кириб, кўзларидин ёш бориб, бошларин ерга қўярлар эрди. То уч кундин сўнгра қабиҳ важҳ била адам йўлиға азимат қилдилар. «Наузу биллоҳи мин шурури анфусино ва мин саййинти аъмалино». Ва Исо алайҳис-саломнинг мўъжизоти бағояти ғариф ва кўптур. Мабсуроқ кутубдин маълум қилса бўлур. Ва Исо алайҳис-салом осмонға чиққандан мухталиф ривоёт кўптур. Аммо Соҳиби «Гузид» мундоқ дебтурким, ул жамоат яҳуд ва масиҳ бўлғондин сунгра, Исо алайҳис-салом ёниб Байтул муқаддасқа келди. Ва ул гумроҳларининг бақийяси Исо алайҳис-саломнинг қатлиға қасд қилдилар. Ва Исо алайҳис-салом маҳфий бўлди. Ва Шамъунни туттилар ва ул Исо алайҳиси-саломни кўргузмади. Парвис ўтуз дирам ришват олиб, Исо алайҳис-саломни аларға кўргузди. Жуҳудлар тиладиларки, Исо алайҳис-саломни тутуб ўлтургайлар. Тенгри таоло ани аларнинг кўзидин ғойиб қилиб, осмонга чиқорди. Ва Ийшуъниким жуҳудларнинг улуги эрди. Исо алайҳис-салом шакли била муташаккил бўлди. Жуҳудлар ани Исо алайҳис-салом соғиниб туттилар қатл қилғоли. Ул ҳар неча фарёд қилдиким, мен Ийшуъмен, фойда бермади. Ани бир дараҳтқа бўғзидин остилар. Ва етти кечакундуз осиғлиғ қолди. Марям ани Исо алайҳис-салом тасаввур қилиб, ҳар кеча келиб азо расми била йиғлар эрди. Исо алайҳис-саломни Марям хотири итминонни учун еттинчи кеча осмондин ерга нозил қилдиким, Марям қошиға келди. Марямға аҳволдин хабардор қилиб, Маряннинг хотири қарор топти. Яҳе алайҳис-салом яна етти киши ҳавориондии Исо алайҳис-саломни кўрдилар. Ва Исо алайҳис-салом аларға пандлар ва насиҳатлар қилди ва ҳар қойсани бир ишга таъйин қилиб, тонгласи бу ғариф ишини ошкоро қилдилар эрса, Яҳуд борчани такзиб қилиб зинданға маҳбус қилдилар. Аммо Ийшуъни йўқлағонлар бориб, осиғлон кишини кўрдилар. Ийшуъ эрдиким, ани тенгри таоло асли суратға алтиб эрди. Бу ишдин кўб эл Исо алайҳис-салом динин ихтиёр қилдилар. Ва Марямни баъзи дебтурларким, Исо алайҳис-салом дағъидин бурун оламдин кетти. Баъзи дебтурларким, олти йилдин

сүнгра ҳар тақдир била вәйда будур, Маҳди зуҳур қилғондин сүнгра Исо алайхис-салом осмондин ингой, дөғи Дажжолни ҳалок қилиб, сойир милал ахлин хотимал-нубувва миллатиға далолат қилғай. Вал илму индаллохи.

Исо алайхис-саломни дебтурларким, ўн етти ёшида мабъус бўлди. Ўтуз учида осмонға чиқти.

Рубоий:

Исоки мужкаррад айлади тенгри ани,
Кўк равзаси бўлди жилвагоҳу чамани,
Ер аҳлидин улки бўлса тажрид фани,
Тонг эрмас, агар кўк ўлса анинг ватани.

АСҲОБИ КАҲФ ВА БАЪЗИ МУТАФАРРИҚ АХБОР. Асҳоби каҳф бобида ихтилоф кўпдур. Мухтасари будурким, Юнон мулкида Ақсус шаҳрида Дақёнус отлиғ малики жаббор бор эрмишким, баъзи дебтурларким, бутпараст эрмиш, баъзи дебтурларким, алваҳит даъвоси қилур эрмиш. Ва бу асҳоби каҳф, баъзи ривоят била анинг мулкининг бузургзодалари, ва баъзи ривоят била, наввоб ва мулозимлари эрмишлар ва мусулмон экандурлар. Ва ёшурун тенгри таоло ибодатин қилур эрмишлар. Дақёнус бу ҳолдин воқиф бўлуб, аларнинг қатли фикрида бўлмишлар. Бу ҳолни маълум қилиб, иттифоқ била шаҳрларидин қочиб, эл йўлуқур ваҳмидин йўлсиз биёбонга тушуб, бир қўйчиға учраб, қўйчи дөғи аларға қўшулуб, қўйчиининг ити ҳам эришиб, Рақим отлиғ ғорға кирмишлар. Ва аларнинг адаудида тараддуд бор, начукким «Каломи мажид» хабар берурким, «саяқулуна салосатун робиухум калбуҳум ва яқулуна хамсатун содисуҳм калбуҳум ражман билғайби ва яқунлуна сабъатун ва соминуҳум калбуҳум». Ҳар тақдир била ғорға кириб, ҳак таоло уйқуни аларға муставлий қилиб, алар уч юз тўққуз йил уюмишлар. «Салоса миатен синнийна ваздодуво тисъан».

Ва муддатда Дақёнус жаҳаннамға бориб, неча подшоҳ гардиш бўлуб, бир худопарастан одил подошоҳға салтанат еткондаким, асҳоби қаҳф тенгри таоло амри била уйғонмишлар. Ва Тамлиҳо деган рафиқларин шаҳрға йиформишлар таом келтурур учун. Ўл рафиқ ғордин чиқиб, йўллар вазъин ўзгача кўруб, шаҳрға еткоч, шаҳр авзоин мутағайирип топиб, халойикни Исо алайхис-салом динида фаҳм қилиб мутаҳайирип бўл-

миш. Буззарура таом олурға дирам чиқарғоч, — Дақёнус ганжин топибсен, — деб тутмишлар. Күб мажародин сўнгра подшоҳ қошиға элтмишлар. Ул фақири мутаҳаййир ўзга подшоҳ, ўзга халқ кўруб ҳайрон эрмиш. Подшоҳ аниг ҳоли кайфияти сўруб, ул фақири ҳар сўз ўз ҳолидин аларға айтур ажаб кўрунуб, подшоҳ уламони йиғиб бу бобда қилу қол қилиб, сўнгра алар демишларким, Исо алайҳис-салом «Инжил» да бу ҳолдин хабар беритурким, Дақёнус чоғида бу жамоат форға кириб, уч юз тўқуз йил ўтуб, сенинг замонингда уйғонғойлар. Подшоҳ бу ишдин масрур бўлуб, Тамлихога йўл бошлатиб асҳоби қаҳф сұҳбатига мушарраф бўлуб, алар таом еб тенгри таолоға сажда ва шукр қилиб, яна уйқуға бормишлар. Уюқлағоч, руҳларин қобизи арвоҳ ҳақ таоло амри била қабз қилмиш. Ва ул подшоҳ фор эшикида улуғ гунбад ясад, аларни мадфун қилиб, ул ер ҳалойиққа азим маъбад бўлмиш.

Бу қисса таворих, балки тафосирда масбут бор. Ва ахборнинг ғарибидин бири будур. Ва Хантлатус—садикнинг ҳидояти ҳозуро элигаким, Яман мулкиданур, асҳоби қаҳфдин сўнгра дейилибтур, ул пайғамбаредурким, ҳақ таоло амри била ул қавмни динға даъват қилди. Ва ул бединлар ани такзиб қилиб, ўлтурдилар. Тенгри таоло Бобил подшоҳин ул элга муставлий қилдиким, барчасин ҳалоқ қилди. Ва Исо алайҳис-саломдин сексон йилға дегинча динига халал йўқ эрди.

Юнус жуҳуд азим риёзатлар била элни муътақид қилиб, Исо алайҳис-салом қошидин келадурмен, деб баъзи тенгри Исо ва баъзи тенгрининг ўғлидур деб ва баъзи шарикидур, деб излол қилди ва ўзин хилватда зибҳ қилди. Ва ул нодон қавм уч фирмә бўлуб, ул шумнинг сўзи била амал қилдилар ва кўб вақтқа дегинча бу ботил миллат эл орасида бор эрди.. Ва «иҳтала фил-ахроб байнаҳум» аларнинг шаънидадур.

Рубоний:

Қафҳ аҳлиға юзлан:иб адув қайғуси,
Бўлдилар агарчи форнинг маҳбуси.
Чун кўзларни эрди уйқуниг мамлуси,
Ҳам оқибат этти адам ул уйқуси.

ХУКАМО ЗИКРИ

Чун Луқмоннинг иубувват ва ҳикмати орасида ихтилофдур ва аксар эл ани набий дебтурлар, анбиё зумра-

сида битилди. Ва ҳукамо орасида ҳам мазкур қилилди. Ва андин бир-ики сүз била мазкур қилинур. Ул дебтурким, борча юкни торттим, бу ранждин оғирроқ юк күрмадим ва борча лаззатни торттим, оғиятдин чучук шарбат тотмадим, хушхўй ётларға қаробатдур ва бадҳўй қаробатларға ёт. Андин сўрдиларким, на нимадурки, фойдаси борча халойиққа тайёр? дедиким, ёмонларнинг йўқлуғи. Ва аниг умри юқори битилибтур.

Шеър:

Ёшинг Луқмондири әр худ бўлмаса кам,
Чу боргунгдур борур дамдур ҳамул дам.

ФИШОГУРС ҲАКИМ. Луқмони ҳакимнинг шогирдидур. Баъзи дебтурлар: Гуштасп замонида эрди. Мусиқий илми аниг мавзуидур. Андин бурун бу фанни тадвиин қилғон киши маълум эмас. Ва баъзи соз ҳам аниг мухтариидур ва камолда таърифдин мустағний. Аниг сўзлариидиндурким, киши ўз мадҳин деса, чин доғи бўлса, нописандтур ва ўтконлар билан онт ичмак ёлғон нишонасидур ва мусибатқа сабр қилмоқ шамотат қилғучининг мусибати.

Шеър:

Андаки соз сафар ўлди анга,
Созлари навҳагар ўлди анга.

ЖОМОСП ҲАКИМ. Гуштасп ҳакимнинг қардошидур ва Луқмоннинг шогирди эрди. Нужум илмида ғарриб аҳкоми бор. Ўз замонидин сўнгра уч минг йилғача келур ишларни ҳукм қилибтур. Ва аниг сўзлариидиндурларким, каримнинг ямонроқ хислати ўз илмининг тарки ва лаимнинг яхшироқ хислати ўз илмининг тарки.

Ва аниг мадфани Форс вилоятидадур.

Шеър:

Кишига бўлса кўкка чиқмоқ фан,
Не оснғ кўрса, оқибат мадфан.

БҮҚРОТ ҲАКИМ. Фишогурснинг шогирдидур. Ва Баҳман чоғида эрди ва тибб илмида моҳир эрди ва та-

сониғи бор. Ва фусули Буқрот ул жумладиндерким, атиббо қошида бағоят мұтабардур. Ул дебтурким, умр қисқадур, иш узун. Оқыл улдурким, бу қисқа умрни бир нимага сарф қылғайким, заруратроқдур, яъни охират маслаҳати ва тенгри таоло ризоси.

Шеър:

Қишини қилди амал тенгрининг ризоси била,
Хақ этти охиратни кому муддаоси била.

БУҚРОТИС ҲАҚИМ. Буқротис Буқрот шогирди-
дур. Аннинг сўзлариңидиндерким, шариф илм кўнгулда қа-
рор тутмас, яхши нималар кўнгулдин чиқмас. Яхши сўз
кўнгулни ёритур ва яхши хат кўзниңг неъмати аруси-
дерким, аннинг маҳри шукрдур. Ва озким пойдор бўл-
ғай, кўбдин яхшироқки нопадидор бўлғай.

Шеър:

Бирорким пойдор ўлғай эрур ҳақ,
Аннинг ғайри эрур маъдуми мутлақ.

СҮҚРОТ ҲАҚИМ. Буқротиснинг шогирдиidor ва
Ҳумой бинти Бахман замонида эрди. Ва аннинг сўзлари-
диндерким, нодонға тавозуъ қилмоқ ханзалға сув бер-
мактурким, неча кўп сув ичса, талҳроқ бўлур. Саъи
ишиким ўз еринда бўлмағай, қилур ишда коҳилликдин
ямонроқдур ва душман била машварат қилиб, душман-
лигин билса бўлурким, не поядадур.

Шеър:

Чекса душман сенинг салоҳинигга тил,
Маҳз афсад бўлғусидур бил!

АФЛОТУН. Суқротининг шогирдиidor. Ва Дороб за-
монаиди зуҳур қилди ва Искандари Румийға мусоҳиб
бўлди. Ва ҳакими олиҳи эрди. Ва аннинг сўзлариңидиндер-
ким, подшоҳға чоғир ичмак ҳаромдур, неючунким ул
мулк ва раийят нигоҳбонидур. Нигоҳбонким, анга ни-
гоҳбон керак бўлғай яхши бўлмағай. Муфлиски, ўзин
ғаний тутқай, дирамдекдурким ўзин семиз кўргузир.
Жуд тиламай бермакдур, неючунки тилаб берган тила-
ганинг мукофотидур.

Шеър:

Тиламай жуд қил сахий эрсанг,
Тиламак муздиidor тилаб берсанг.

АРИСТОТОЛИС. Афлотуннинг шогирдидур. Искандарнинг вазири эрди. Анинг сўзларидин будурким, подшоҳ улуқ рудға ўхшар ва атбон ариғларғаким, ул руддин айрилдиларким, руд суйиға ҳар ҳол бўлса, ариғлар суйиға ҳамул ҳолдур. Ул чучук бўлса, булар чучук; Ул ачиғ бўлса, булар ачин, Ул соғ бўлса, булар соғ, Ул лой бўлса, булар лой. Бас, подшоҳга вожибидур ғоят ҳикмат ва эътидол била маош қилмоқ, то хайл ва ҳашами анга мутабаат қилғайлар.

Шеър:

Шоҳ дарё ва ҳалқ эрур аниҳор,
Иккисининг суйиға бир маза бор.

БАЛИНОС. Аристотолиснинг шогирдидур. Искандария минораси тилимсеким, фаранг аҳли қилғон, анда кўрунур эрди. Балинос ясад эрди. Ва анинг сўзларидин буким, подшоҳ керакким борча элдин нима олғай, аммо эътидол била, то мулк барқарор бўлғай. Йўқки, борчага нима бергай беэътидоллиқ била, то мулк бузулғай.

Шеър:

Чу шаҳ оз олса бўлғай мулк обод,
Чу кўб берди, бўлур юз мулк барбод.

яъни кўб берса, кўб олмог лозимдур.

ЖОЛИНУС. Балиноснинг шогирди. Ва анинг сўзларидиндур буким, андуҳ жон беморлиғидур. Беморким иштаҳаси бўлғай, ул тандурустдин яхшироқдурким, иштаҳаси бўлмағай. Қим анга сиҳат ортар ва мунга ранж.

Шеър:

Бемори муштаҳийға саломат ишонидур,
Чун тандуруст муштаҳий эрмас, зненидур.

БАТЛИМУС. Жолинуснинг шогирдидур. Ва анинг сўзларидин буким, қобилнинг саодати будурким, фахим бўлғай. Некбаҳт улдурким, эл ҳолидин панд олғай ва бадбаҳт улким, анинг ҳолидин эл панд олғай.

Шеър:

Улус афъолидин сен бүл баруманд,
Йүқ улким, олғай афъолингдин эл панд.

СОДИҚ. Нўширавони одил замонида эрди ва Нўширавонга насиҳатнома битибдур. Бу муғид сўз анини сўзларидиндурким, шоҳ ва гадоға фойдаси омдур. «Ло яъкул таоман ва фи меъдатика таомун».

Шеър:

Зарари борча элга ом ўлғай,
Ким, таом устида таом ўлгай.

БУЗУРЖМЕҲР. Нўширавони одилнинг вазири эрди Аниңг сўзларидиндурким, устодимдин сўрдимким, йигитликда не қилмоқ яхши ва қарилиғда не қилмоқ? Де диким, — йигитликда илм касб қилмоқ ва қарилиғда ани амалға келтурмак яхшидур.

Шеър:

Йигитликда йиғе илмнинг маҳзани,
Қарилиғе чори харж қилғил ани.

МУНДАРИЖА

Алишер Навоийнинг «Тарихи аибиё ва ҳукамо» асари ҳақида	3
Одам салавотулло алайҳ	7
Нуҳ бинни Малик бинни Матӯшолақ бинни Идрис	9
Ибрӯҳим салавотур-раҳмон алайҳ	11
Исмоил алайҳис-салом	15
Яъқуб алайҳис-салом	17
Юсуф алайҳис-салом	19
Мусо ва Ҳорун алайҳис-салом	25
Довуд бинни Ишо	40
Сулаймон бинни Довуд алайҳумус-салом	44
Луқмони ҳақим	51
Исо бинни Марям салавотуллоҳи алайҳ	52
Асҳоби каҳф ва баъзи мутафарриқ ахбор	57
Ҳукамо зикри	58

„ПАЙГАМБАРЛАР ВА ҲАҚИМЛАР ТАРИХИ“нинг

ҳозирги ўзбек тилидаги баёни

ОДАМ САЛАВОТУЛЛО АЛАЙХНИНГ ЯРАТИЛИШИ. Одам — биринчи яратилган инсон, яъни инсоният отасидир, ва унинг лақаби Сафиюллодир. Оллоҳнинг иродаси билан унинг яратилиши лозим топилганда ҳозир Макканинг ўрни бўлган ердан танасини лойдан ясаш учун тупроқ келтириш ҳақида Жабранлга буйруқ қилинди. Жабраил бу ишини бажаришга киришгач, ер тилга кириб, мендан тупроқ олма, бу маҳлуқдан номуносиб ишлар вужудга келади ва шу сабабдан мен яратувчи тангрининг афсус ва пушаймонликларига сабаб бўлиб, дашном эшитаман, деди. Жабраил қайтиб ернинг сўзини худога арз қилгандан кейин, Мекоилга ҳукм бўлди. У ҳам ердан шу гапни эшитиб орқага қайтид. Истроифилга ҳукм бўлди. У ҳам аввалги икки фариштадек жавоб билан қайтгач, Азроилга буйруқ қилиниди. Ер Азроилга ҳам рад жавоб бергандан кейин, Азроил: Яратувчи оллонинг буйруғи сенинг сўзларингдаи юқори-роқдир, деди. Бир ҳовуч тупроқни ер юзидан олиб, яратувчи тангрининг буйруғи билан жаннатга олиб кирди ва тупроққа Муҳаммад Салоллоҳу алайҳи васаллам-нинг хулқ-атворини муқаддас сув билан қориштириб барча малоикаларга эълон қилдики, бутун олам ва одамнинг яратилишидан мақсад мана шу ва у охир замонининг пайғамбари бўлажакдир, деб. Ундан кейин Одам алайҳис-саломнинг тупроғига қирқ кун раҳмат ёмғири ёғдириб, ўз қўлининг қудрати билан ҳамир (лой) қилдики: «ҳамарта тината одама бийнадай арабина сабоҳан» (Одам лойини икки қўлим билан қирқ кун қорлим). Қуръони карим оятида шундан хабар берилган. Одамга кийим кийғиздилар, яратувчи тангри унга исмларни ўргатди ва барча одамларнинг номлари илмдир. Малоикалар Одамнинг илмини эътироф эттилар ва тангрининг ҳукми билан унга сажда қилдилар. «Фасажадал малоинка кулихун ажмаунал — иблис» (қуръони карим). (Фақат жиндин яратилган иблис сажда қилмади. Иблисдан бошқа ҳамма фаришталар сажда қилдилар). Иблисдан бошқа ҳамма фаришталар сажда қилмади. Иблисдан бошқа ҳамма фаришталар сажда қилдилар. Иблис кўп тоат қилганлиги туфайли малоинка мартабасига эришган эди. Тангрининг амрига бўйсунмаганилиги учун унинг бўйнига абадий лаънат ҳалқаси осилди. Яъни худонинг қарғишига йўлиқди. «Ва инина алайкалағти илал явмиддин» (сенига то қиёмат кунинга кадар менинг лаънатим бўлсин) (Қуръони карим). Одамга «беҳиштда яшагин» деган ҳукм бўлди: «Ускун

юз эллик ёшидан кейин ваҳий, яъни пайғамбарларга юбориладиган хабар келган деб айтадилар. Унинг замонида олам ҳалқи бутпараст, бутга сифинувчи бўлгай-эдилар. Тўққиз юз эллик йил ҳалқни ўз динига даъва этди. Аммо саксон кишидан ортиқ одам исломни қабул қилмадилар. Кофиirlар уни мазах қилар эдилар. У сўзайтса эшитмаймиз, деб қулоқларини беркитар эдилар Ҳаддан ўткандан кейин Нуҳ «Рабба лотанзар алал арзи минал кофирин ва норан» (Ер юзидағи кофиirlарга худо кўриниш бермайди ва улар жаҳаннамга йўл оладилар) (Қуръони карим) — деб дуо қилди. Дуоси қабул бўлди. Жабраил бир уруғ келтириди ва уни экишини буюрди. У қайраоч дарахти эди. Неча йилдан кейин у дарахт йирик бўлди. Дарахтни кесиб кема ясаш бу юрилди. У кеманинг узунлиги уч юз қарич, кенглиги ва чуқурлиги шунга муносиб бўлди. Айтганларки, кема тайёр бўлгандан кейин тангри таоло тўфон ошкор қилди. Шундай бўлдики, осмондан ҳам ёғар эди, ердан ҳам сув қайнаб чиқар эди.

Ҳикоя қиладиларки, сув аввал Нуҳнинг тандиридан қайнаб чиқди.

Қисқаси, то бутун оламни сув босгунча олти ой шу ҳол давом этди. Нуҳ аввал имон келтирган саксон киши ва уч ўғли билан кемага кирди. Кема уч қават эди. Биринчи қаватга барча ваҳшийлар, ҳайвонлар, иккинчи қаватга қушлар, яна бир қаватга одамлар киритилди. Кема ердан кўтарилиди, сув - тоғлардан қирқ қарич юқори бўлди Дейдиларки, Нуҳ кемаси икки марта Фарбдан Шарққа ва Шарқдан Фарбга бориб келди. Ер юзида кема ичидагилардан бошқа ҳеч бир жонзот қолмай, барча ҳалок бўлгандан кейин, тўфон тинди ва сув озая бошлади. Нуҳ кемаси Мўсулда Жуди тоғи устида тўхтади. Нуҳ муҳаррам ойининг ўнинчисида кемадан чиқди ва ўша ерда яшай бошлади. У жойда бир кент (яшайдиган бинолар) қурдилар. Нуҳнинг умри минг олти юзга, баъзилар айтганларки минг уч юзга етгач, оламдан ўтди.

Ҳикоятларда айтилишича, Одам замонидан Нуҳ-давригача 2 минг беш юз йил ва Нуҳ замонидан Иброҳим Халил Салавотурраҳмон алайҳ давригача минг беш юз йил ва Иброҳим алайҳис-салом аҳдидан Мусо алайҳис-салом аҳдигача 460 йил ва Мусо алайҳис-салом чоғидан Исо алайҳис-салом чоғигача минг тўққиз юз ўттиз

йил ва Исо алайҳис-салом айёмидан Ҳазрати Рисолат Салоллоҳу алайҳи вассалам (Мұхаммад·пайғамбар) нинг бахтли замонигача түрт юз саксон йил ўтган. Олам аҳлининг кўпчилиги Нуҳ наслиданур. Шу сабабга кўра уни иккинчи Одам деганлар. Унинг түрт ўғли бор эди: Ёфас, Сом, Ҳом ва Қанъон. Қанъон коғир бўлиб, имон қабул қилмаган эди, тўфонда ҳалок бўлди: «анҳу лайса мин аҳлака» (албатта у сенинг аҳлинг (оила аъзонг) дан эмас) (Қуръони карим)⁶ ояти унинг ҳақидадур. Ривоятга кўра, Нуҳ кемадан чиққандан сўнгра ўша саксон киши ҳам ҳалок бўлдилар ва улардан насл қолмади. Нуҳ Турон ва Хўтанинни Ёфасга берди. Эронни Сомга ва Ҳиндистонни эса Ҳомга берди. Бу айтилган уч мамлакат одамлари шу учовининг наслиданdir.

Шунга кўра Ёфасни Абу-Турк, Сомни Абул-Ажам, Ҳомни Абул-Ҳинд деганлар. Ҳомнинг ранги қора эди, бунга кўра Ҳинд аҳолисининг ранги қорадир. Сабаби шу эдикни, Нуҳ ухлаб ётганда уят аъзоси очилиб қолиб, Ҳом уни кўриб кулди. Ёфас ва Сом буни таъқиқлаб ёпиб қўйдилар, Нуҳ'уйғониб буни сезди. Ҳомни ёмон duo қилди. Шу сабабли ранги қора бўлиб, пайғамбарлик унинг наслидан олинди, маҳрум қилинди. Нуҳ кемага кираётганида. Одамнинг суюгии кўмилган жойидан олиб кемага қўйган эди. Кемадан чиққач, баъзиларнинг фикрига кўра Мадина ерида ва бошқаларнинг сўзига кўра Бахтда дағн қилди. Ёфасни пайғамбари мурсал деб айтганлар. Унинг етти ўғли бор эди: Бука, Ҳизр, Суқлоб, Дус, Бик, Чин, Камо, баъзилар саккиз ўғил ҳам деганлар ва саккизинчиси Торах дейдилар. Искандар Зулқарнайн Ёфаснинг тўртинчи авлоди, Дус наслиданdir.

Ёфас Хитой мамлакатида ўрнашгандан кейин ўғилларига қаерни берган бўлса, у жойлар шулар номлари билан аталди. Мен бу китобин ёзаётган ҳозирги кунларда Султони Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) ҳолати ва наслу-насаби тарихини худо хоҳласа ёсам, деган ният хотиримда пайдо бўлди. У Ёфас тарихига тегишлайдир ва кейинроқ унга навбат келадиганлиги учун шу айтилганлар билан кифояландим.

ИБРОҲИМ САЛАВОТУР РАҲМОН АЛАЙҲИ улулазм деганлар. Отаси Озар эди. Иброҳим алайҳис-саломнинг туғилиши Нуҳнинг ўғли Сом, Сомнинг ўғли-

Орам, Орамнинг ўғли Куш, Кушнинг ўғли Кањон, Кањоннинг ўғли Самуд замонида эди. Тарихчиларнинг якдиллигига кўра Самуд бутун оламга подшоҳлик қилган тўрт кишининг биридир. Бу тўрт кишининг иккитаси пайғамбардурлар. Бири Зулқарнайн, бири Сулаймон алайҳис-салом. Иккиси коғир бўлиб, бири Намруд ва иккинчиси Бухтнасрдир. Баъзилар булардан бошқани ҳам айтганлар.

Намруд замонининг фолбин ва мунажжимлари унга айтдиларки, бу йил бир нуқта отадан онага ўтади, агар у туғилса сенинг ҳалокатингга сабаб бўлади. У ҳукм қилдики, бу йил ҳеч киши хотини билан алоқада бўлмасин, деб. Барча эрларни хотинлардан айриб ҳар ўнини бир ишончли кишига топширди. Мунажжимлар ўша зот ота белидан она қорнига ўтадиган кунни аниқладилар. Намруднинг ўзи пойттахти Бобил шаҳридан чиқиб, ҳеч киши шаҳарда қолмасин, деб буюрди.

Барча эркаклар у билан шаҳар ташқарисига чиққаچ, аёллар гуруҳ-гуруҳ бўлиб сайр қила бошладилар. Озар Намруднинг хизматкори эди, шаҳарнинг бир дарвозасига у қоровул эди. Тасодифан унинг хотини бу дарвазадан сайрга чиқа бошлади. Озар уни кўриб майл қилди ва хилватга кириб хотини билан қўшилди. Аёл ҳомила дор бўлди, аммо яширдилар. Ҳомилани туғадиган вақти етгач, у Озарга туғиши жуда қийин кечишини айтди. Катта бутхонага бориб, паноҳларимиздан илтижо қилгин, жоним саломат қутулсим, гўдак туғилгач санга хабар юбораман, деди. Чунки Намрудга фолбинлар яқинда бола туғилади, деб хабар берган эдилар, шунга мувофиқ «қаерда бола туғилса ўлдиринг», деб буйруқ берган эди. У шумнинг ҳукми билан баъзиларнинг айтишига кўра 70 минг, баъзиларча 100 минг гўдакни ўлдиридилар. Иброҳим алайҳис-салом туғилгач, уни яшириб Озарга «бола ўлик тушди, кўмдик», — деб хабар юборди. Онаси болани ертўлада парвариш қиласи эди. Яна бир ривоят ҳам борки унга кўра бола Намруддан яширин бир гор ичида сатъланган. Қандай бўлса ҳам, Иброҳим алайҳис-салом вояга етгунча онаси ундан кўп гаройиботлар кўрди. Бир куни у онасидан: менинг яратувчим ким, деб сўради. Онаси: мен деди. Сенинг яратувчинг ким, — деди. Отанг — деб жавоб берди. Отамни кимдур? — сўради бола. Онаси айтди: Намруд. Сўради: Намрудни яратгани кимдур? Жавоб берди:

У олам аҳлиниң яратувчиси. Бола сүради: Намруднинг шакли яхшироқми, ё отамнинг. Онаси айтди: Отангнинг. Яна сүради: Отам ҳусни кўпроқли ё маникими? Онаси айтди: Сенинг ҳуснинг кўпроқ. Бола деди: Сенниг чиройнинг яхшироқми ёки меникими? Онаси: Сенники, деди. Иброҳим алайҳис-салом: яратувчи ўзидан яхшироқни ярата олмайди, деди. Онаси бу ҳолдан ажабланиб, бир киши орқали Озарга хабар юборди. Озар аввал Намруд ҳукмини бажариб, Иброҳим алайҳис-саломни ўлдирмоқчи бўлди. Аммо унинг муборак юзини кўргач, оталик муҳаббати уни бу хаёлдан қайтарди. Иброҳим алайҳис-салом тангри таоло — яратувчини кўриш иштиёқида талпинар эди. Бир кечада яратувчини кўриш фикру хаёлида эди ва ҳар юлдуз ярақлаб намоён бўлса «Ҳозо рабби» (мана бу худо) башорати билан хурсанд бўлиб, юлдуз ботгач ноумид бўлар эди. Қуёш чиққунча шундай бўлди, қуёш ҳам ботгандан кейин ғамгин бўлиб: «фалам мо афалат қола ё қавми инна бариун минмо тушрикун» (қуёш пайдо бўлиши билан: эй қавмим, менга юклатилган гуноҳлардан холос этгани учун шукр дейман) (Қуръони карим) оятини қироат қилиб, шу билан муборак замири ҳақ йўлни кўрсатувчи нур билан ёришди. Алқисса, Иброҳим алайҳис-салом у замон бутларини рад этиб, одамларни таңгрига даъват қиласи эди. Бу хабар Намрудга етишгач, тарадудда қолиб, уни ҳузурига чақирди. Иброҳим Намруд даргоҳига киргач, бошқалардек унга сажда қилмади. Намруд ўзига сажда қилмаганинг сабабини сўради. Иброҳим: Мен фақат мени яратган кишига сажда қиласман, деди. Намруд: Сени ким яратган, — деди. Жавоб берди: Мени ўликни тирилтирадиган ва тирикни ўлдирадиган яратган. Намруд: Мен ҳам бундай ишни қилаоламан, — деди. Зиндоңдан икки кишини келтиришни буюрди, бирини ўлдириди ва бирини озод қилди.

Иброҳим алайҳис-салом бу хил ўлдириб тирилтиришни тан олмай: менинг тангрим қуёшни шарқдан чиқаради, агар сен ғарбдан чиқара олсанг, мен даъвонгни қабул қиласи, — деди. Намруд бу ишдан ожиз бўлди. Иброҳим алайҳис-салом у даврадан чиқиб халойиқни тангрига далолат қилиб, ўзининг худо элчиси эканини ошкор қиласи. Айтадиларки, коғирларнинг ҳайити бўлган куни барча коғирлар ҳайит қилинадиган жойи

ларга чиқдилар. Иброҳим бир баҳона билан шаҳарда қолди. Бир болтани олиб коғирларнинг бутларини уриб майдалади ва болтани каттароқ бутнинг елкасига кўтаргандек қилиб қўйди. Коғирлар келгандан сўнг, бу ҳолдан жуда изтиробга тушдилар ва текширишга киришадилар. Иброҳим алайҳис-саломнинг шаҳарда қолганини билиб, унга хитоб қиласидиларки, бу ишни сен қиласан деб. У: бу ишни болта кўтарган катта бут қилди, — деди. Улар дедиларки, унинг жони ва ҳаракати йўқ, бу ишни қандай қилиши мумкин? Иброҳим айтди: «Бирон иш қилишга қудрати етмайдиган нарса қандай қилиб тангриликка муносиб бўлиши мумкин? Бу сўзи билан коғирларни мулзам қилди ва кўп киши унинг динини қабул қилди. Бу воқеа Намрудга етишгач, мунажжимлар хабар берган киши шу эканлигини билди. Иброҳимни банд қилиб, ўтга ташлаб куйдириш учун кўп ўтин йиғишини буюрди. Оловнинг катталигидан киши яқинига бора олмас эди. Шунинг учун охири манжанақ билан ўт ичига отдилар. Нақл қиласидиларки, оловга етмасдан бурун Жабраил келиб, Иброҳимдан нима ҳожатинг бор, деб сўради. Иброҳим: Сенга ҳожатим йўқ, унга (яъни, худога) ҳожатим бор, — деди. Олло таоло ана шундай қилиб Иброҳим алайҳис-саломнинг садоқатлиликдаги эътиқодини малойикаларга намойиш қилди. Гулхани Иброҳим учун гулистонга айлантириди. Аммо бу ҳол гумроҳ Намрудга асар қилмади, у Иброҳим алайҳис-саломни Бобил шаҳридан сургун қилдирди. Иброҳим алайҳис-салом ўз амакивачаси ва жуфти (Сора) билан Мисрга борди. Миср шоҳи Сибон бинни Алвон Сорага тамаъ қилиб, Иброҳим алайҳис-саломдан тортиб олди. Ҳожат туфайли Сорага қўл узатгач, қўли Сорага тегиб ҳожати раво бўлди ва унга Ҳожар номли канизак туҳфа қилди. Шу тариқа Иброҳим алайҳис-саломнинг кўзидан шубҳа пардаси кўтарилиб. Соранинг поклигидан хабардор бўлди. Сора Иброҳим алайҳис-салом қошига келгандан кейин Мисрдан Фаластинга бордилар. Унда қаҳатчилик эди. Қулларини Халил Мисрий номли дўстига юбориб егулик тилади. У тавфиқсиз ҳеч нарса бермай, қулларини бўш қайтарди. Улар идиш-қопларни қум билан тўлдириб қайтдилар ва Иброҳим алайҳис-саломга бор гапни айтдилар. Иброҳим алайҳис-салом хижолатдан ухлаб қолди, тангри таоло қумни буғдойга айлантириди. Ҳожар ёрғуchoқ билан

лан ун қилиб ўтмак (нон) пиширди ва ейиш учун Иброҳим алайҳис-саломни уйғотди. Иброҳим алайҳис-салом нонни қаердан олдинг, деб сүради. Ҳожар: қопдаги буғдойдан пиширдим, — деди. Иброҳим алайҳис-салом бу иш яратувчи тангрининг санъати эканлигини билди ва у буғдойдан бир қисмини экди. Тангри таоло шундай барака бердики, Иброҳим алайҳис-салом жуда кўп ҳосил олди ва меҳмондорликни ўзинга шиор қилиб олди.

Намруд ғазабланиб кетганидан бир сандиқнинг тўрт поясига тўрт ғажир (қузғун) ни боғлаб, ўзи сандиқ-қа кириб, тўрт юқори бурчагига тўрт кучукваччани боғлади. Қузғулар кучукваччаларга интилганда сандиқ ҳавога кўтарилди. Баландга чиққац осмонга қараб ўқ отди, ўқни яратувчи тангри қонга бўяб унинг сандиғига туширди. У нодон тангрини отдим, деб қузғуларни сандиқнинг юқорисига, итларни қуйисига боғлади ва ерга тушди. Яна ҳам кўпроқ гумроҳ бўлиб, тангриликни даъво қила бошлади. Баъзилар Намруд ковистур (бузоққа сиғинувчи) деганлар. Оқибат Иброҳим алайҳис-салом дуоси билан Намруднинг лашкарини пашшалар гуруҳи ҳалок қилиб, ўзини эса йиллар давомида азоб билан ўлдирди.

Ҳикоя қилишларига кўра, Намруднинг қулоғидан кириб олган пашша миясига қасд қилса, манглайига бирор нарса билан урсалар таскин топар эмиш. Иш шударажага борибдики, тўқмоқ ясатибди. Муттасил у билан бошига урап эмишлар. Үнга яқинларининг қилган энг яхши хизмати шу бўлдики, охири биттаси тўқмоқ билан бошига қаттиқроқ урди ва у шу азоб билан жаҳаннамга борди.

Душманни хоксор жоҳил ким,
Ҳаққа даъвою иштирок этти.
Кўрки, ҳақ ғайрати не навъ они
Сарзанишлар билла ҳалок этти.

Мазмуни

Тубан жоҳил бир душманким,
Худога шериклик даъво қилди.
Кўргинки худонинг қудрати уни,
Қандай азоблар билан ҳалок қилди.

Сора Ҳожарни Иброҳим алайҳис-саломга бағишлиди ва Иброҳим алайҳис-салом саксон ёшга етганда яра-

түвчи тангри унга Исмоил алайхис-саломни берди. Сора рашқдан Ҳожарни хатна қилди. Ҳақ таоло барча аёлларга хатнани вожиб қилди. Исмоил алайхис-салом иккى ёшга киргунга қадар Сора жуда бетоқатлик билан яшади, оҳири Иброҳим алайхис-салом Ҳожар билан Исмоил алайхис-саломни ҳақ таоло ўз қаломида: «Биводен ғайри зи зарен» «Экин битмайдиган бир водий (чўл) да қолдирдим», — (Қуръони карим), деб кўрсатгани. Макка ерига олиб бориб қўйди. Уларнинг қадами шарофати билан замзам чашмаси пайдо бўлди ва сув сабабли ҳалойиқ кўп йифилди. Исмоил алайхис-салом унда парвариш топди ва ҳамма жароҳатли кишилар шу ерга йифиладиган бўлди. Иброҳим алайхис-салом кейинроқ бу ерда Каъба уйини бино қиласди. Бу қиссани шу ерда тўхтатиб, биз Лут алайхис-саломнинг воқеаларини баён қилишга ўтамиз ва худо ҳоҳласа бу қиссани яна давом эттирамиз.

ИСМОИЛ АЛАЙХИС-САЛОМ пайғамбари мурсал эди. Тангри таоло уни Иброҳим алайхис-саломга юборгани, Иброҳим алайхис-салом Соранинг хотири учун уни Ҳожар билан Макка биёбонига элтиб қўйгани айтилди. Исмоил алайхис-салом шу ерда улғайиб завқ топді ва доим овчилик билан машғул эди. Иброҳим алайхис-салом гоҳи Шомдан Маккага келиб, ундан ҳабар олар эди. Бир сафар келганида Исмоил алайхис-салом овда эди, аҳволини сўраш учун уйига борди. Хотини Иброҳим алайхис-саломни зиёрат қилмади, меҳмон қилмай бепарволик билан узатди. Иброҳим алайхис-салом келининга: Исмоил келса, уйингни остонасини алмаштирас экансан деб қўй, деди. Исмоил алайхис-салом келгандан кейин хотини унга: Шунаقا кўринишли бирор келган эди, сенга шундай деб кетди, деди. Исмоил алайхис-салом отаси келганлигини билди. Уша замон хотинини талоқ қилиб, бошқа бирорни никоҳ қилди. Яна бир йил Иброҳим алайхис-салом Маккага келди. Бу сафар ҳам Исмоил алайхис-салом овда эди. Аммо бу хотини унга кўп таъзимлар қилди, зиёфат қилмоқчи бўлди. Иброҳим алайхис-салом унга: Исмоил келса уйингни яхши остонаси бор, уни алмаштирма дегин, деб тайинлади.

Исмоил алайхис-салом билдики, отаси бу аёлдан рози бўлиб кетибди, уни мақтади ва ҳурмат қилди. Иброҳим алайхис-салом Маккага келиб ўриашди ва юз

ёшга етганида яратувчи тангри унга Сорадан Исҳоқ алайҳис-саломни берди. «Менга кексайганимда Исмоил ва Исҳоқни берган оллога шукр» (қуръони карим) ояти шундан хабар беради. Иброҳим алайҳис-саломга Исҳоқ наслидан минг пайғамбар вужудга келиши ҳақида Жабраил хабар келтирди. Иброҳим алайҳис-салом худога мурожаат қилиб: худоё, Исҳоққа бундай улуғ марҳамат каромат қилдинг, Исмоилни ҳам бир маҳсус иноят билан баҳраманд қилғил, — деди. Хитоб келдики, коинотнинг яратилиши ва мавжудотнинг парваришига сабаб бўлган муқаддас зот—охир замон пайғамбари Муҳаммад салоллоҳу алайҳи вассалом Исмоил наслидан бўлгусидур. Иброҳим алайҳис-салом шодмон бўлиб, тангри таоло ҳузурида шукроналик қоидасини бажо келтирди ва Маккада Каъба уйини бино қилди. Накл ниладиларки, Каъба уйи битгач, Иброҳим алайҳис-салом орқасини Каъба деворига қўйиб, фахрланиб, худога шукур, бу уйни битказдим, деди. «Бирор очни тўйдирдингми ёки бир яланғочни кийинтирдингмики, бунча вахима қиласан!» деган хитоб келди. Шундан кейин Иброҳим алайҳис-салом бу икки иш (очни тўйдериш, яланғочни кийинтириш) нинг қанчалик қурби ва фазилати бор эканлигини билди. Меҳмонхона қўриб одамларни зиёфат қилишга киришди ва яратувчи тангрининг амри билан унга қурбонлик тўкин-сочин бўлди. Иброҳим алайҳис-салом оллоҳни рози қилиш мақсадида кўзининг нури Исмоил алайҳис-саломни қурбон қилмоқчи бўлиб Мано тоғи устида қўл-оёғини боғлаб бўгзига пичоқ сурди, (аммо пичоқ кесмади). Ҳақ таоло унинг садоқатига жавобан қурбонлигини қабул қилди ва жаннатдан Исмоил алайҳис-салом ўрнига қурбонлик учун Жабраил орқали қўчқор келтириб берди. Иброҳим алайҳис-салом уни қурбон қилди. Исмоил алайҳис-саломга Ҳазармавт аҳлини тўғри йўлга солишга амр бўлди. У халойиққа эллик йил насиҳат қилиб, тангри таоло йўлинни кўрсатди. Оз кишидан бошқаси қабул қил-

мади. Умри юз ўттизга етгандан кейин, бу дунё билан хайрлаши, онаси Ҳожар ёнида Каъба ҳарамида дағи қилдилар. Иброҳим алайҳис-салом умри ҳақида қара-ма-қарши фикрлар бор. «Юз тўқсон бешийл умр кўрган», деганлар. Шом ноҳиясидаги Чарун деган жойда тангри раҳматига борди, уни Сора ёнида дағи қилдилар. Лақаби Халилуллодир ва Халилур раҳмон, Абул Зийфон аждодидан.

Уни Абул-Анбиё ва Абул-Муҳаммад ҳам деганлар. Касби — деҳқончилик эди.. Иброҳим деганининг маъноси Абу роҳимдир, яъни раҳмлиғ ота демак. Пайғамбарларга миллат отасидур.

Шеър:

Гар Иброҳим ва Исмоил бўлсун,
Ки ҳақ амрин қабул этмак керактур.
Бу фоний дайр аро чун қилди манзил,
Туруб бир неча кун кетмак керактур.

Мазмуни

Хоҳ Иброҳим, хоҳ Исмоил бўлсин,
Ҳақ амрини қабул этмоқ керакдур,
Бу ўткинчи дунёга келгандан кейин
Бир неча кун яшаб кетмоқ керакдур.

ЯЪҚУБ АЛАЙҲИС-САЛОМ пайғамбари мурсалдир ва кўпчилик пайғамбарлар унинг наслидандир. Исроил деб уни айтадилар. Исҳоқ алайҳис-салом пайғамбарликни унга васият қилган эди, шу сабабли Яъқуб алайҳис.-саломнинг Ийздан ҳам хавфи катта эди. Баъзилар айтганларидек, Исҳоқ алайҳис-салом абадийлик оламига кетган кеча Яъқуб алайҳис-салом яширинча Қанъондан чиқиб Шом диёрига равона бўлди. Бу сафарда бир кеча туш кўрди. Тангри таоло унга хитоб қилиб, ўша ерда Байтул-Муқаддас (муқаддас уй) ни қуришни башорат қилди. У ернинг обод бўлиши учун Яъқуб алайҳис-саломнинг авлодлари ва фарзандларини назорат қилувчи ҳоким қилиш, пайғамбар ва ҳукмдор сподида халойиқни ўз ҳимоятларида хурсанд яшашларини таъминлашларига имконият яратишга ваъда берди. Яъқуб алайҳис-салом уйғониб шодмон бўлди. Ис-

ҳоқ алайхис-салом ҳақида қилган дуоси қабул бўлганини билиб йўлга тушди. Манзилларни босиб ўтиб Лайённинг макони бўлган Фидон деган ерга етиб, туриб қолди. Яъқуб алайхис-саломнинг сұхбати Лайёнга ёқди. Яъқуб алайхис-салом унинг Лайёно номли қизини ўзига никоҳ қилиш муддаосини баён қилди. Уйланишга сарф қилинадиганн ҳаражат йўқлиги туфайли етти йил қўйбоқарлик қилишга рози бўлди. Никоҳ шарти шундай белгиланган эди. Ваъда қилинган вақт етгач, никоҳ кечаси ўзига берилган қиз Лайённинг катта қизи Роҳил эканини сезиб, Лайёндан гина қилди.

Лайён: опаси уйда қолиб синглисими эгаси уйига юбориш муносиб иш эмас, агар қўиглинг Лайони истаса, яна етти йил хизмат қил, сўнг уни ҳам сенга топширай, деди. Яъқуб алайхис-салом унинг бу муддаосини қабул қилиб етти йилдан кейин Лайони ҳам ўз никоҳига олди. Лайёно Фалиҳа ва Залиға номли икки канизагини ҳам Яъқуб алайхис-саломга берди. У пайтлардаги шариатда икки эгачи-сингилни бир кишига никоҳ қилишга рухсат бор эди. Кейинчалик Мусо алайхис-салом замонида машъ қилинди.

Кўпчилик тарихчиларнинг фикрига кўра Яъқуб алайхис-салом Лайодан олти ўғил кўрган: Рўбил, Шамъун, Яҳудо, Лови, Завбун, Яхшар Роҳилдан Юсуф алайхис-салом ўзга юртдан ўз ватанига келганидан кейин Ийзъол, Залиғадан Ков ва Ашира дунёга келдилар. «Қуръон»да уларнинг ана шу гуруҳи зикр қилинган.

Яъқуб алайхис-салом бу фарзандларни кўргач, унинг қўй ва бошқа ҳайвонлари, қуллари кўпайиб кетди. У ватани бўлмиш Қанъондаги Маълуф деган жойга борди. Баъзилар айтганларки, Қанъонда бир йил яшаганидан кейин Ибн Ямин туғилди. Яъқуб алайхис-салом ўзга юратдан ўз ватанига келганидан кейин Ийз мусофириликни хоҳлаб Рум томонга юз ўғирди. Унинг Исмоил қизи бўлган амаквачасидан туғилган беш ўғли бор эди. Бирининг оти Рум эди ва у мамлакатни унинг номи билан атайдилар. Рум қайсарлари унинг наслиданнорлар. Ийз оламдан ўтган кун Яъқуб алайхис-салом ҳам Қанъонда вафот этди. Ийзнинг суюкларини Чарунга келтириб, боболарининг мақбаралари ёнига кўмдилар. Яъқуб алайхис-салом Ийз мусофиригидаги йиллардан то оламдан кетгунига қадар Қанъон аҳолисини тўғри йўлга бошқариб турди, пайғамбарлик

билин машғул бўлди. Унинг тарихига доир баъзи маълумотлар Юсуф алайҳис-салом ҳақидаги қиссада, худо хоҳласа, ихчам баён қилинади.

Шеър:

Яъқубга ҳам спекри пур фан,
Бердӣ неча кун жаҳонда маскан.
Паймонаи умри чунки тӯлди.
Даврон анга доди узр қилди.

Мазмуни:

Яъқубга ҳам бу кўп ҳийлали фалак,
Неча кун жаҳонда маскан берди.
Умри паймонаси тӯлгандан кейин,
Замон у билан ҳам узрлашиб ҳайрлашиди.

ЮСУФ АЛАЙҲИС-САЛОМ қиссаси шу даражада машҳурким, уни муфассал баён қилишга эҳтиёж йўқ. Чунки ғиройиблиги ва ширинлиги учун кўп улуғлар ҳам: назмда, ҳам насрда у ҳақда асарлар ёзганлар ва воеасини баён қилишда сеҳргарлик кўрсатганлар. Шу жумладан бири Фирдавсий Тусий ва яна бири Ҳазрат Махдуми Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий (улуг тангри умрини узайтирсин) ким, булар тасвирлаган Юсуф алайҳис-саломнинг ҳусни ва жамоли тарифга муҳтож эмас. Унинг фазилатлари ва баркамоллигини ҳам макташга ҳожат йўқ. Булардан бошқа Ҳожа Масъуд Ироқий ҳам достон ёзган ва унда санъаткорликнинг додини берган. Яна бир қанча улуғлар ҳам шу иш билан шуғулланганлар. Шуларга қарамасдан, ушбу китобни ёзаётган мен бечора ҳам, худо хоҳласа, албатта турк тили билан замоннинг оқ қофози узра хушбўй қора қаламни юритиб, бу қиссани достон қилишни бошласам ва охирига етказсам, деган орзуни хаёлимдан ўтказдим.

Шеър:

Ҳақ бу тавфиқни насиб этгай,
Ё насиб улча тангридин этгай.

Мазмуни:

Тангри бу талабни менга насиби этсни,
Шунга эришишга мадад тангридан этсни.

Бас, шундай экан, бу китобчада қиссани ихчам баён қилиш қоидасига амал қилган ҳолда ёритиш муносиб дир.

Юсуф алайҳис-салом Одам авлодининг энг гўзалидир. Гўзал ҳусн ўзига бино қўйиш ва ғуурланишга сабабчи бўлганидек, бир кун ойнада ўз юзини кўриб, кўнглидан: агар мен қул бўлсан бахомни ким бера олар эди, деган фикр кечди. Бу хаёли билан ўзини тенгсиз ҳисоблаганлиги учун, шаънига: «Унга ўхшаш нарса йўқдур, ул ҳамма нарсани эшитувчи ва билувчидир» дейилган тангри кучини кўрсатиб шундоқ қилдики, оғалари Юсуфни ўн етти қалбаки дирҳамга сотдилар. Бунинг воқеаси қўйидагича: Юсуф алайҳис-салом туш кўрган эди. Тушида қуёш, ой ва ўн бир юлдуз унга сажда қилдилар. Бу тушини Яъқуб алайҳис-саломга айтди. «Из қола Юсуфу ли абиҳи ё абати инни раайту аҳада ашара кавкабан ва ашшамса валқамара раайтиҳум ли сожидина» (Юсуф отасига шуни таъкидладики: Эй ота, ҳақиқаттан ҳам қуёш, ой ва ўн бир юлдузни менга сажда қилаётган ҳолда кўрдим.) (Қуръони карим) деган оят шундан хабар беради. Яъқуб алайҳис салом бу тушингни оғаларингдан яшир токи улар сенга зарар етказмасинлар. Тушингни таъбири шуки, ота, она ва қариндошларинг сенга муҳтоҷ бўладилар,— деди.

Юсуф алайҳис-саломнинг тақдирида оғаларидан жабр кўриши ёзилганлиги учун туш ва унинг оталари айтган таъбирини оғалари эштадилар. Бундан ҳасад қилиб, Юсуф алайҳис-саломга қасд қилиш учун бел боғладилар. Ўзларини Юсуф алайҳис-саломга жуда муштоқ кўрсатиб, Яъқуб алайҳис-саломдан Юсуфни сайрга олиб чиқишига рухсат олдилар. Юсуфни саҳроға этиб, қудуқقا ташлаб, кўйлагини қўй қонига белаб, «Юсуфни бўри еди», деб қонли кўйлагини Яъқуб алайҳис-саломга келтирдилар ва Яъқуб алайҳис-саломни оғир мотам ва ўчмас оловга солдилар. Ўша пайтда бир карвон у қудуқ бошига тушиб сув олиш ниятида унга арқон ташлади. Бирор борлигини билиб Юсуф алайҳис-саломни қудуқдан чиқариб олдилар. Оғалари бундан хабардор бўлиб карвон олдига келдилар. Юсуф алайҳис-саломни қочиб кетган қулимиз деб оти Молик бинни Зиар Хазоий бўлган карвон бошлиғига ўн етти ёки йигирма дирамга сотдилар. Мисрда Юсуфни сотиб катта

фойда күражагини кўз олдига келтириб Молик бу сав-
додан жуда хурсанд эди. Буни сезган Юсуфда хаста-
лик ва хўрланганлик шу даражада эдики, ўз-ўзига:
мени арzon олганлиги учун бу мусулмон жуда хурсанд.
Ҳолбуки, у мени ҳозирги аҳволимда икки баробар қим-
матга олди, дер эди. Иш охири шунга бордики, Мисрда
Малик Райённинг хазинабони бўлган Миср Азизи Юсуф
алайҳис-саломнинг оғирлигидан етти баробар кўп ха-
зинан бериб сотиб олди. Азизнинг Зулайҳо отли хотини
бор эди. У Юсуф алайҳис-саломга ошиқ бўлди. Одам-
лар сезмасин деб қанчалик ўзини босмасин, тобора бе-
тоқатлик унинг инон-ихтиёрини қўлидан олар эди.
Охири Юсуф алайҳис-саломга ишқини изҳор этиб, ви-
сол орзу қилди. Юсуф алайҳис-салом унинг талабини
рад этиб, тангри таолодан қўрқишга чақирди, ваъз ва
насиҳатлар қилди. Бу ҳолатда Юсуф алайҳис-салом ўн
етти ёшда эди. Зулайҳо Юсуф алайҳис-саломнинг бу
ишдан қочаётганини билиб, Азизга айтиб қўймасин
деган ваҳм билан ўзи Азизга Юсуфдан шикоят қилди.
Юсуф мен била алоқа қилмоқчи бўлиб, висол истаги-
да эканлигини билдириди, деди. Азиз текшириб билган-
дан кейин Зулайҳо ўз қилган ишини Юсуфга тўхмат
қилгани маълум бўлди. Бу иш Миср халқи орасида
овоза бўлди. Миср амалдорларининг хотинлари Зулай-
хони таъна қила бошладиларки, бир канъонлик қулга
oshiq bўlib, ўзини халқ маломатига қолдирди, деб. Зу-
лайҳо бу ишда ўзининг ҳақ эканлигини исбот қилиш
учун танноз таъначиларни зиёфат баҳонаси билан чор-
лади, ва Юсуф алайҳис-саломни улар ҳузурига чақир-
ди. Зулайҳо у аёллар олдига турунж (савзи) ва уни
тўғраш учун пичоқлар қўйди. Улар Юсуф алайҳис-са-
ломни кўргач «Бу қанақа инсон!» деб унинг ойдек
жамолига боқиб шу даражада ўзларидан кетдиларки,
турунж ўрнига бармоқларини тўғрадилар. Юсуф алай-
ҳис-салом туриб кетгач, ҳушларига келиб ўз аҳволла-
рини кўрдилар ва Зулайҳодан узр сўрадилар. Зулайҳо
халқ маломатидан қутилиш учун Азиздан Юсуфни зин-
донга ташлашни илтимос қилди. Зинидонда яратувчи
тангри Юсуф алайҳис-саломга туш таъбирини билиш
илемини берди. Зинидондагилар туш кўриб бир-бирла-
рига айтисалар, тушларининг таъбирини айтиб берар
эди. Таъбири ҳаммавақт тўғри чиққанлиги учун зин-
идондагилар жуда ажабланар эдилар. Малик Раён со-

қийси ва дастурхончисини ўзига заҳар бериш ниятларин борлигидан гумонсираб зинданга ташлади. Улар Юсуф алайҳис-саломнинг одамлар тушининг таъбирини айта олганлигини кўриб, ўзаро маслаҳатлашиб ёлғон туш тўқидилар ва уни Юсуф алайҳис-саломга баён қилдилар. Соқий ўз тушини: мен боғда уч бош узум кўрдим, уларни сиқсан дарҳол май ҳосил бўлди, уни подшога тутдим, ичиб менга илтифот қилди ва офарин айтди, — деб баён қилди. Дастурхончи эса: мен подшонинг дастурхонидан уч нонни бошим устида кўрдим, осмондан қушлар бошимга қўниб, у нонларни едилар, — деди. Юсуф алайҳис-салом бу икковининг оғизлариға ғойибдан келган сўзларнинг бирини яхшиликка ва бирини ёмонликка йўйди: «до яътикумо таомун турзақониҳи илло наббаътикумо битаъвилиҳи» (сиз иккалангизга егулик таом келмай туриб, унинг (тушингизнинг) таъбирини айтиб бераман) (Қуръони карим), яъни сизнинг кўрганларнингиз мен айтадиган хабар олдида ҳеч нарса эмас. Уч кундан сўнгра Раён соқийни чақириб ўз ўрнига қўяди ва яхшиликлар қилади, дастурхончини эса айби туфайли осади, — деди. Улар: бу тушни кўрганимиз йўқ, ўзимиз тўқиган эдик, — дедилар. Юсуф алайҳис-салом: яратувчи тангрининг сизга насиб этган тақдири билан менинг қарорим мувофиқ тушди, у ёғини ўзингиз биласиз, — деди. Соқийдан, Малик Раён қошида эътибор топсанг, мени эсингга ол, суриштири деб илтимос қилди. Юсуф алайҳис-салом зиндандан халос бўлиш учун худодан нажот сўрамай, яратилган маҳлуқдан илтимос қилганлиги сабабли Ҳақ таоло кучини кўрсатиб, уни яна бир неча йил зинданда сақлади. Уша уч кун ичida Малик Раён дастурхончини ўлимга буюрди, Соқийги эса мурувват қилиб, аввалги ўрнига қўйди. Соқий етти йилгача Юсуф алайҳис-саломни эсламади. Бир кеча подшо туш кўрди: етти семиз ҳўқизини етти ориқ ҳўқизлар едилар ва еттия янги кўкарган тўқ бошоққа етти қуруқ бошоқ чирмашиб қуритди. Бу туш таъбирини айтишга таъбирчилар ва қоҳинлар ожиз бўлдилар. Соқийнинг ёдига Юсуф алайҳис-салом келди ва подшога хабар берди. Подшо амри билан соқий Юсуф алайҳис-саломдан тушнинг таъбирини сўради. Юсуф алайҳис-салом: семиз ҳўқизлар ва кўк бошоқлар тўқлик ва дэҳкончилик учун қулай йиллар белгиси, ориқ ҳўқизлар ва қуруқ

бошоқлар эса қаҳатчилик белгилари дир. Етти йил қутли бўлиб, кейинги етти йил қаҳатчилик бўлади. Аввалинг йилларда озиқ-овқат йифишга киришинг, кейинги очлик йилларида керак бўлади, деди.

Соқий бу таъбирни подшога айтгандан кейин, унга ҳақиқат маълум бўлди ва Юсуф алайҳис-саломни зиндан чиқариб, ўз ёнига олиб келишни буюрди. Юсуф алайҳис-салом аввал турунж ўрнига бармоқларини кесган аёллар ишни текширтириб аниқласин, деб қошига боришга унамади. Подшо бу ишни текширишга киришиб Азизни, Зулайхони ва ўша аёлларни чақиртирди. Зулайхо аёллар билан бирга Юсуф алайҳис-саломнинг поклигига гувоҳлик беришди. Азиз уялганидан Зулайхони талоқ қилди. Юсуф алайҳис-саломни зиндан чиқариб подшоҳ олдига олиб келдилар. Подшоҳ уни эъзозлаб, муносиб ерда ўтириғиздан эшитишни истайман, деди. Юсуф алайҳис-салом аввал унинг тушини айтиб берди. Шунчалик батафсил айтдики, ҳатто шоҳнинг ўзи унугланлари ҳам ёдига тушди. Фоят ажабланиб кетган шоҳ таъбирни ҳам сўради. Юсуф алайҳис-салом юқорида айтилганидек баён қилди. Подшоҳ Азизни бўшатиб, Миср Азизи мансабини Юсуф алайҳис-саломга берди, уни ўзининг ишончли кишиси ва хазиналарининг эгаси қилиб тайинлади. Юсуф алайҳис-салом тўқлик йилларида мамлакат аҳолисининг ободонлиги ва егуликларнинг кўп ғамланиши учун яхши тадбирлар кўрди, қаҳатчилик йилларида халойиқнинг очдан ўлмасликларига сабаб бўлди. Очлик шиддати шу дараҷага етдики, одамлар бор-йўқларини, ҳатто ўз но-мусларини егуликка сотдилар.

Юсуф алайҳис-салом жами Миср халқини сотиб олиб, очликдан чиққандан кейин озод қилди ва Зулайхони ўз никоҳига киритди, деб ҳикоя қиласилар. Бу вақтда Юсуф алайҳис-салом ўттиз икки ёшда, Зулайхо эса ўттиз ёшда эди. Зулайхо бокира (қиз) эди, чунки Азиз қўшжинс (ҳез) эди. Юсуф алайҳис-салом Зулайходан икки ўғил кўрди. Айтадиларки, очлик шиддати жуда кучайган пайтларда қўшии мамлакатлар одамлари ҳам егулик учун Юсуф алайҳис-саломга мурожаат қилишган эди, шу жумладан канъонликлар ҳам. Яъқуб алайҳис-салом Юсуф фироқида одамлардан ўзини четга олиб, фарзандларига ўз олдига келишни таъ-

қиқлаб, ғам уйини макон қилган эди. Фарзандлари егулик учун унинг рухсати билан Мисрга бордилар. Ибн Яминни Яъқуб алайҳис-салом ўз ёнида асрари, чунки ундан Юсуфнинг ҳидини топар эди. Оғалари Юсуф алайҳис-салом ҳузурига келгач, келтирган молларини унга кўрсатиб егулик (ғалла) беришни илтимос қилдилар. Юсуф алайҳис-салом улардан наслу насабларини сурештириб билгач, оталарининг аҳволини сўради. Отасининг тирик эканини ва Ибн Ямин аҳволини билгач, уларнинг ҳурматини жойига қўйди. Қопларини тўлдириб ғалла берди ва олиб келган молларини ҳам яширинча қоплари ичига солиб узатди ва яна келганда Ибн Яминни ҳам ола келсанглар, бундан ҳам кўпроқ ғалла берамиш, — деди. Улар Канъонга боргандан кейин бўлган воқеани Яъқуб алайҳис-саломга арз қилдилар. Яъқуб алайҳис-саломнинг норозилигига қарамай, иккинчи марта Мисрга боришда Ибн Яминни ўзлари билан бирга Юсуф алайҳис-салом ёнига олиб боришга рухсат сўрадилар. Ўзига оғир ботса ҳам Яъқуб алайҳис-салом заруратдан Ибн Яминни бирга юборди ва унга бир мактуб ёзиб берди, ўзига мерос қолган Иброҳим алайҳис-салом салласини ҳадя тариқасида Азизга бериб юборди. Үғилларига Мисрга боргач, бир дарвозадан кирманг, деб тайинлади: «Ло тадхулу мин бобен воҳиден вадхулу мин аввобен мутафарриқа» ((Ҳамманглар) бир дарвозадан кирманглар, ҳар тарафдаги дарвозалардан киринглар) (Қуръони карим). Улар Яъқуб алайҳис-салом буюргандек, ҳар дарвозадан кириб Азиз қошига келдилар. Азизга хабар берганларидан кейин у келиб, оғаларига таъзим қилиб ўтқазди. Ибн Ямин мактуб билан саллани Юсуф алайҳис-саломга топширди. Юсуф алайҳис-салом ғоят қувониб, улар олдига дастурхон солдирди, ҳар иковга бир табақ овқат қўйдирди. Ибн Яминнинг ўзи ёлғиз қолди. Уни ўз ёнига чақириб шерик қилди. Юсуф алайҳис-салом юзида парда билан бўлганлиги учун оғалари танимас эдилар. Юсуф алайҳис-саломнинг тоқати қолмади. Укасига эҳтиётлик билан ўзини танитиб, мутлақо сир сақлашни тайинлади. Оғаларига келтирган идиш-қопларига кўра ғалла бериб, ўзининг жавоҳирлар билан безатилган ғалла ўлчовчи тилла идишини Ибн Ямин тўрвасида яширтирди. Улар Канъонга қараб жўнаганларидан кейин орқаларидан киши юбориб,

юкларини ахтартирди. Идишни Ибн Ямин юқидан топтилар ва уни Азиз қошига олиб келдилар. Оралари ҳам Мисрга қайтиб келишди. Бу ерда ҳар хил фикрлар бор. Ҳар тақдирда Юсуф алайҳис-салом Ибн Яминни ўз ёнида олиб қолди, Оғалари яна Қанъонға бориб, Яъқуб алайҳис-саломнинг ғами ортди ва айрилиқ ўти бирга минг бўлиб, бира тўла оёқдан қолди. Оқибат Азизга бир мактуб битиб, Яҳудонинг ўғли Фориздан юборди. Мактубда Юсуф номли ўғлидан айрилиб қандай азобда қолганини ва Ибн Ямин фироқида тортаётган шиддатли изтиробларини баён қилди. Юсуф алайҳис-салом бу хат жавобига мактуб ёзиб, унда шундай насиҳатлар қилдик, бу хат етиб келгач, Яъқуб алайҳис-салом уни ўқиб кўриб: бу мактубдан пайғамбарлар сўзлари ва оллонинг элчиларига хос хабарлар кўнглимга етишди, деди ва ўғилларини яна Мисрга боришга даъват қилди. Улар арзимаган сармоя билан мисрга бордилар. Бу сафар Юсуф алайҳис-салом ўзини уларга танитиб, кўп илтифотлар қилди. Оғалари ўз қилган ишларидан хижолат бўлдилар. Юсуф алайҳис-саломнинг лутфу карамидан лол қолдилар ва оталарининг кўзи кўр бўлганилигини айтдилар.

Юсуф алайҳис-салом ўз кўйлагини Яҳудодан Яъқуб алайҳис-саломга бериб юборди. Яҳудо Мисрдан чиққан ҳамон Яъқуб алайҳис-салом Канъонда туриб Юсуф алайҳис-салом кўйлагининг ҳидини сезди ва олдида турганларга буни маълум қилди. Атрофдагилар эса буни димоғи (ҳид билиш сезгиси) хасталанганликка йўйдилар. Яҳудо келиб, бу воқеани эшитди ва Юсуф алайҳис-саломнинг ҳаётлигини хабар қилди. Яъқуб алайҳис-саломга юборган саломини етказди ва Юсуф алайҳис-саломнинг кўйлагини унинг юзига ёпди. Ўша замон Яъқуб алайҳис-саломнинг кўрмас бўлиб қолган кўзи очилди, худога шукроналар қилди. Яҳудо бўлиб ўтган барча воқеаларни унга баён қилди. Яъқуб алайҳис-салом Мисрга бориш тарааддуида эдики, Юсуф алайҳис-саломнинг элчилари катта дабдаба билан етиб келдилар, унга тегишли одамлар ва фарзандларини Мисрга олиб кетдилар. Юсуф алайҳис-саломга отасининг келаётгани хабари етишгач, уни кутиб олишга чиқди. Молик Раён ҳам Яъқуб алайҳис-саломнинг

Мисрга келишини ўзи учун бахт билиб, розилик билдири-ди. Юсуф алайҳис-салом Яъқуб алайҳис-саломга яқин-лашгач, Яъқуб алайҳис-салом таҳти равондан чиқди ва Юсуф алайҳис-салом унинг оёғига йиқилиб кўришди-лар. Мисрга келгач, Юсуф алайҳис-салом отаси, онасини таҳтга ўтказди, ўзи уларнинг ёнида ўтиради, оғаларига ниҳоят даражада иззат ва ҳурмат қоидаларини бажо келтирди. Ҳаммалари Юсуф алайҳис-саломга бош эгиб таъзим қилдилар. Юсуф алайҳис-салом Яъқуб алайҳис-саломга қараб: «Ё абати ҳозо таъвилу руъйойа мин қабл» (Эй ота мана бу иш илгари кўрган тушимнинг таъбиридур) (Қўръони карим) — деди. Бир ривоятга кўра ўн етти йилдан, бошқа ривоятга кўра йигирма тўрт йилдан сўнг Яъқуб алайҳис-салом тангри раҳматига борди. Тириклигида Юсуф алайҳис-саломни ўзига вазир қилди. Васиятига кўра уни Куддусда Иброҳим ва Исҳоқ алайҳис-саломлар қабрлари ёнида дағн эт-дилар. Бироз фурсатдан кейин Молик Раён ҳам оламдан ўтди. Миср салтанати қаҳрга йўлиққур кофири Қобус қўлига ўтди. Юсуф алайҳис-салом ҳар неча уни исломга даъват этса ҳам, у оллони бир ҳисобламас ва Юсуф алайҳис-саломга таъзим қилар эди. Юсуф алайҳис-салом уни динга даъват этишдан умидсизланди, беҳуда вақт ўтказаётганлигидан хафа бўлди. Тангри таоллога мурожаат қилиб, ота-боболари ёнига юбо-ришни сўради. Дуоси қабул бўлди, Исройл аҳлига ис-ломдан оғишмасликни васият қилди. Фиръавн ва Мусо алайҳис-саломнинг оламга келишлари хабарини берди. Яҳулони Исройл аҳлига йўл кўрсатувчи қилиб тай-инлади. Ўзини Мисрдан бир йиғоч ерда Нил дарёсининг ўтасида дағн қилишни·васият қилиб, бу ўткинчи дунёдан агадийлик гулшанига қадам ташлади. Исройл одамлари Яъқуб алайҳис-саломнинг ўн бир ўғлидан тарқагаи авлодлариридир.

Шеър:

Борди Юсуф, қолмади Қобус ҳам бўлмай адам,
Ичилар жоми фано Сиддиқ ҳам, Зиндиқ ҳам.

Мазмуни:

Кетди Юсуф, қолмади Қобус ҳам кетмай яна,
Ичилар жоми ажал содиқлар ҳам кофирилар ҳам.

МУСО ВА ҲОРУН АЛАЙҲИС-САЛОМ.

Мусо алайҳис-салом улул-азмдур ва лақаби Калимуллодур. Яъқуб алайҳис-салом авлодидаидур. Бу қиссанинг боши шундай: Юсуф алайҳис-салом Раён бинни Валиддан кейин Қобус замонида вафот этди. Қобус Исройл аҳлини ўзига ибодат қилишга, мажбур қилди, уларга азоб берди. Үзининг қавми бўлган Қибтийлар олдида уларни хўрлади, бўйсунишга машбурлади. У Фиръавн жаҳаннамта боргандан кейин туғишгани машҳур Фиръавн Валид бинни Мусъаб Мисрда мамлакат таҳтига ўтириди ва кўп йиллар ҳалқни бутга сифинишга мажбур қилди. Подшоҳлиги кучайган даврда кўнглига ифлос хаёл келиб: «анна раббукумул-аъло» (мен сизларнинг улуғ тангрингиз бўламан) (Қуръони карим). — деб бундан, кейин ўзига ибодат (сажда) қилишни таклиф қилди. Худолигини намойиш қилмоқчи бўлиб, жабр-зулмлар кўрсатди. Исройл аҳли ҳаддан ташқари жафо ва ситам остида қолди. Бу ҳақда кўп тарих китобларида ёзилган ва улар ҳалқ орасида машҳурдир. Қибтийларга яхшилик қилди. Бир кеча ул малъун туш кўрдик, Шом томондан бир ўт пайдо бўлиб, мисрликларнинг боғ ва саройларини куйдирди, қишлоқ ва шаҳарларидан асар қолмади. Ваҳима билан уйғониб коҳинларини чақирди ва тушининг таъбирини сўради. Шөм томондан бирор туғилади, у сенинг давлатинг ва динингни йўқотиш учун ҳаракат қилади. У одам исройлликлардан бўлиб, қибтийлар фожиасига сабаб бўлади, дедилар. Фиръавн бир қанча аёлларни йиғиб, уларга Исройлликлар орасида туғилган ҳар бир ўғил болани ўлдиришни буюрди. Беш йилдан кейин Исройлликлар орасида вабо тарқалди, кўп ҳалқ нобуд бўлди. Қибтийлар Фиръавнга бу тоифа болаларини сен ўлдираяпсан, катта ёшдагилари ни эса вабо йўқотмоқда. Сал вақтда улар тугаб кетади. Бизнинг хизмат ва экин тикинимизни қиладиган одам қолмайди, дедилар. Фиръавн нодонлигидан болаларни бир йил ўлдириш ва бир йил қолдиришни буюрди. Болалар ўлдирилмайдиган йили Ҳорун алайҳис-салом туғилди, ўлдириладиган йили Мусо алайҳис-салом туғилди. Бунинг тафсили қўйидагича: Коҳинлар Фиръавнга сенинг душманинг бўладиган одам Искандарияда фалон кеча ота белидан онага ўтади, дедилар. Фиръавн Искандарияга бориб ўша коҳинлар айтган кеча бутун Исройл авлодларини аёлларидан айрди, ўзи эса

хотини Осия билан қўшилди. Мусо алайҳис-саломнинг отаси Имрон Фиръавиннинг ишончли кишиси эди, уни боғ эшигига қоровул қилиб қўйди. Сайр қилиб юрган аёллар боғ эшигига келганда Имрон улар орасида хотинини қўриб майл қилди.

Қисқаси, онаси Мусо алайҳис-саломга ҳомила бўлди. Мусо алайҳис-саломнинг бир муъжизаси бу эдикি, унинг ҳомил бўлгани онасига билинmas эди. Онасиининг атрофидаги аёллар ҳам бундан хабардор бўлмадилар. Мусо алайҳис-салом туғилгач, онаси уни тобут ичига пахтага ўраб қўйди, тобут ёриғларини қир (мум) билан беркитиб Нил дарёсига оқизидирди ва тангри таолога топширди. Фиръавиннинг бир қизи бўлиб, унинг барас (юздаги пес) иллати бор эди. Уни даволашдан табиблар ожиз, эдилар. Коҳинлар: шу яқинда туғилган гўдак дарёдан чиқади, унинг оғзининг суви шу маразга даво бўлади, дедилар. Қиз онаси билан шу куни Нил ёқасида ўтирган эдиларки, ўша тобут етиб келиб, бир дараҳтга илинди. Канизаклар тобутни олиб келдилар. Осия уни очиб, бармоғини эмаётган гўдакни кўрди. Мусо алайҳис-саломнинг иккинчи муъжизаси шу эдикি, оғзининг суви билан қизнинг песи дарҳол йўқ бўлди. Осия болага Мусо деб исм қўйди. Мўсонинг — яҳудий тилидаги маъноси сарв дараҳтидир. Она ва қиз Мусо алайҳис-саломни Фиръавн қошига келтирдилар. Фиръавиннинг кўзи болага тушгач, яратувчи тангри унинг кўнглида болага нисбатан муҳаббат уйғотди Одамлари: сен кутган бола шу, уни ўлдиришни орқага сурма дедилар. Аммо Осия: «Қуррату айненли валака ло тақтулуҳу асо ан янфаано авнатаҳизаҳу валидо» ((Мусо) иккимизнинг кўзимиз нуридир, ўлдирманлар уни. Бизга унинг фойдаси тегиб қолар, ё бўлмаса ўғил қилиб олармиз) (Қуръони карим) — деди. Фиръавн боланинг ўлимини Осияга бағишлади. Осия эса уни парвариш қилиш учун энагалар ёллади. Ҳеч қайсисининг Сутини ичмади, иттифоқо онасини ҳам келтирганларида унинг сутини эма бошлиди ва онасининг сути билан парвариш топди. Бир ёшга етганидан кейин Осия уни Фиръавн қошига келтирди. Фиръавн болани қўйнига олгач, бола қўлинни узатиб унинг соқолини қаттиқ тортиб, бир неча тукини юлди. Фиръавиннинг ғазаби келиб, Мусо алайҳис-саломни ўлимга буюрди. Аммо Осия болани бундай қилиғи учун жазолаш тўғри эмас, болаларда шуур,

идрок этиш ва ғараз бўлмайди, деб ўлимга монелик қилди. Синаш учун бир табақда олов ва бир табақда қизил ёқут келтирилар ва болага тутдилар. Мусо алайҳис-салом ёқутга қўл узатди, аммо Ҳабраил алайҳис-салом қўлинни олов томонга бурди. Мусо алайҳис-салом бир чўғни олиб оғзига солди, тили куйди. Айтадиларки, муборак тилида соқовлик пайдо бўлди ва син (С) ҳарфини яхши айтаолмас эди. Бундан унинг: «Ва аҳлил уқдати мин лисони» (Тилимда бўлган тугун (дудуқлик)ни ечгин) (Қуръони карим) деган муножоти гувоҳлик беради. Фиръавн бу ишни кўргач, таскин топди ва Осия уни олиб кетиб тарбия қила бошлади. У ўн ёшга етгандан кейин, подшозодалар тарбиялангандек қоида ва расм-руссумлар билан асрой бошладилар. Ўттиз ёшига етгач, қибтийлар улуғларидан бирининг қизини унга никоҳ қилиб бердилар. Тўйни подшоҳларга хос қондалар билан ўтказдилар. Мусо алайҳис-салом икки фарзанд кўрди. Шу муносабат билан Исройил ахлига қибтийлар зулм қилганида, уларни ҳимоя қиласиди. Бир куни сайр пайтида бир исроилликни Коинун деган қибтий газаб билан сўкаётганини кўрди. ва қибтийга насиҳат қилди. Бироқ Қибтий яна ҳам қаттиқроқ сўкабошлади. Унинг чегарарадан ошиб кетганидан ғазабланган Мусо алайҳис-салом бир урди, қибтий йиқилиб ўлди. Фиръавн бу воқеани эшитгач, Мусо алайҳис-саломни ўлдиришга жазм этиб, ҳузурига чақиртириди.

Мусо алайҳис-саломни онаси сувга солаётганда сандиқ ясад берган дурадгор хато эътиқоддан қайтиб динни қабул қилган эди. Уша Мусо алайҳис-саломга Фиръавнинг ниятини маълум қилди. Мусо алайҳис-саломга ҳали пайғамбарлик даражаси етмаган эди, қўрқиб Мисрдан яёв қочиб етти кечакундуз машаққат билан йўл босиб, бир қудуқ бошига келди. Бу Мадойин ноҳиясида эди. Унда бир дараҳт соясида дам олди, Бирлаҳзадан сўнгра одамлар подани қудуқ бошига суғоргали ҳайдаб келдилар. Қудуқ оғзи беркитилган тошни олиб, кўп қўй ва бошқа ҳайвонларга сув бердилар. Қудуқ бошини яна беркитиб подани сурини кетдилар. Йикки аёл бир неча қўйни четроқда сақлаб турнишган эди. Одамлар кетгандан кейин қўйларини ҳайдаб келиб, подадан қолган сув билан суғордилар. Мусо алайҳис-салом бу ишдан ажабланиб, у аёллардан нега

бундай қылғанларини сўради. Улар: биз Шуъайб пайғамбар қизларимиз. Коғирлар қўйларини суғориб бўлгач, қолган сув билан қўйларимизни суғориб кетмоқдамиз, дедилар. Мусо алайҳис-салом уларнинг қўйларига сув тортиб, тўйдириб суғоргандан кейин кетишди. Қизлар хурсанд бўлиб келиб оталари Шуайбга воқеани айтдилар. Шуайб алайҳис-салом Мусо алайҳис-саломни уйига чақириб, наслу насабини сурштириди ва Сафура отли қизини, агар саккиз йил қўйларини боқса, беражагини айтди. Муддат ўтгач, Мусо алайҳис-саломни уйлантириди. Молидан баъзи нарсалар берди. Үн йилдан кейин Одам сафиюлло жаннатдан чиқарган ҳассани Мусо алайҳис-саломга бериб, Мисрга узатди. Ҳасса бобида гап кўп. Китоблардан батафсилроқ билса бўлади.

Мусо алайҳис-салом беш кун юргач, Турсино тоғига етишди. Олтинчи кечада ҳаво совуқ бўлиб, оламни қоронгулик босгандা Сафурада тулғоқ дарди пайдо бўлди. Оловга эҳтиёж сезилди ва олов келтириш учун Мусо алайҳис-салом Турсино тоғига қараб кетди. Анча юргандан кейин тоққа етиб, бир дараҳт устида ёруғлик кўрди. Мусо алайҳис-салом дараҳтга чиқди, дархтдан шу даражада ёруғ нур таралар эдик, унинг олдида қуёш ҳам хирадай кўринди, аммо дараҳтни куйдирмас, япроқ ва навдалари ярқираб кўринар эди. Мусо алайҳис-салом ҳайратда қолиб: «Ё раб, бу қанақа ҳодиса экан», — деди. «Ҳақиқатан, мен худоман!» нидоси келиб, Мусо алайҳис-саломнинг баҳтли бошига оллоҳнинг элчинилигини билдирувчи тож қўйилди ва саодатли эгинга пайғамбарлик либоси кийдирилди, унга тухумдек оқ қўл ва ҳасса мужизаси каромат қилинди. Мусо алайҳис-салом билан тангри таолло орасида бўлиб ўтгап сұхбатдан «Тоҳо» сураси («Қуръон») да хабар берилган.

Мусо алайҳис-салом бир ўзининг одамларни ибодатга чақиришга ожизлик қилишини билдиригач, Ҳорунга ҳам пайғамбарлик давлати насиб бўлди ва унга Фиръавини ҳақ йўлига даъват этиш ва Исройл аҳлига ҳалоскор бўлиш амр қилинди.

Мусо алайҳис-салом бу муқаддас водийдан хурсанд қайтиб манзилга келди. Эртаси Мисрга қараб юрди ва етиб келган кечаси онасининг уйига борди, онаси ва унга тегишли кишиларни ўз динига киритди. Ҳорун

алайхис-саломга пайғамбарлик хабарини маълум қилди, эртаси Фиръавн қасрига юзланди. Унда юз берган пайғамбарлик салоҳияти, шавкатидан одамлар ҳайратга тушдилар. Мусо алайхис-салом Фиръавн билан сўзлашиб, уни ўз динига даъват қилиб, тангра таолога ибодат қилишга чақирди, ўзининг пайғамбарлигини билдириди. Фиръавн мўъжиза кўрсатишни талаб қилгандаги қўлидаги ҳассани ерга ташлади ва ҳасса шундай аждаҳога айландики, ҳайбатидан қанча кишилар ҳалок бўлдилар. Фиръавн ваҳимадан ҳушини йўқотди, ўзига келгач, ҳаассани олишни илтимос қилди. Мусо алайхис-салом унга қўл тегизган замон аждаҳо яна ҳассага айланди. Ҳассани олаётганида ниҳоят даражада оппоқ бўлган қўли кўринди. Фиръавн: «Сен сеҳргарсан, менинг ҳам сеҳргарларим бор. Агар уларни енгсанг сен дегандек бўлсин, бўлмаса сени ҳалок қиласман» деди. Сеҳргарларини йиғиб, уларга ниятини айтди. Улар қабул қилиб: Неча кундан кейин шундай сеҳр (жоду) килайликки, Мусо алайхис-саломини сеҳри бола ўйини бўлиб кўринсин, — дедилар. Белгиланган кунда улар ип ва ёғочлар билан ясалган илонларини даштга қўйгач, илонлар ҳаракатга қирдилар. Мусо алайхис-салом ҳассани ерга ташлади ҳасса аждаҳога айланниб сеҳрларни ютди ва Мусо алайхис-салом қўлга олгач, яна ҳасса бўлди. У сеҳргарлар (жодугарлар) бу ҳолни кўриб Мусо алайхис-саломга имон келтирдилар ва Исройл аҳли бундан ғоят хурсанд бўлдилар. Осия ҳам Фиръавн билан ҳамсуҳбатлик азобидан жуда қийналиб кетган эди. Олло тақло даргоҳига мурожаат қилиб: «Рабби: бни ли индака байтан фил жаннати ва нахжини мин Фиръавна ва амалиҳи ва нахжини минал қавмиз-золимин» (Худойим, сен жаннатнинг соҳибисан, менга ўз жаннатингдан жой бергин. Фиръавн ва унинг амалларидан, золимларнинг ножӯя ишларидан бизни асрагин) (Қуръони карим) — деди. Яратувчи ҳақ унинг дуосини қабул қилди. Фиръавн Исройл авлодлари шодлигини кўриб, бошқа қибтийларга уларга илгаригидан ҳам кўпроқ азоб беришни буюрди. Исройл аҳли Мусо алайхис-салом ҳузурига келиб, зулмдан шикоят қилдилар. Мусо алайхис-салом кибтийларни қарғади, уларга баълолар юзланди. Аввал уч йилгача қаҳатга гирифтөр бўлдилар, иккинчидан, тўфон офати юз берди, баъзилар ёғин, баъзилар вабо ва баъзилар эса бошқа нарса-

лар ҳам деганлар. Бу бало етти кунгача давом этди ва құпчилик улуғлари үлди.

Учинчидан, чигиртка офатини берди, барча экипларини ва ниҳолларини нобуд қилди. Бу ҳам етти кун давом этди. Тұртингидан, кана балоси эди, барча аъзолары, ҳатто қулоқ ва күзларнгача кана ёпишиб, күпини йүқ қилди. Бунда ҳар хил гаплар бор, аммо күпроқ китобларда шундай дейилган. Бешинчидан, қурбақалар балоси эди. Аммо булар билан у бадбахтлар танbih үйледилар. Олтингидан, тангри таоло Нил дарёсінни улар учун қонга айлантирди. Истроил аҳли учун сув, қибтнийлар учун қон бўлиб оқди. Бу ҳам етти кунгача чўзилди. Еттинчи бало шу эдикি, қаттиқ шамоллар ва совуқ ҳаволар, чақмоқ момогулдираклар бўлиб, уларни ҳалок этди. Саккизинчи бало сифатида яратувчи тангри уларга саҳро ваҳшийларини ва шерларини ҳужум қилдириб, азоб бердирди. Ҳар офат юз берганида, агар офат даф бўлса имон келтирамиз, деб ваъда қилар, Мусо алайҳис-салом офатни даф қилса, яна ҳам қаттиқроқ кофирилек қилиб, Истроил аҳлига күпроқ зулм қилар эдилар. Охири Мусо алайҳис-салом Фиръавн ва унинг қавми одамларидан ноумид бўлиб, ўз қавми, яъни Истроил аҳлига оллонинг кўрсатмаси билан Мисрдан чиқиб Нил ёқасига тўпланишни буюрди. Қавми буюрганидек қилдилар. Юз берган офатлар даврида Фиръавн осмонга чиқиб Мусо алайҳис-салом тангриси билан урушмоқ мақсадида Ҳомонга баланд уруш минораси ясашни буюрди. Кўп муддатлар усталарни йиғиб ул минорани ясадики, бу ҳақда: «Ё Ҳомонубни ли сарҳан» (Эй Ҳомон, менга каср қургин) (Қуръони карим) ояти говоҳлик беради. Миноранинг баландлигини баъзилар тўрт йиғоч ва баъзилар эса бундан ҳам күпроқ деганлар. Бу гапни ёлғон деганлар ҳам бор.

Фиръавн у қасрга чиққандан кейин, осмон унга ердан кўрингандек кўринди. Хижолат бўлиб ерга тушганидан кейин, яратувчи тангри таоло амри билан қаср ағдарилиб нобуд бўлди. Мусо алайҳис-салом қавмини Нил ёқасида тўплаганидан кейин Юсуф алайҳис-салом тобутини васиятига мувефиқ кўмилган ердан олиб чиқдилар. У мақбара Нил дарёси тагида қолган эди. Мусо алайҳис-салом дуоси билан сув мақбара устидан кетди Ерни қозиб сандиқни (тобутни) чиқардилар, тобутни баъзилар тошдан, баъзилар шишадан қилинган дей-

дилар. Фиръавн бу ҳолдан хабардор бўлгач, лашкар тортиб Мусо алайҳис-салом қаршисига чиқди. У лашкар сонини ҳисобданн ташқари деганлар. Мусо алайҳис-салом қавми қаттиқ ваҳимага тушди Мусо алайҳис саломга: «изриб биасокал баҳр» (Эй Мусо) ҳассанг билан дарёни ур) (Қуръони карим) деган нидо келди. Мусо алайҳис-салом яратувчи тангри буйругини бажо келтирди. Нил дарёсида ўн икки ерда сув айрилиб, ўн икки кўча пайдо бўлди. Кўчалар сонига мувофиқ Мусо алайҳис-салом ҳар гурӯҳ қавмига бир кўчага киришни буюрди. Улар буюрилгандек қилганларидан кейин, ҳақ таоло амри билан дарё туви қуриди, ҳаммалари эсономон дарёдан ўтдилар. Фиръавн сув қирғоғига етгач, бу ҳолни кўриб баданига титроқ тушиб, дарёга кириш тараддуидиа бўлди. Ҳомоннинг ифвоси билан отини сурди. Қибтийлар унинг кетидан кирдилар. Лашкардан биронтаси ҳам ташқарида қолмаган ва боши эса дарёдан чиқмай туриб, худонинг амри билан сув аввалгидек тўлиб оқа бошлади. Оллонинг қаҳри ғазаби ва интиқом (ўч олиш) денгизи тошиб бир лаҳзада Фиръавн ва унинг саноқсиз лашкаридан ному нишон қолмади. «Наузу биллоҳи мин ғазабиллоҳи ва наузу биллоҳи мин шурури анфусино ва мин сайниоти аъмолино» (Худо бизни ўз ғазабларидан, шайтон йўлидан асрасин, ишларимизга хайру-барака ато этсин) (Қуръони карим). Бу воқеа ашуро куни содир бўлди неча кунлар дарё юзида ва икки қирғоғида қибтийлар ўлиги кўриниб турди. Уларнинг либосида ниҳоятда кўп зеб-зийнатлар бор эди. Муса алайҳис-салом ўз қавмига бу молларга тегинманг деди. Саодатли кишилар амни бажардилар, имонсизлар эса ихтиёrsиз у бойликларни йиға бошладилар. Оқибати шу билан тугадики, улуғ тангри хоҳласа биз бу ҳақда қўйироқда ҳикоя қиласмиз.

Мусо алайҳис-салом Ювшаъ бинни Нунга кўп лашкар қўшиб Мисрга юборди. У Мисрни фатҳ қилиб, қибтийлар молини ва бошқа бойликларини эгаллаб, уларга ўзларидан бир кишини ҳоким қилди ва келиб Мусо алайҳи-саломга қўшилди. Мусо алайҳис-салом муҳаррам ойнинг ўн иккисида дарё ёқасидан кўчиб, Тангри таоло буюрган Аричо шаҳрига ўрнашди. Истроил авлодлари Мусо алайҳис-саломдан, биз учун яратувчи тангридан бир шарнат талаб қилсанг, биз ўшанга амал қилсак, деб илтимос қилдилар. У улуғ зот худога муно-

жот қилди, Турсино тоғига бориб ўттис кун рұза тутсанг, санга тилагингни етказамиз, деган хитоб келди.

Мусо алайхис-салом Қавмга халифалик қилишни Ҳорун алайхис саломға бериб, қавм улуғларидан етмиш кишини ўзи билан олиб Турсино тоғига қараб кетди. Тооққа чиқиб ваъда қилинган вақт қачоң келишини аниқламончи бўлди. Рўза муддатини ўша муқаддас во-дийда ибодат билан ўтказганидан кейин, Жабраил яна ўн кунни худди шундай ўтказ деган хабар келтирди. Қирқ кун ўтгандан сўнг Мусо алайхис-салом Турга чиқди, одамлари қолди. Ораларида бир булат пайдо бўлиб тўсди. Мусо алайхис-салом билан яратувчи ва покиза тангри тилсиз сўзлашди ва ўн варақ ёзув юборди. Унда шариат ҳукмлари ёзилган эди. Мусо алайхис-салом оллони кўриш орзусини айтди, аммо мусассар бўлмади Йўлдошлари қошига келгач, улар ҳам ҳақ таолонинг сўзларини эшлишини муддао қилдилар. Ҳаммасини оллоҳ ғазаби ҳалок қилди. Кейин Мусо алайхис-салом дуо қилди, тирилдилар ва тавба қилдилар. Мусо алайхис-салом қайтиб келиб ўз қавмига қўшилди. Ваъда қилиб кетганидан ўн кун ўтганлиги учун Сомири (бузоққа сифинувчи) нинг иғвоси билан ўн икки минг аҳдини бузмаганлардан бошқа ҳамма қавмлар бузоқ параст бўлган эдилар. Мусо алайхис-салом бу ҳолдан ажабланиб Ҳорунга ғазабланиб гапирди. Ҳорун алайхис-салом унга қулоқ тутиб, узр айтди, сомирини ёмон дуо қилди ва бузоқни куйдирди. Қавм ҳақида ҳақ яратувчидан хитоб келдики, бузоққа сифинмаган ўша ўн икки минг киши бузоқпараст бўлган барча Исройл авлодларини ўлдирсинлар деб. Фоят тўполон бўлди, даҳшатли қирғин юз берди Яна Мусо алайхис-салом дуоси билан яратган тангри қолганларининг гуноҳини кечирди, қиличлар ўтмас бўлди. Мусо алайхис-салом буйруғи билан қатлдан қўл тордилар. Мусо алайхис-салом яна бориб муножот қилди. «Таврот» осмондан тушди, ул китоб қирқ жилд эди. Унинг ҳукмларини қавм эшишиб, қабул қилмадилар ва: «Самиъно ва асайно» (Эшиздик ва итоат қилмадик (гуноҳ қилдик) (Қуръони карим) — дедилар. Мусо алайхис-саломга яна малол келиб, оғир ботди. Жабраил алайхис-салом бир тоғни ердан кўтариб, уларнинг боши узра шелтирди, тангри таоло сўзига қулоқ солмасалар устларига ташламоқчи бўлди. Қўрқ-қанларидан сажда қилдилар, аммо устимизга ногоҳ ту-

шиб кетмасин деган ваҳима билан бир кўзлари устларидаги тоғда бўлиб, бир юзлари билан сажда қилдилар. Яҳудийларга шу усул билан сажда қилиш расм бўлди, ҳозир ҳам бир юзлари билан сажда қиладилар. Қавм динни қабул қилгандан кейин, Мусо алайҳис-салом дуоси билан у тоғ бошлари устидан ғойиб бўлди. «Таврот» ҳукмлари (қоидалари) олти юз ўн учтага етди.

Мусо алайҳис-салом қавмини бошлаб Мисрга борди. У саксон ёшга етганида яратувчи тангри амри билан олтиндан бир сандуқ ясаб, жавоҳирлар билан безади. Осмондан тушган ёзувларни унга солиб атрофига эти хил юпқа матодан чодир ва пардалар тикди. Уни қўриқлашни Ҳорун алайҳис-салом ва авлодларига тайинлади. У сандуқни «Сандуқуш-шаҳода» дедилар ва у жой «Байтул-муқаддас» номи билан шуҳрат тутди. Бу айёмда бани Исроилда Омил исмли кишини орасининг икки ўғли моли туфайли ўлдирдилар. Уларни икки қавм орасига яшириб, Мусо алайҳис-саломдан қотилни топишни талаб қилдилар. Мусо алайҳис-салом ўлик ораларидан топилган қавмни қистоққа олишни буюрди. Улар қўнмадилар, дуо қил, қотил топилсин, дедилар. Дуо қилди. Яратувчи тангри ҳукм қилиб, бир ҳўқизни келтириб сўйинг ва унинг бир қисми билан ўлдирилганни уринг, қотилнинг кимлигини айтиб беради, деган хитоб келди. Улар қанақа ҳўқиз бўлиши лозимлиги ҳақида тортишиб, ўзларига ишни қийинлаштирилар. Охири иш шунга етдики, ўрта ёшлиқ, ранги сариқ, қўшга қўшилмаган, юқ тортмаган, нопок ердан ўтламаган ҳўқиз бўлиши лозим, деган қарорга келдилар «Бақара» сурасида айтилганидек, охири уларга бақарлуқ деган ном қўйилди. Исталган ҳўқизни топганларидан кейин эгаси унинг баҳосида муболаға қилиб, ҳўқизни шилиб олинган терисига сиққунича танга тўлдириб бериш шарти билан сотди. Ҳўқизни сўйдилар ва эти билан ўликини урдилар ўлик тирилди. Мусо алайҳис-салом қотилни сўради. У икки қотилни кўрсатди ва ўша заҳоти тангри ҳукмини бажарди (ўлди). Мусо алайҳис-салом қотилларни қасосга етказди (ўлдирди) ва ҳўқизни куйдириб кулини сақладилар. Агар қачон шунга ўхшаш иш содир бўлса, унинг кулидан фойдаланар эдилар. Бу муъжиза Ҳорун алайҳис-салом авлоди орасида бор эди. Бу воқеадан сўнг бани Исроил халқида қурбонлик қилиш доимий

одатга айланди. Шуайб алайҳис-салом Форон тепалигига келиб Мусо алайҳис-салом билан кўришди. Мусо алайҳис-салом катта зиёфат бериб. Шуайб алайҳис-саломни зиёфат қилди. Шуайб алайҳи-салом қибтийларнинг раислигини улар орасидан ақлли, заковатли, шижоатли бир кишига топширишни Мусо алайҳис-саломга буюрди. У одамларнинг сонини китобларда ёзib қўйдилар Олти юз мингдан ортиқроғи йигирма билан эллик ёш орасида эди. Қекса ва болаларининг сони ниҳоятда кўп эди. Үн икки киши буларга сардор (бошлиқ) бўлди. Бу вақт ҳаво ҳароратининг кўтарилиган вақти эди. Ҳақ таоло Мусо алайҳис-саломнинг лашкари устига соя солиб турсин учун бир қора булат юборган эди. Ногоҳ Ҳорун билан Марямнинг хаёлларидан наслу насабда биз Мусодан кам эмасмиз, одамийликда ҳам бир қатор хусусиятларимиз билан Мусо алайҳис-салом даражасидамиз. Ул ҳазрат (Мусо) ҳам ҳаммамиз қатори, деган фикр ўтди. У булатдан бундай фикрни, таъқиқлаб даҳшатли овоз келди. Эй бани Исройл, нима ҳаддингиз борки, ўзингизни Мусо алайҳис-салом билан тенглаштирасиз. Бу кунгача барча юборилган пайғамбарларни Жабраил воситаси, ёки қўнглига илҳом солиш, ёки туш кўриш воситаси билан сўзимизга мушарраф қилдик. Унга эса воситасиз, ўз шарафли сўзларимиз билан сўзладик. Мусога берилган муъжизалар ҳеч бир элчимизга берилмайди», — деган овоз келди. Бу овоз тинчган булат ҳам ғойиб бўлиб, ҳаво ҳарорати шиддатли даражада кўтарилиди. Ҳорун алайҳис-салом билан Марям Мусо алайҳис-салом ҳузурида ўз адабсизликлари учун узр сўраб, тавба қилдилар ва Мусо алайҳис-салом уларни кечирди. Аммо Марям юзида пес иллати пайдо бўлди ва у ҳам Мусо алайҳис-саломнинг дуоси билан дафъ бўлди.

Яна қорун қиссасидур. У бани Исройлда илму фазилатда ягона эди. Ҳусну жамолининг гўзаллиги туфайли мунаvvар дер эдилар. Мусо алайҳис-саломнинг яқин қариндоши эди. Мусо алайҳис-салом уни тарбиялашга зўр эътибор берарди. Оллоҳнинг файзи билан ўзида ҳосил бўлган ажойиб илмлар ва ғаройиб ҳунарларни тушуниб олгунигача унга ўргатар эди. Шулардан бири кимё илми эдики, Қорун уни ўрганишга анча қизиқиши пайдо қилди. Қоруннинг моли ва тўплаган бойлиги шударажада кўпайдики, хазина ва сандиқларининг калит-

ларини қирқ хачир күтапар әди. Бани исроилнинг кўпчилик одамлари ундан қарздор әдилар. Мусо алайҳис-салом унга тангри таоло ҳуким бўйича бойлигидан мингдан бир ҳисобида закот беришни буорди. У адашган муросасиз бунга кўнмади ва Ҳорун алайҳис-саломга таалуқли бўлган Байтул-муқаддас ва Сандуқи шаҳодат ихтиёрини беришни даъво қилди. Мусо алайҳис-салом бу ишлар оллоҳнинг амри билан Ҳорунга берилганини айтди. Қорун Мусо алайҳис-саломга тўхмат ва истеҳзолар қилди. Бир аёлга кўп мол бериб, Мусо ҳалойиққа ваъз насиҳат қилаётганда ўринидан туриб, Мусонинг ўзи билан яқинлашмоқчи бўлганини айтишга, «Таврот» ҳукмига мувофиқ бани Исроилдан уни жазолашни талаб қилишга буорди. Пайтини топиб у хотин шу сўзларни айтмоқчи бўлганда, яратувчи тангри унинг тилига рост сўзларни солди, Қоруннинг буорганинни сўзлаб берди. Сўзи тугагач, имон арз қилиб, Мусо алайҳис-саломга узрлар айтди. Мусо алайҳис-салом Қорун ишидан-ғазабга тушиб, муножот қилди. Жабраил алайҳис-салом келиб: Биз ерни сенинг фармонингга бўйсунадиган қилдик, Қорунга қандай жазо лозим бўлса қил, деган ҳукмни келтирди. Мусо алайҳис-салом хурсанд бўлиб қавмига: «Тангри таоло мени Қорун устидан музaffer қилди, ким унга бўйсунса унга ва менга бўйсунса менга қўшилсин», деди. Қавм ваҳимага тушиб, Мусо алайҳис-саломга қўшилдилар. Мусо алайҳис-салом ерга: «Ё арзи, ҳузиҳи!» (Эй ер, ютгин) — деди. Ер Қорунни тўпигигача ютди. Қорун деди: «Эй Мусо яна сеҳр кўрсатаяпсан! Мусо алайҳис-салом деди: Ё арзи ҳузиҳи!» (Эй ер, ютгин!) Тиззасигача ерга ботди. Қорун ваҳимага тушиб, тавба тазарруъ қила бошлади. Бу Мусо алайҳис-саломга маъқул тушмади ва ерга амр қиласаверди. Ер тобора уни ичига торта бошлади. Корун тамоман ерга кириб йўқолди.

«Эй Мусо, Қорун етмиш марта сендан имон тилади, топмади. Агар бир катла биздан тиласа, тавбасини кабул қиласар эдик», — деган хитоб келди. Мусо алайҳис-салом: Мен ҳам сендан имон тилармикан, деб кўз тутган эдим. Тақдир қилмаган экансанки тиламади, деди. Мусонинг валилигидан шубҳаланган қавм орасида: Мусо алайҳис-салом қоруни молини олиш ниятида ҳалок қилди, деган гумон пайдо бўлди. Мусо алайҳис-салом дуо қилди, ва Қоруннинг барча пиққанлари ерга кирди, ҳеч

ним қолмади Мусо алайҳис-саломга Шом диёридаги амалдорлар ва жабр қилувчи золимларни дафъ қилиш ҳақида оллоҳнинг амру фармони келди, у тоифалар ниҳоят зарбали, жангари ва гавдали, баланд бўйли эдилар. Авж бинни Ануқ деган боши булатга тегувчи машҳур шахс шу қавмдан эди. Мусо алайҳис-салом ўзи қавм сардорлари қилиб тайинлаган амалдорларини у тоифанинг аҳволи кайфиятини билиб келиш учун Шомга юборди. Ўзи қавми билан уларнинг кейинидан жўнади. Улар Шомга етиб тасодифан Авж бинни Ануққа йўлиқдилар ва Авж уларни тутиб, баъзиларнинг гапига қараганда, этагига солиб, бошқаларча ҳовучига олиб подшоҳнинг қошига элтди. Подшоҳга биздан мамлакатимизни тортиб олиш учун мана бунақа тоифалар келаётган экан, деди ва уларни масхара қилиб қўйиб юбордилар. Қайтаётганда кўрганларини бошқалар ва ҳимага тушиб қочмасин учун фақат Мусо алайҳис-саломга айтиш ҳақида шарт қилдилар. Аммо қавмга етгандан кейин Ювашаъ бинни Нур, Колус бинни Буқёдан бошқа ўнтаси шартни бузиб кўрганларини қавмга айтдилар. Мусо алайҳис-салом Шом сафарига қатъий қарор қилгач, бани Истроил: Бизда Аъмолиқа билан урушишга қувват йўқ, бу урушга бормаймиз. Эй Мусо, агар Шом мамлакатига эга бўлишни истасанг «Бор, сен парвардиго-ринг билан иккаланг уруш қилинглар» дедилар. Мусо алайҳис-салом қавмидан ранжиб, худога сажда қилиб:: «Эй худо, мен фақат ўзига ва ўз яқинларимга бу гуноҳкорлардан сақла, дейман, бизни жиноятчи хиёнатчилардан ажратгин»,* («қуръо»ни карим) деди. Ювашаъ ва Колус йиғлаб қавмни ёмон дуо қилдилар. Ўша замон: Эй Мусо, қачонгача бу қавм бизнинг ошкор сўзларимиз ва равшан аҳду паймонларимизни била туриб қайсарлик ва исён қиладилар, буларни фосиқ дединг, жазосини берамиз, деган жавоб келди. Бу ваъдадан сўнг аҳдларини бузган, у ўн кишининг жасадлари эриб оқди. Қавм қолиб Мусо, Ҳорун, Ювашаъ ва Колус алайҳис-саломлар тўртов Шомга қараб жўнадилар. Бани Истроил Мисрга қайтдилар ва ўша кун тонгдан оқшомгача йўл юриб, кечқурун бир манзилга тушгандан кейин кўрдиларки, ўша ўзлари кўчган манзил экан. Ҳайратланиб, эртаси кўчиб яна шу аҳволга йўлиқдилар. Шундан кей-

* Оят матни 36 бетда.

ин ёмон феъллари сабабли тангри таоло уларни бу балога гирифтор қылганини билдилар. Бу тепаликдан қутилиб кетишдан ноумид бўлиб, ҳар қайси ўзига жой топиб бошларига даҳшатли балолар келтирдилар. Мусо алайҳис-салом ва асҳоблари Шомга бориб етдилар. Уларга биринчи йўлиққан киши Авж бинни Ануқ бўлди. Баъзилар: Авж бир тоғ бўлагини кўтариб жами қавмнинг устига ташлаб, барчасини ҳалок қилмоқчи бўлиб келаётган эди, ҳамма ишларнинг яратувчиси, ижодкори ўз қудратини намойиш қилмоқчи бўлди ва унинг амри билан Ҳудҳуд ўша тоғ бўлаги устида қўниб-тоғни чўқиди ва тоғ шундай тешилдик, тош бўлаклари Авжнинг бўйнига тушиб уни ҳалок қилди деб айтганлар. Баъзилар Авж Мусо алайҳис-саломнинг ҳассаси зарби билан ўлди, деганлар. Мусо алайҳиссалом асҳоби билан қавмга келиб, Сиз айтган киши ҳалок бўлди, бизга қўшилинг, дедилар. Улар аввалги гапларини яна такрорладилар. Мусо алайҳис-салом яратувчи тангри уларга бало насиб қылганини билди. Улар еб-ичадиган нарсалари йўқлигини Мусо алайҳис-саломга ялиниб изҳор қилдилар. Мусо алайҳис-салом дуоси билан уларга осмондан каклик ва шакар ёғар эди. Бир тошдан ўн икки булоқ пайдо бўлиб, улар сероб бўлдилар. Шу яхшиликларга қарамай, бебошлиқ қылганлари учун охир-оқибат яратувчи ҳақ қавмни қирқ йил у тепаликда азоб билан ҳалок қилди, биттасиям қолмади. Аммо ўз қудратини кўрсатиб Мусонинг тепадаги авлодларига ва қарамларига сонига мувофиқ биёбондан жой берди. Улардан тўртта эътиқоди бор ҳамфикр улуғлар этишдилар. Мусо алайҳис-саломнинг фазилати, илми ва пайғамбарлиги туфайли мартабаси шу даражага етдики, бу ҳеч бир ақлга сиғмас эди. Шу сабабли: Бу кун олам юзида яратувчи тангри мендан донороқ бандани яратганмикан, деган фикр тилига келди ё кўнглидан кечди. «Эй Мусо, ўзингдан олимроқ бандани кўрмоқчи бўлсанг Мажмаул Баҳрайнга бор», — деган хитоб келди. Мусо ва Ювشاъ алайҳис-саломлар ўша жойга бордилар ва бир тош устида овқатларини уптиб қолдирдилар. У қоқ балиқ эди. Хизр алайҳис-салом қадами баракаси билан у балиқ тирилди ва толпиниб ўзини сувга отди. Мусо алайҳис-салом қорни оч қолиб Ювшаъдан бирон нарса беришни сўраганидан кейин, Ювшаъ алайҳис-салом, емакни фалон тош устида упу-

тиб қолдирибман, деди. Икковлари орқага қайтдилар. «Деди: биласанми, қоя тош ёнида (истироҳат учун) тўхтаганимизда мен балиқни унубиб қолдирипман»*. Қайтиб сув бўйига тушганларида Мусо алайҳис-салом Хизр алайҳис-саломга дуч келиш шарафига эришди ва унинг суҳбатидан баҳраманд бўлиш истагини билдири-ди.

Хизр алайҳис-салом: «Эҳтимол мен билан ҳамсуҳ-бат бўлишга тоқат қилолмассан», деди. Мусо алайҳис-салом: «Худо хоҳласа, мени сабрли топасан ва сенга ҳеч гуноҳ қилмайман»*, — деди. Хизр алайҳис-салом иков бир кемага кириб сайр қилиш лозимлигини шарт қилиб қўйди. Денгизда сузиш пайтида Хизр алайҳис-салом кеманинг тубини тешиб майиб қилди. Кейин қанча қийинчиликлар билан уни тузатдилар. Мусо алайҳис-салом ажабланиб бу ишниг сабабини сўради. Хизр алайҳис-салом: «Мен билан юришга сабринг чидамайди, деб айтмаган эдимми?»* — деди. Мусо алайҳис-салом жим бўлиб қолди. Кемадан чиққандан кейин бир шаҳарга етдилар. Унда бир тўп болалар ўйин билан машғул эдилар. Хизр алайҳис-салом улар орасидан бир болани ҳалок қилди. Мусо алайҳис-салом қаттиқ ҳайратдан ихтиёrsиз яна бу ишниг сабабини сўради. Яна Хизр алайҳис-салом: «Мен билан юришга сабринг чидамайди, деб айтмаган эдимми?»* — деди. Мусо алайҳис-салом яна сўраганидан пушаймон бўлиб, йўлда давом этдилар. Кечқурун бир шаҳарга етиб келдилар. Ибн Аббос разийоллоҳу анху маълумотига кўра, у шаҳар Антокия эди. Кечаси унда бўлдилар. Одамларидан таом сўрадилар, улар рад этдилар. Иков у ердан ўтиб озгина қисми қолгаи бир бузук девор бор жойга етдилар. Хизр алайҳис-салом у деворни тузатиб баланд кўтарди. Мусо алайҳис-салом яна ажабланиб, бетоқат бўлди ва деворни сабабсиз таъмирлашдан мақсад ни-малигини сўради.

Хизр алайҳис-салом: бизнинг ўртамиздаги ҳамсуҳ-батлик шу ергача эди. «Мана энди сену мен ўртамизда ажралиш», — деди. Аммо Мусо алайҳис-салом бўлиб ўтган уч иш ҳикматини айтишни илтимос қилди. Хизр алайҳис-салом: «Кемани тешганимнинг сабаби

* Оят матни 38 бетда.

* Оят матни 38 бетда.

шу эдикки, биз кемадан чиққан жойнинг подшоси Манзар номли бир золим киши эди. Одамларнинг кемасини зулм билан оларди. Биз тушган кема ўн камбағалнинг кемаси. эдикки, тирикчиликлари шу кемани ижара қўйиш билан ўтарди. Шу золим шоҳ кемани пайвандланган, майиблигини кўриб тортиб олмасин ва у бечоралар тирикчилигидан маҳрум бўлмасин деган мақсадда тешдим, Болани шунинг учун ўлдирдимки, у мусулмон одамнинг ўғли эди ва улғайганда кофир бўлгувчи эди. Кофирлар қаторига кирмасин, дўзах азобини тортмасин деган маслаҳат билан ўлдирилди. Аммо бу вайронанинг тузатилишининг сабаби шуки, бу шаҳарда икки етим гўдак бор. Ота-оналари яхши кишилар экан, бу болалар учун шу девор остида хазина кўмид қўйганлар. Болалар вояга етиб хазинадан фойдаланадиган бўлгунларига қадар бу девор йўқ бўлиб кетар эди ва улар ўз ҳақларини тополмас эдилар. Бу нишона туфайли энди топадилар», — деди.

Мусо алайҳис-салом Хизр алайҳис-саломнинг илми ни таърифлаб, у билан хайрлашиб, бир-бирларидан ажрашдилар. Баъзилар бу воқеани Тепа воқеасидан олдин, баъзилар кейин, дейдилар. Аммо тўғрироғи, тепа балолари даврида деган фикрдир. Баъзи тарих китобларида Ҳорун алайҳис-салом билан боғлиқ бир воқеани Тепалик балоларининг учинчи йилида ва баъзилар эса қирқинчи йилида деганлар. Бу воқеанинг мазмуни қуйидагича: ўша кунларда Мусо алайҳис-саломга: «Ҳоруннинг ажали яқинлашди, у билан фалон водийга бор!» деган хабар келди. Мусо алайҳис-салом Ҳорун аласҳис-салом билан ўша томонга қараб кетдилар. Ўша ерга етганларида бир уйга таклиф қилишди. Унда бир гўзал, зебо таҳт кўринди. Ҳорун алайҳис-салом Мусо алайҳис-саломга бу таҳт устида ором олишни истаяпман, деди. Мусо алайҳис-салом, майли, ором ол,—деди. Ҳорун алайҳис-салом Мусо алайҳис-саломнинг ҳам ўзин билан бирга ётишини истади. Мусо алайҳис-салом қабул қилди. Икковлари таҳт устида ётгач, Ҳорун алайҳис-салом омонат жонни ажал талаборига топширди. Мусо алайҳис-салом буни билиб қўмниш тараддуудида эди, уй таҳт билан ғойиб бўлди. Мусо алайҳис-салом қавмга келиб воқеани айтди. Бани Исроил; қавм Ҳо-

рун алайхис-саломни кўпроқ севарди, шу сабабдан Мусо алайхис-саломнинг ўзи уни ўлдирган, дедилар. Мусо алайхис-салом дуо қилгандан кейин ҳақ таоло у тахтни Ҳорун алайхис-салом билан уларга кўрсатди. Ҳорун алайхис-салом тахтдан туриб, қавмни бу сўздан манъ этди, кейин тахт яна ғойиб бўлди.

Мусо алайхис-салом уй ва тахтни кўрган ерида улуғ иморат ясаб Ҳорун алайхис-саломнинг ўғлини отаси ўрнига ҳоким (валий) қилди. Бу воқеадан сўнг Мусо алайхис-саломнинг ёши юз йигирмага етган эди, бани Исроилни йиғиб, насиҳатлар қилди. Котибларни ўтқазиб «Таврот»ни бир неча нусха кўчиритирди, ўзи ҳам муборак қўли билан бир нусха кўчирирди ва уни Жабраил алайхис-салом билан таҳрир қилди ва «Сандуқушшаҳодат» га солди. Бошқа китобларни ҳам таҳрир қилгандан сўнг ҳар қавмга бирини берди. Уни ўқиш ва ҳукмларини бажаришни васият қилди. Ўз ҳукуматини (мамлакатини) Ювашаъ алайхис-саломга бериб ҳалқини унга топширди, одамлардан унга бўйсунишлари ҳақида ваъда олди.

Ювашаъ алайхис-саломни ҳаммалари ҳукмдор сифатида қабул қилганларидан кейин қавм орасидан чиқдилар. Мусо лайҳи-салом Ювашаъ алайхис-салом билан қуchoқлашиб хайрлашди ва кийган куйлаги орасидан ғойиб бўлди. Ноинсоф қавм эса Ювашаъни Мусо алайхис-саломни ўлдирганликда тўҳмат қилиб, зинданга солдилар. Кечаси Мусо алайхис-салом қавм тушига кириб, бу ишдан уларни манъ қилди, эртаси Ювашаъни қуийиб юбордилар. Мусо алайхис-салом Ҳорундан уч ёш кичик эди. Қабрининг қаердалиги маълум эмас.

Рубоний:

(Мазмуни)*

Жаҳонга шуҳрати кетган Мусонинг
Ҳорун эди вазири доноси унинг.
Жойи жаннат ичра бўлгандан кейин,
Қолмади оқ қўлу ҳассаси унинг.*

Ўша замонларда юз берган воқеаларга доир ҳархил хабарлардан бири. Фиръавн қизининг бир пардозчиси

* Рубоний 39 бетда.

бор эди. Бир кун унинг сочини тараётганда тароғи қўлидан тушди! Бисмилло деб ердан олди. Қиз отасига айтди. Отаси у аёлни темир қозиқлар билан чормих қилиб қиздирилгач лагани боши ва бўйнига қўйдирди. У мазлума диндан қайтмади. Уч ойлик гўдагини қизиган тандирга солди. Гўдак онасига равон тил билан: «Эй она, сабр қил, оллоҳ висолига унинг розилиги билан етдинг. Сен билан жаннат ораси бир ёки икки қадам»*, — (қуръони карим) деди. Бу ҳолни кўриб кўп қибтийлар мусулмон бўлдилар. Мазо ҳам қизи Осия разийоллоҳу анҳанинг ўлими ҳақида юқорида қисқача айтилди. У эрлар тожи эди, шунга кўра юқоридагилар билан кифоя қилсак бўлмас. Насаб жиҳатдан Лут алайҳис-саломга етади, Фиръавннинг яқинларидан эди. Унинг қатл қилиниши ҳақида баъзилар бундай дейдилар: Машшотани Фиръавн қатл этаётганда у изтироб чекиб Фиръавнга қаттиқ сўзлар айтиб, динини изҳор қилди. Фиръавн уни ҳам машшотага берилган азоб билан ўлдирди. Аммо қийнаётган пайтида Мусо алайҳис-салом дуоси билан яратган тангри унга оғриқни сездирмай абадий жаннатга элтди. Мусо алайҳис-саломнинг мўъжизалари барча пайғамбарларнидан кўпдир.

ИШО ҮГЛИ ДОВУД алайҳис-салом Яҳудо авлодидандир. Унинг воқеалари юқорида қисқача баён қилиниди Баъзиларини батафсилоқ ҳикоя қилиш зарурдир Ашмуил алайҳис-салом зикри ҳам унинг тарихи билан алоқадордир.

Довуд алайҳис-салом воқеаларининг баёни қуйидагича: Ишонинг ўн уч ўғли бор эди. Довуд алайҳис-салом барчасидан кичиги, майдагина жуссали, кўриниши хунукроқ эди. Ишо уни чўпонликка тайинлаган эди. Унда ажойиб ҳолатлар рўй берар эди. Ашмуил алайҳис-салом Толутни Қалбос урушига жўнатганда, ваҳи келдики, Толутнинг қатли Ишо авлодидан бир киши нинг қўлида, фалон совут қалқон унинг бўйига тўғри келади, деб. Ашмуил алайҳис-салом Ишо болаларини чақиритириб совут қалқонни ўларнинг бўйинга ўлчаб кўди. Ўн кки оға-инининг бўйига тўғри келмади. Ишога айтди: Агар яна ўғлинг бўлса келтир! Ишо айтди: Бир ўлим бор, қўй боқади. Аммо унда ишин бажариш қоби лияти йўқ, уни чақирмоқ фойдасиз». Ашмуил алайҳис

* Мати 40 бетда.

салом уни сўроғлаб бориб, топди. Қўйини сувдан ўт-караётган эди. Сув каттароқ бўлгани сабабли қўйларни иккита-иккита кўтариб ўtkазаётган эди. Ашмуил алайҳис-салом уни кўргач, билдики, пайғамбарлик белгилари унда намоён. У билан суҳбатлашиб, сенинг табиатингда гаройиб ҳодисалар юз берадими, деб сўради. Довуд алайҳис-салом айтди: Бўлади. Мазмунини сўраганида кўп ажойиб воқеаларни сўзлаб берди. Улардан бирини қўйидагича баён қилди: Бир тош мен билан сўзлашиб, Ҳорун алайҳис-салом фалон душманни мен билан уриб ҳалок қилди, деди. Мен уни олиб тўрвага солдим. Яна икки тош худди шу хилда бири Мусо алайҳис-салом, бири Иброҳим алайҳис-салом душманини ўлдирганмиз, бизни ҳам кўтар, деб айтдиilar. Уларни ҳам тўрвага солдим. Тўрвада учаласи бир тошга айланди». Ашмуил алайҳис-салом Довуд алайҳис-саломга пайғамбар ва подшо бўлиш ҳақида башорат берди ва Толут қошига келтирди. Толут куёв ва ғамлакатига шерик қилишга ваъда берди. Довуд алайҳис-салом Жолут билан урушиш учун майдонга кирди ва ўша тошни унга отди. Яратувчи қодир қудрати билан Жолутни ҳалок қилди ва лашкари бани Исроилга таслим бўлди. Толут Довуд алайҳис-саломга берган ваъдаларига амал қилмади. Фақат кўп хизматлар буюргандан кейингина қизини берди. Бани Исроил қошида Довуд алайҳис-саломнинг иззати ва обрўси орта борди. Толут ваҳимага тушиб, қилган ишидан пушаймон бўлди ва Довуд алайҳис-саломни ўлдиришга бел боғлади. Довуд алайҳис-салом ундан қочиб яширинча юрар эди. Толут ўлдириш учун кўп кишини уни топишга буюрди. Бани Исроил уламо ва раҳбарларини ўлдириди ва бу тоифадан ҳеч киши қолмади. Бу ишлар юз берганидан кейин пушаймон бўлиб, нима қилсан яратувчи тангри тавбамни қабул қилар экан, деб гўристонларни кезар эди. Бир дуосини оллоҳ қабул қилган аёл қолган эди, унга яқинлашиб аҳволини айтди. У ашмуил алайҳис-салом қабри устига бориб дуо қилди. Ашмуил алайҳис-салом қабридан чиқиб Толутга: «Шундай уруш қилгинки, урушда ўн ўғлинги кўз олдингда шаҳид бўлсин, ундан кейин ўзинг шаҳид бўлсанг яратувчи тангри тавбангни қабул қилади», — деб яна қабрига кирди ва қабр аввалгидек бўлди. Толут Ашмуил буюрганини ба-жо келтирди ва бани Исроил ундан халос бўлдилар.

Бу воқеадан кейин Довуд алайхис-салоомга пайғамбарликнинг баланд мартабаси ва салтанатнинг зийнати мушарраф бўлди. Унинг шаънида: «Эй Довоуд, биз сени ер юзида халифа қилдиқ, энди одамлар орасида ҳақ билан ҳукм юрит!» ояти келди. Довуд алайхис-саломнинг улуғлиги шу ерга етдики, тўрт минг киши унга кечаси посбонлик қиласи эди. Мўъжизаларидан бирин шуки, яратувчи тангри унга ғоят гўзал ва ёқимли куй насиб этган эди. Яна «Забурни» унга юборган эди. Қачон «Забурни» ўша куй билан ўқиса ваҳшийлару қушпаррандалар, жинлару-одамлар йигилиб беҳол бўлар, ўзларидан кетар эдилар. У баъзан бошқа кийимлар билан эл орасида юриб: «Довуд одамлар билан қандай муомала қиласи», — деб суриштираси эди. Бир куни у: Довуд алайхис-саломнинг айби шуки, давлат маблағи билан тирикчилик қиласи, деган гапни эшилди. Бу гапдан таъсирланиб тангри таолодан рўзгор ўтказишга сабаб бўладиган бир ҳунар сўради. Яратувчи тангри унга темирчилик, совутсозлик ҳунарини каромат қиласи. Яна бир мұъжизаси шу эдикни, темир унинг қўлида мумдек юмшарди, қийинчилик тортмай, истаган асбобини ясар, ясалгандан кейин эса темир яна ўз ҳолига бориб қотарди.

Ривоят қиласида, ҳар қачон Довуд алайхис-салом тасбиҳ ва таҳлил билан шуғулланса тоғу тош, довдараҳтлар унга жўр бўлиб тасбиҳ ўгириш билан машғул бўлар эдилар. У вақтини тўртга тақсимлаган эди: бир кун олимлар суҳбатида бўлар, дарс ва таълим билан шуғулланар, яна бир кун қозихонада ўтириб халойиқ арзини бирин-бирин эшилар, бир кун ўз хотин-боловлари билан бўлар, яна бир кунни тоат ибодат, худога муножот билан ўтказар эди.

Бир кун муножотда: Эй худо, сенинг учун қандай яшасамки, сенга маъқул бўлсин, деди. Мени кўпроқ эсла, мен севганларни севгил, одамларга ўзингга лозим кўрганингни лозим кўр, узоқда бўлган қардошларингга тегишли аёллардан қўлингни торт, деган овоз келди.

Ҳикоя қиласида, бани Исройл олимлари бир куни суҳбат пайтида: Ҳеч бир банданинг гуноҳ қиласи диган бирон куни бўлармикан, дедилар. Довуд алайхис-салом: Эҳтимол, мен тоат-ибодат қиласи диган куни гуноҳ қиласам, деди. Шу хаёл билан ибодат қиласи диган куни Ибодатга машғул бўлди. Бир гаройиб рангли кабу-

тар туйнукдан кириб унинг қошига қўнди. Айтишлари-ча, шу пайт Довуд алайҳис-саломнинг айтган гапи эси-дан чиққан экан. У қушга қизиқиб тутишга уринди. Қуш туйнукдан чиқиб томга қўнди. Тутиш учун томга чиқди. Қуш қаерда экан, деб ҳар томонга кўз ташлаётганда кўзи ибодатхонаси ёнидаги бир боқقا тушди. Унда бир гўзал аёл чўмилар эди. Кўнгли унга жуда мойил бўлди. Суриштириб, Урёнинг никоҳидаги аёл эканини билди. Урё Довуд алайҳис-саломнинг Савоб отли иниси билан Балқо шаҳрини қамал қилишга кетган эди. У қавмнинг обреўли одамларидан эди. Довуд алайҳис-салом Савобга мактуб ёзиб, Урёга ғоят қийин ишбу-юрди. Урё шу урушда ўлди. Довуд алайҳис-салом у аёлнинг азаси муддати тугагач, ўзига никоҳ қилмоқчи бўлди. Довуд алайҳис-саломнинг 99 хотини бор эди, шу сабабли у хотин мендан ўғил туғилса валиаҳдликка тайнласанггина қабул қиласман деди. Довуд алайҳис-салом рози бўлиб, уни олди. Довуд алайҳис-саломнинг пайғамбарлиги ва подшоликни давом эттирган ўғли Сулаймон алайҳис-саломнинг онаси ана шу хотин эди. Бир неча муддат яратувчи тангри Довуд алайҳис-саломга қилган хатосини сездирмади. Бир кун ибодат қиладиган уйида тоат билан машғул эдики, олдида бир неча киши пайдо бўлди. Бу одатдан ташқари ҳол эди. Довуд алайҳис-салом: қанақа одамлар сизлар? — деб сўради. Улар: «Қўрқма, биз икки даъвогармиз, бири-миз иккимизга зулм қилдик Энди сен бизнинг ўрта-мизда ҳукм чиқар ва ҳақиқатдан четга чиқма ва бизни тўғри йўлга бошла», — дедилар. Довуд алайҳис-салом адова-т сабабини сўради. Улардан бири бошқасидан шико-ят қилиб деди: «Унинг тўқсон тўққиз қўйи бор, Менинг эса бир қўйим бор эди, мендан тамаъ қилиб шу қўйим-ни олди».

Довуд алайҳис-салом: ундоқ бўлса сенга зулм қи-либди, деди. Улар табассум қилиб: «Бу киши ўз наф-сиға ўзи ҳукм чиқарди» — дедилар ва ғойиб бўлди-лар. Довуд алайҳис-салом уларнинг малойика эканини билди. Ўзи қилган қабиҳ иши эсига тушиб, бошидан ту-тун чиқди. Бу хатоси учун узр сўраб қирқ кун сажда-дан бош кўтармади. Овоз чиқариб ўз ҳолига йиғлади. Жабраил алайҳис-салом келиб, гуноҳи кечирилганлиги хабарини етказди ва «Урёдан кечирим сўра, розилиги-

ни ол, яратувчи тангри эса ўз карами билан гуноҳингдан ўтди», — деди.

Довуд алайҳис-салом Жабраил кўрсатмаси билан Урё қабри бошига бориб, Урёдан кечирим сўради. Ҳақ яратувчи Урё танига жон киритти. Урё Довуд алайҳис-саломнинг ўлимга юборганини кечирди, аммо хотинини ўз никоҳига киритгани ҳақида ҳеч нарса демади. Довуд алайҳис-салом бошига туфроқ сочиб, жазава қила бошлаганида: «Сен хотиржам бўл, биз гуноҳингни бағишлидик, қиёмат куни Урёга шунча жавр ва нуқсонлар каромат қиласизки, у сени кечиради», деган овоз келди. Довуд алайҳис-саломнинг кўнгли бу ишдан хотиржам бўлди. Бу воқеадан кейин у ўттиз йил хилвата да яшади. Ривоят қиласидиларки, Довуд алайҳис-салом мамлакат ҳукмдорлиги, парвойига келмай мазлум бўлиб ҳудога муножот қилиб юрган йилларда ўғли салум разил ва бебошлар иғоси билан ҳокимиятга интилиб ўзбошимчалик ноғорасини чала бошлади. Довуд алайҳис-салом гуноҳи авф бўлгандан кейин, яна подшоҳлик ишига киришди. Салум ваҳима ва қўрқувдан қочиб кетди. Довуд алайҳис-салом уни ушлаб келиш учун Савобни юборди ва унга уни қўлга олсанг, ўлдирма, деб тайинлади. Аммо Савоб Салумни тутгач, ўлдирди. Довуд алайҳис-салом хафа бўлиб, оламдан ўтар чоғида унинг қасосини олишни Сулаймон алайҳис-саломга топширди. Сулаймон алайҳис-салом унинг амрини бажарди. Бу вақтда бани Исроилда одамлар шу даражада кўлпайиб кетдики, сонини киши билмас эди. Яратувчи тангри ўлат маразини юбориб камроқ қилди. Нақл қиласидиларки, улардан уч кеча-кундузда юз етмиш минг киши ўлди. Бу ҳолатда Довуд алайҳис-салом, қавми, олимлари ва амалдорлари билан Байтул — муқаддаснинг яланглиги устига келиб, бошларини яланг қилиб тавба-тазарруъ қилдилар. Ҳақ таоло у балони даф қилгач, Довуд алайҳис-салом қавмининг қолганига: «Бу ерда тангрининг бизга қилган инояти шукронаси учун бир ибодатхона қуринглар ва унда ҳамиша тангрига шукrona айтиб ибодат билан машғул бўлинглар», — деди. Қавми шу буйруққа мувофиқ Масжиди Ақсони бино қилдилар. Бино яримига етгандан кейин, Довуд алайҳис-салом тангри раҳматига борди, бир ривоят билан у юз йигирма йил умр кўрган эди.

Масжидни ўғли ва таҳтининг эгаси Сулаймон алайҳис-салом ўз подшолиги даврида битказди.

Рубоий:

(Мазмуни)*

Довуд шоҳ эдии пайғамбари пок эди,
Фалак юксаклиги унинг олдида паст эди.
Ажал жонига раҳмсиз тиғ урганида.
Наф этмади на шоҳлиги, на пайғамбарлиги.

СУЛАЙМОН БИННИ ДОВУД АЛАЙҲИС-САЛОМ
воқеалари шу даражада машҳурки, уни батағсил ҳикоя қилиш эҳтиёжи йўқ. Аммо қисқароқ баён қилишдан бошқа илож ҳам йўқ. У: «Эй парвардигорим, менга бир мулк (подшоҳлик) ато қилгинки, мендан кейин ҳеч кимда (ундай мулк) бўлмасин»; — деб дуо қилди. Ҳамма дуоси мустажоб (қабул) бўлди. Баъзилар айтганларки, пайғамбарлик билан бир қаторда, ер юзаси ҳукмронлигини ҳам яратувчи тангри унга насиб қилди. Бундан ташқари, яна инсу-жин, ваҳшийлару паррандаларни ҳам унинг ҳукмига бўйсунадиган қилди.

Шамол унинг ҳукмида бўлди, исми аъзам ёзилган узукни тангри таоло унинг учун яратдики, унинг баракати сабабли Сулаймоннинг ҳамма буюрганини бажардилар. У шундай бир гилам тўқитдики, барча лашкарлари унинг устига сиғар эдилар. Қаёққа кетадиган бўлса, шамолга буюриб бу гилам билан лашкарларини ўзи билан олиб кетар эди.

Машҳурки, Шомдан эрталаб жўнаб, тушликни Истахрда қилиб, ундан жўнаб кечқурунги овқатни Кобулда ер эмиш. «Ва (бердик биз) Сулаймонга шамолники, унинг тонгги эсиши бир ой (лик йўл) ва кечки эсиши бир ой» ояти унинг шаънига тушган. Сулаймон алайҳис-салом Довуд алайҳис-саломдан кейин Масжиди Ақсо биносини битказиш давомида Байтул-муқаддас шаҳрини ҳам қурди. Тарихилар шаҳарнинг улуғлиги ва масжиднинг зийнати бобида гўзал таъриф ва муболагалар қилганлар. Жумладан, бири буки, шаҳарни ўраб олган ўн иккى қўрғонни йўнилган тошдан ясаттирди. Яна бири буки, масжидни етти рангли тош билан қу-

* Рубоий 44 бетда.

риб, қимматли жавоҳирлар билан безади. Майдо тош ўрнига ҳам ўша жавоҳирларни тўқтириди. Буюрдики, бу масжидда ибодатни ва олимларнинг илм ўргатишини канда қилмасинлар. Байтул-муқаддас ва Масжида Ақсо кўп асрлар шу ишлар билан обод эди. Бузилишига сабаб Бухтнаср бўлди, бу ҳақда эҳтимол ўз ўрнида сўзлармиз. Сулаймон алайҳис-салом яратувчи тангрининг инояти билан ваҳшийлар ва қушларнинг тилини биладиган бўлди. Ҳар томони икки йифоч бўлган тўрт бурчакли майдон яратиб, бири олтин ва бири кумуш фишталар билан фарш қилдирди. Жавоҳирлар билан бе-залган тахтини шу майдоннинг қаерига қўйсалар, икки ёнида тўрт минг олтин курсини қуяр эдилар ва уларда бани Исроил олим ва амалдорлари ўтирад эди. Тахтга яқин унинг вазири Осафи Бурхнёниг курсисини қўярдилар.

Сулаймон алайҳис-салом кун чиқишдан кун ботишгача «Мохалақа олло» қиссасини сўраб, ҳукм қилар эди. Деву пари, паррандаю дарранда унинг хизматида туради. Ҳаво иссиқ пайтда қушлар унинг боши устини соя қилар эди. Кечқурун уйига келгандан кейин, занбалбофликдан топган маблаги билан рўза очар эди. Бир куни унинг ҳукми билан шамол юқорида айтилган гиламни ва фаррошларни кўтариб борар эди. Водилюл Намал деган жойга етдилар, баъзилар уни Тойифҳадидо деганлар. Мўр (қўмурсқалар) подшоси ўз лашкарларига: Сулаймон ўз лашкарлари билан ўтмоқда, инларингизга киринг, сизга у лашкарнинг зарари тегмасин, — деди. Сулаймон алайҳис-салом бу буйруқдан хабардор бўлиб, фикрга чўмди ва мўрни ҳовучига олиб у билан сўзлашди. Аввало, нега лашкарингга бизнинг остилиздан кетишни буюрдинг, бизнинг оёғимиз остида қумурсқа озор топмаслигини билмасмидинг? — деган савонни берди.

Мўр: Эй, худонинг пайғамбари, сендан хотирим жам, аммо эҳтимол сен сезмай қолиб лашкарингдан озор етмасин деган хаёл билан шундай буйруқ берган эдим ва буйруғимни қабул қилишди деди.

Сулаймон алайҳис-салом: Мендан кўра шавкати улуғроқ махлуқни (зотни) биласанми, — деб сўради.

Мўр: Сендан кўра улуғроқ шавкатли менман. Сенинг тахтииг бир неча жонсиз нарсалардир, менинг тахтим эса сенинг муборак қўлингдир, — деди. Сулаймон

алайҳис-салом сўради: Сенинг лашкарииг кўпроқмиз ёки меникими? Мўр жавоб берди: Меники.

Сулаймон алайҳис-салом: Менинг лашкарим сонини ҳеч ким билмайди, — деди. Мўр буюорди, етмиш гуруҳ мўрлар лашкари чиқиб келишдик, улардан ҳар гуруҳининг қанчалигини билишнинг иложи йўқ эди. Сулаймон алайҳис-салом бу ишдан ибрат олди, мўр Сулаймон алайҳис-саломни чигиртка оёғи билан зиёфат қилди. Сулаймон алайҳис-салом мўрга меҳрибонлик кўрсатиб, у ердан ўтди. Нақл қиласидиларки, Сулаймон алайҳис-салом дабдабаси ниҳоят авж олган пайтда олло таоло ўзига бўйсундирган барча махлуқларни зиёфат қилишни истади. Худога илтижо қилиб рухсат ҳам олди. Бир кенг ва катта биёбонни топдик, бир томони дарё эди. Девларга буюориб икки минг етти юз қозон ясатдириди. Ҳар қайси қозоннинг доираси минг қарич эди. Банокатий ўз тарих китобида йигирма икки минг ҳўқиз сўйилди, деб ёзган. Бошқа нарсаларни шундан қисс қилса бўлади. Бу овқатлар тайёр бўлгандан кейин, даштга ёйдилар ва барча махлуқотни чақиртириди. Шу пайт яратувчи тангри денгиз махлуқларидан бир донасини сувдан чиқарди. У махлуқ Сулаймон алайҳис-саломга: Сен махлуқларни зиёфат қилаётган эмишсан. Тангри таоло менинг букунги овқатимни сенинг дастурхонингдан буюорди, деди. Сулаймон алайҳис-салом: мана бу дастурхон устидаги егуликлардан нафснингга кифоя қилгунча егин, — деди. У махлуқ шу пайтни ўзида пишган таомларининг барчасини еб тўймади. Сулаймон алайҳис-саломдан яна егулик тилади. Сулаймон алайҳис-салом ожиз бўлиб қолди. Махлуқ айтди: «эрталаб еганимнинг учидан бирини едим, яна икки қисми қолди». Сулаймон алайҳис-салом айтди: «Сен тангри дастурхонидаги ризқ билангина тўяр экансан». Махлуқ айтди: «Ахир сен, тангри таоло махлуқларни фақат ўз дастурхони билангина тўйдиришини билмас эдингмики, махлуқларни зиёфат қилмоқчи бўлдинг? Бу денгизда менга ўшшаган шундай жоноворлар борки, уларнинг ҳар бири бир кунда икки мепчалик овқат ейди!».

Сулаймон алайҳис-салом яратувчи тангрининг ижодкорлигига офаринлар айтиб, ўз қилган ишидан хижолат тортди, ҳақ таоло қошида ўзининг ожизлигини эътироф этди, узр айтиб, кечирим сўради. Тангри тао-

ло тилагини берди ва бу унга танбек бўлди. Нақл қи-
ладиларки, Сулаймон алайҳис-салом қушларнинг ҳар
бирига бир-хизмат белгилаган эди. Ҳудҳуд (попишак)
ни сув топиш ва таҳти саҳролар устидан ўтаётганда
сув билан таъминлаш ишига тайинлаган эди. Бир ку-
ни сувга эҳтиёж пайдо бўлиб, Ҳудҳуд топилмади. Су-
лаймон алайҳис-салом уни топиб келишни Насрга бу-
юрди. Ҳудҳуд ҳозир бўлгач, қаёққа кетган эдинг? деб
ғазаб билан хитоб қилди. Воқеа бундай бўлган эди:
Ҳудҳуд хизматдан бир нафас бўшаб, парвоз қилиб
сайрга чиққан, Саибо номли шаҳар устидан учиб, унинг
подшоси бўлган Билқис номли аёл ҳақида барча маъ-
лумотларни билиб олган эди. Сулаймон алайҳис-салом
сўрагач: Ман мана шунақа шаҳарга бордим, бунақа
подшоси бор экан, ғоятда ҳусну жамоллик, ниҳоятда
ҳашаматли ва баркамол бўлиб, барча султонлардан
ягоналиги билан ажralиб туради, миллати офтобпа-
растлик. Отаси Шароҳил Яъриф Қаҳитон наслидан ва
онаси Раёна жинки, у Хис шоҳининг қизидир, — деди.
Орада яна шунақа мақтов гаплар айтдики, Сулаймон
алайҳис-саломда у билан ҳамсуҳбат бўлиш истаги пай-
до бўлди. Сулаймон алайҳис-салом Билқисга мактуб
ёзиб унда Билқисни келиб ислом давлатига мушарраф
бўлишга даъват этди: «У ҳақиқатан меҳрибон ва кечи-
рувчи худо номи билан сулаймондан ва оллоҳдан устун
бўлмайди, менга мусулмонларни яқин қил»* (қуръони
карим) ояти ана шундай хабар берувчидир. Номани
Ҳудҳудга бериб Саибо шаҳрига жўнатди. Нома Бил-
қисга еттгач, уни ўқиб ақлли ва кўркли киши бўлгани Умар
ӯғли Мандардан иккитаси олтин ва иккитаси кумуш тўрт
кирпич, бир оғзи муҳрланган халтacha, қизлар ва ўғиллар-
га эрлар либоси кийдириб, ясантириб Сулаймон алайҳис
салом ҳузурига жўнатди. Мандарга тайинладики, фишт-
ларни олиш пайтида сен билан мағруона гаплашса,
пайғамбар эмас, агар тескарисини қилса пайғамбардир,
деб. Ундан сўнг ўғлонларни қизлардан айрсин, яна
халтacha (сандиқча) да нима борлигини десин ва уни
ниман қилиш лозим бўлса қилсин, деб тайинлади. Ман-
дар Сулаймон алайҳис-салом ҳузурига жўнади. Жабра-
ил алайҳис-салом келиб Сулаймон алайҳис-саломга бу
ишлардан хабар берди. Сулаймон алайҳис-салом юқо-

* Матта 47 бетда.

рида айтилган ўн икки йиғоч ерда олтин ва кумуш
ғишт тўшалган майдонда лашкарини сафлантириб.
Мандарнинг йўлида тўрт ғиштниң ўрнини очиқ қол-
дирди. Мандар бу ҳашаматни кўриб ҳайрон бўлди ва
олиб келган совғасидан уялиб, тўрт ғиштни ўша очиқ
қолган тўрт ғишт ўрнига қўйди ва Сулаймон алайҳис-
салом ҳузурига келди. Сулаймон алайҳис-салом унга
очиқ юз билан қараб, эъзоз ва икром қилиб: «Олиб
келган совғангни нега ташладинг, биз уни қабул қил-
маймиз, қайтиб Билқисга айтгинки, имон қабул қил-
син, деди.. Қизларни ўғиллардан айирди, халтача ичи-
дагини сайқалланмаган ёқут деди, уни очиб олди ва
олмос билан пардоzlашни буюрди.

Мандар Билқис ёнига бориб кўрганларини ажабла-
ниб айтиб берди. Билқис Сулаймон алайҳис-салом ҳу-
зурига қараб жўнади. Бир йиғоч қолганда Сулаймон
алайҳис-саломга хабар келди. Бу пайт мазлумлар арзий-
ни эшишиб қозихонада ўтирган эди, Билқиснинг тахти-
ни тез келтиришни буюрди. «Ифрит (жин) дедики, мен
сенинг олдингга ўрнингдан турмасингдан олдин у билан
келаман. Мен ҳақиқатда ундан қучлироқман»*. (Қуръ-
ени карим) Сулаймон алайҳис-салом бундан ҳам тез-
роқ келтириш кераклигини айтди. Яна бир жинн деди-
ки, кўз юмиб очгунча келтирай! Сулайmom алайҳис-
салом буйруғи билан қилган даъвосига мувофиқ тахтни
ҳозир қилди. Балқис бу тахтни етти қават уй ичига
қўйиб, барча уйлар эшикларини қулфлаган эди. Сулай-
мон алайҳис-салом буйруғи билан бу тахтни ўз тахти
устига қўйдилар. Билқис келгач унга ўз тахти ёнидан
ер берди ва илтифотлар қилди. Билқис ўз тахтини кў-
риб ҳайрон бўлди ва Сулаймон алайҳис-саломнинг пай-
ғамбарлигига шубҳаси қолмади. Сулаймон алайҳис-са-
лом Билқисни ўз қўр-қардоши олдига олиб борди. Неча
кунлик суҳбатдан кейин, мезбон меҳмоннинг гўзал хул-
қини таъриф қилди. Сулаймон алайҳис-салом Билқисни
 ўз никоҳига олди. Билқиснинг муборак оёғида тук бор
эди. Шунинг учун девлар ҳаммом ихтиро қилиб, тўра
таркиби билан, унинг иложини қилдилар. Ўша соҳиби
давлат (бахт эгаси) туфайли неча минг йиллардан бери
халойиқ ҳаммом роҳатига эришдиларки таърифлаш-
нинг ҳожати йўқдир.

* Матн 48 бетда.

СУЛАЙМОН АЛАЙХИС-САЛОМ ФИТНАСИ.

«Олий оллоҳ деди: биз Сулаймонни йўқотдик ва унинг жасадини тахти устига қўйдик»*. (Қуръони Ка-рим) Сулаймон алайҳис-салом фитнаси баёнида ҳар хил қарама-қарши ривоятлар бор. Аммо бу китобчада энг зарурлари ҳақида ҳикоя қиласиз. Баъзилар деганларки, етти юз хотини ва уч юз канизаклари борлигига қа-рамай, яратувчи тангри Сулаймон алайҳис-саломга бир ўғил берган эди ва уни ҳам бир кўзи, бир қўли ва бир оёғи йўқ эди. Сулаймон алайҳис-салом Билқис ва Осаф-лар инсоғ юзидан ўз айбларини эъроф этиб худога илтижо қилгаиларидан кейин, у болани тангри таоло соғайтириб юборди. Сулаймон алайҳис-салом уни тар-биялашни жинларга топширди. Тангри таолога унинг ўз боласини бошқа болалардан ағзал кўргани маъқул тушмай, Азроилга амр қилди ва у боланинг жонини олиб, жасадини Сулаймон алайҳис-саломнинг тахти устига ташлади. «Ва алқайноҳу ало курсийихи жасадин». («Унинг тахтига жасадини қўйдик»* («Қўръон» и ка-рим) оятидан мақсад шу воқеа эди. Ваҳб бинни Му-наббиҳ билан Ибни Аббос разийоллоҳу анҳум деган-ларки, Сулаймон алайҳис-саломнинг фитнаси мулки интизон, подшоҳликнинг қўлдан кетгани эди. Жасад Сиҳрборд отли девнинг жасади эди ва у унинг шаклига кириб тахти устида қирқ кун ўтирди. Воқеа бундай юз берган эди: Сулаймон алайҳис-салом жазира подшоҳ-ларидан бири бўлган бутпараст Сайдунни ўлдирди ва гўзал ҳуснга эга бўлган қизини хотинликка олди. У қиз отаси фироқида бетоқат эди. Сулаймон алайҳис-салом унинг бетоқатлигига чора тополмас эди. У қиз шайтон иғвоси билан Сулаймон алайҳис-саломдан девлар отам шаклида бир сурат ясаб беришин, токи уни кўриб кўнглим таскин топсин, деб илтимос қилди. Унинг бу муддаоси мақбул түшиб, унга отасининг суратини чи-зинб беришди. Қиз бутпараст бўлганлиги учун, бу шакл-га ғоят меҳрибонлик қила бошлади. Сулаймон алайҳис-салом бу ишдан бехабар эди. Воқеадан Осаф хабар топди. Осаф Сулаймон алайҳис-салом иштирокидаги мажлисда ўтган пайғамбарлар мақтов ва таърифини қилиб, ёшлиқ вақтларидаги Сулаймон алайҳис-салом-нинг отаси замонини ошиқча мақтади. Сулаймон алай-

* Оят матни 49 бетда.

ҳис-саломга бу оғир ботди. Нега Осаф менинг салтана-тим вақтида тангри таоло күрсатган иноялардан ҳеч сўзламади, деб ўйлади. Осафдан буни сўрагач, уйиди қирқ кундан бери бутпарамстлик қилинаётган кишини қандай қилиб пайғамбарлар қаторига қўшиш мумкин, деди. Сулаймон алайҳис-салом аҳволини аниқлаб билгач, бутни уриб синдириди, ўзи тавба-тазарруга тушди. Бу орада ҳожатхонага киришда одатдагидек қўлидаги узукни жарода отли канизакка топширди. Юқорида айтилган-дев Сулаймон алайҳис-салом сувратида келиб канизакдан узукни олди ва Сулаймон алайҳис-салом таҳтига чиқиб ҳукм қила бошлади. Сулаймон алайҳис-салом ҳожатдан чиқиб узукни талаб қилди, шаклини тангри таоло ўзгартирган эди, канизак уни танимади ва сен кимсан, узукни Сулаймон олди, деди. Сулаймон таҳтда ўз сувратидаги бирорни кўргач, қанақа ҳодиса юз берганини тушунди. Уйидан чиқиб шаҳарда саргардон кеза бошлади. Қаерга борса, кимсан деб сўраганларга, мен Сулаймонмаи, деб айтар эди. Уни телба деб тош отишар, бошига тупроқ сочар ва масхара қилар эдилар. Лаънати дев таҳт устида ўтириб номаъқул ва қондага тескари ҳукмлар қилар эди. Ҳалойиқ ажабланиб, фикри ўзгара бошлаганидан кейин, бу иш ўзининг қўлидан келадиган иш эмаслигини билиб, узукни дарёга ташлади ва ғойиб бўлди.

Сулаймон алайҳис-салом қорин тўйғизиш учун дарё қирғоғида балиқчиларга мардикорлик қилар эди. Узукни бир балиқ ютган эди. Ўша балиқ тўрга тушди. Уни хизмат ҳақи сифатида Сулаймон алайҳис-саломга бердилар. Сулаймон алайҳис-салом балиқ ичидан узукни топиб; яна подшоҳлик таҳтига ўтирди. Бу воқеа ўша бутпарамстлик айёмидаги қирқ кунда юз берди. Жасадни баъзи шарҳловчилар шу дев билан боғладилар. Унинг ғаройиб воқеаларидан яна бири қуёшнинг орқага қайтишидирики, юқорида қисқача айтилди. Қенгроқ баёни шуки, Сулаймон бир куни қурилишларини кўриш билан машғул бўлиб, қуёш ботганини сезмай қолди. Аср нағозини ўтамагани учун кўнлини изтироб тушди. Тангри қуёшни орқага қайтариб, у намозини ўқиб бўлгунча тўхтатиб турди. Намоз тугагандан кейин яна ботди.

Тарихчилар ёзувига кўра. Сулаймон алайҳис-салом ибодатхонаси эшигида ҳар кун ғойибдан бир дарахт пайдо бўлар ва унинг хосиятини Сулаймон алайҳис-са-

лом сўраб оларди. Бир куни бир дараҳт пайдо бўлди ва хосиятини сўрагач, хосиятим сенинг мамлакатингга вайроналик келтиришдир, деди. Сулаймон алайҳис-салом билдики, вақти битибди. Васиятларини бир китоб қилиб ёзди, вафотини дев ва парилардан бир муддат яширин сақлашни тангридан илтимос қилди. Шишадан бир уйи бор эди, унда тоат қилар эди. Шу уйга кириб, ҳассасига суюниб оламдан ўтди. Халойик Сулаймон алайҳис-саломнинг ҳасса таяниб турганини кўриб, тирик деб ўйлардилар. Бир муддатдан сўнг ҳассани қурт еб синдири ва унинг йиқилганидан сўнг одамлар вафот этганини билишди. Ўзини маҳфий кўмишни илтимос қилганлиги ҳақида ёзувлар бор.

Тўғрироғи шуки, Байтул — муқаддас битгунигача ҳасса бутун эди. Битгандан сўнг синди. Бинони девлар қуриб битказган эдилар. Вал илму индаллоҳи:

Рубоний:

(Мазмуни)*

Олло олами Сулаймон учун обод қилди,
Ҳукми жину нисон орасида ғавғо солди.
Охири ажал унга гўрни макон қилди,
Худди Мўр сингари тупроқ ичиди ватан қилди.

ЛУҚМОНИ ҲАҚИМ

Тарихчиларнинг баъзилари уни ҳакимлар қаторида санайдилар. Кўпроқ одамлар эса уни пайғамбар деганлар. Баъзи ривоятда тангри таоло уни пайғамбарлик ва ҳакимлик орасида хабарчи қилди, дейнлади. Ҳар тақдирда: «Луқмонга ҳикмат илмини бердик» (Қуръони карим) ояти унинг шаънидадур. Айтиш мумкинки, пайғамбарлик билан бирга унга ҳикмат ҳам насиб бўлган эди. Ранги қора экан, Довуд алайҳис-салом сұҳбатига мушарраф бўлар эди. Ундан кўп ғаройиб вужудга келганини таъкидлар эди. Баъзилар уни қул эди, дейнлар. Озод бўлиши ҳақида ҳархил ривоятлар бор: Шулардан бири қуйидагича: Ҳожаси бир ариқ қирғоғида бирор билан нард ўйнарди. Ютқизган шу ариқ сувини ё тамом ичади ё бутун молини беради, деб шарт қилдилар.. Луқмоннинг хўжайини ютқизди. Ҳарифи ариқ су-

* Рубоний 51 бетда.

вии ичиб тугатиши тақлиф қилди. Ҳожаси ҳайрон бўлиб қолди. Луқмон Ҳожасининг ҳарифига: шарт бошлашган вақтдаги сувни топиб кел ёки мақсадинг шу ҳозирги сув бўлса, унда ариқнинг нариги қирғоғидаги сувни то бу қирғоғидаги сувни ичгунча тўхтатиб тур, деди. Ҳариф бу ишдан ожиз бўлди. Ҳожаси қутулиб, Луқмонни озод қилди.

Яна бири буки ҳожаси: «қўй сўйиб яхшироқ жойини пишириб кел», деб буюрди. У қўйнинг юраги ва тилини пишириб келтирди. Яна бир вақт: қўй сўйиб ёмон жойидан олиб келишни буюрди, яна ўша иккى қисмни пишириб келтирди. Ҳожаси бунинг маъносини сўради. У жавоб берди: Кўнгул номаъқул феълдан ва тил но муносиб сўздан узоқ бўлса, улардан яхшироқ гўшт йўқ. Агар бўлмаса улардан ёмонроғи йўқ. Яна бир ривоят қўйидагича: Хўжайнини унга кунжут эк, деб буюрди. У арпа экди. Ҳожаси, арпа экиб кунжут олиб бўладими, деб сўради. Сен ярамас иш қилиб, яратувчи тангридан раҳмат ва жаннат талаб қиласан. Мен ҳам арпа эксам шоядки кунжут ҳосил берса, деб ўйладим, дея жавоб берди Луқмон. Ҳожаси бу танбеҳдан таъсиrlаниб, уни озод қилди. Дуо қилиб уч минг. йил умр топган эмиш. Баъзилар етти қузғун умри, деганлар, ҳар қузғун беш юз йил яшайди. Унинг сўзларидан тўрт мингтасини ийғиб ихчам ҳолга келтирғанлар. Жумладан: иккى нарсанни доим ёд қилмоқ керак ва иккисини унутмоқ керак. Аввалги иккининг бири ўзи қилган яхшилик ва бири бошқалар қилган ёмонликдир. Луқмоннинг ажойиб воқналари ва фойдали сўзлари кўпдир. Бу китобчада шулар билан қаноат қилинди.

Луқмонни баъзилар пайғамбар дедилар,
Баъзилар покиза табнатли ҳаким дедилар.
Уч минг йил яшаб бу дунёни тарқ этди,
Минг шунча яшаса ҳам бордири бу сафар.*

МАРЯМНИНГ ҮЕЛИ ИСО САЛАВОТУЛЛОҲИ АЛАЙХ.

Бир қавлга кўра учинчи улул азмдир, бир қавлга кўра эса бешинчи. Ундан олдинги пайғамбарларининг ҳеч қайсисига пайғамбарлик рутбаси 40 ёшдан аввал

* Шеър 52 бетда оят матни 52 бетда.

келган эмас. .У түгма пайғамбар эди. Түғилишидан олдин яратувчи тангри Марямга унинг дунёга келиши ҳақида хабар берди. «Малоқаларнинг айтишича: Марям, буюк Оллоҳ мени Исо масих Марям ўғли номи билан дунёга ва охиратга келиб, сўзларини айтиб хурсанд қилмоқда ва унинг атрофидагилар у билан бешикдагигида гаплашдилар»*. («Қуръон» и карим) ояти шундан далолат беради.

Масих сўзининг маъноси ҳақида сўз кўпdir. Исо алайҳис-салом туғилиши ҳақида ҳам кўп ривоятлар бор. Тафсир китобларидан аниқлаб олиш мумкин. Бу китобчада қисқароқ баён қилиш маъқул кўрилди. Яъни фақат тарихий томонлари билан қаноат қилинди. Шуниси аниқки, Исо алайҳис-саломнинг отаси йўқdir. Марям Жабраил алайҳис-салом нафсидан ҳомиладор бўлди, туғиш вақтида Байтул-муқаддасдан чиқиб, чеккароқ жойда ҳомилани дунёга келтирди. Халқ бу ишни сезиб, бориб воқеани кўриб тухмат сўзлар айта бошлидилар. Юқорироқда Исо пайғамбарнинг уларга қандай жавоблар берганини ёздик. Ундан кейин халқ ажабланиб, сўз айта олмай қайтилар. Марямни Ҳабиб Нажжор деган холаваччаси, Исо алайҳис-салом билан Да-машқа олиб борди. Исо алайҳис-салом ўп учга киргучча унда яшади. У ерда ҳам Исо алайҳис-саломнинг мӯъжизалари кўп намоён бўлди.

«Инжил» Исо алайҳис-саломга тушгандан кейин, учов Байтул-муқаддасга келиб, Исо алайҳис-салом оллоҳ амри билан халқни тангрига даъват қила бошлади. Халқ уни ёлғончи деб номуносиб сўзлар айта бошлади. Аммо ҳаворийлар имон келтириб, динини қабул қиласидилар. Улар ўн икки киши эдилар, касблари бўёқчилик эди. Улар Исо алайҳис-саломдан мӯъжиза талаб қилганида барчасининг бўяйдиган кийимларни олиб кўк бўёқ идишига солди. Ҳаворийлар буларнинг ҳар бири бошқа хил ранг бўлиши керак, деб жонсарак бўлгач, Исо алайҳис-салом идишига қўл солиб, уларнинг ҳар бирини эгаси

истаган рангга бўялган ҳолда чиқарди. Бу мўъжиза у одамларнинг имон келтиришига сабаб бўлди. Исо алайхис-салом ўз элига буюрган нарса оллоҳни бир билиш ва у билан қўшилиш ҳақидаги таълимотдир. Сўнгги пайғамбар (Мұхаммад алайхис-салом) нинг юборлишини иқрор қилган ҳам Исо алайхис-салом эди. Яратувчи тангри ўз сўзлари: «Ва Исо Марям ўғли деди: Эй бани Исройл, мен худонинг содиқ пайғамбариман, қўлимда «таврот» бор ва унда айтилганки, мендан кейин Аҳмад исмли пайғамбар келади»*. («Қуръони» карим) билан бундан хабар берган. Саллоллоҳу алайҳи ало олиҳи васаллам Исо алайхис-салом олам нарсаларидан ҳеч бирон нима қабул қилмади. Зарурий нарсалардан бир жунли тўни, бир бўрки ва бир ҳассаси бор эди. Бир ерда яшамас, доим сайдра эди. Тирикчилик учун, егулик учун махсус шуғулланмади, нимаики топилса қаноат қилди. Ҳаворийлар яёв юриш машаққатидан қутулиш учун бирон эшак мингин, деб илтимос қилдилар. Эшакнинг емиши ва нигоҳбонлиги ташвиши туфайли рад эти. Бирон яшайдиган маскан қурайлик, деб илтимос қилдилар, қабул қилмади. Аёллар билан алоқаси йўқ эди. Шу сабабли мужаррад сифатида машҳур бўлди. Бошқа мўъжизаларидан бири кўршапалакдир. Балчиқдан (лойдан) шаклини ясаб унга нафасини сурди, нафасидан жон топиб учди ва ҳозиргача бор. Акма (кўр) ва абрас (пес) иллатини даволаш ҳам унинг мўъжизаларидандир. «Улуғ олло сўзи: Деди: Мен сизларга тупроқдан бир қушни яратаман ва худонинг хоҳиши билан бу қушга жон киритаман ва у учади, ва пес ва кўрларга шифо етказаман»*. («Қуръон» и карим). Яна бири—у дуо билан ўлукни тиргузди. Исо алайхис-салом тиргузган ўлук Ибнал Ажуз эди. Баёни қуидагича: Сайд давомида бир кампирни қабр бошида изтироб билан йиглаётган ҳолда кўрди, йиги сабабини сўради. Ўглим эди, айрилиқдан бетоқатман, — деди. Исо алайхис-салом дуо қилди, у мурдага жон кириб тирилди ва аввалги ҳолига қайтариш учун дуо талаб қилди, жон бериш талвасаси, азобидан қутқаришни сўради, руҳулло дуоси билан бу иш ҳам бўлди ва жон ундан чиқиб кетди.

* Оят матни 53- бетда.

* Оят матни 53- бетда.

Насибин вилоятида мутакаббир ва золим падшоҳ бор эди. Исо алайҳис-саломга уни динга даъват этиш ҳақида амр бўлди ва у томонга қараб юрди. Шаҳарга яқинлашгач, ҳаворийларга: қайсиларингиз шаҳарга кириб тангри таолонинг расули ва сўзини етказувчи, руҳ бағишловчи Исо келмоқда, деб нидо қиласиз, деди. Яъқуб, Тумон ва Шамъун отлиқ учови, биз борамиз, дедилар. Исо алайҳис-салом ҳар қайсиға бир сўз айтиб жўнатди... Улардан иккитаси илгарироқ юрди, Яъқуб Исо алайҳис-салом айтган гапларни нидо қилди. Өдамлар унга ҳужум қилгач, орқага қайтди. Тумон Исаёнинг пайғамбарлигини иқрор қила бошлади. Уни подшоҳ қошига элтдилар. Унда ҳам сўзидан қайтмади. У золим буйруғи билан қўл-оёғини кесдилар ва кўзини ҳам кўр қилдилар, аммо сўзидан қайтмади. Бир пайтдан кейин Шамъун етиб келди; подшодан Туманни мулзам қилиш учун ижозат сўради ва рухсат бўлгач Тумандан: Сен пайғамбар деб иқрор қилаётган кишининг бирон муҳаббати ва мўъжизаси борми? деб сўради.

Тумон: бор, деди. Шаъун: айт! деди, Тумон деди: у акма (мохов) ва абрасни (песни) даволайди. Шаъун: унга бу ишда табиблар ёрдам беради, деди.

Туман: Киши кеча нима еган бўлса ва уйида нимаси бўлса айта олади, деди.

Шамъун: жинлар сеҳрини ўрганган бўлса керак, деди.

Туман: Лойдан қуш ясаб, нафасини унга пуфлаб, танига жон киргизади, деди.

Шамъун: Сеҳргарликда бу иш мумкин.

Тумон: ўлиқни тиргизади, деди. Шамъун подшоҳ томонга боқиб; Буни синаб кўриш осон, чунки бундай иш фақат яратувчи тангри ва унинг пайғамбари қўлидагина кела олади, агар ҳукм қилсанг, у киши келиб синаб кўрсак, дарҳол маълум бўлади, деди. Исо алайҳис-саломни олиб келдилар. Тумон айтган сўзларни сўрадилар. Барчасига өдамларни иқрор қилди. Шамъун айтди: агар бу сўзларинг чин бўлса, аввал ўз йўлдингдан бошла! Исо алайҳис-салом Тумоннинг кесилган аъзоларини жойига қўйиб дуо қилди. Яратувчи тангри барчасини тузатди.. Кўршапалак масаласида ҳам даво қилдилар. Лойдан ясаб, жон киритиб учирди, Салмон форсий раҳматуллоҳи алайҳ нақл қилганиларки, ўша шаҳардаги жами марази бор кишиларни тузатиш

ни талаб қилдилар. Дуоси билан барчаси тузалиб кетди. Охирида ўлукни тирилтиришни талаб қилдилар. Исо алайҳис-салом: Сиз қайси ўлукни десангиз ўшани дуо қиласай, деди. Маслаҳат билан Сом бинни Нуҳ (Нуҳнинг ўғли Сом)ни мувофиқ топдилар. Унинг вафот этганига тўрт минг йил бўлган эди. Унинг қабри бошига борди ва икки ракъат намоз ўқиди, сўнг дуо қилди. Қабр очилиб бир оқ соч-соқоллик киши чиқди ва одамларга: Исо жон багишловчи пайғамбардир, унинг динига киринг ва меҳрибонлик қилинг! деди. Исо алайҳис-салом: Сизнинг замонингизда соч оқармас эмиш, деди. Сом: Сенинг дуонг овози етишгач, қиёмат бошландими деб гумон қилиб, ваҳм ва хавфдан булар оқарди, деди. Сом одамларга панд-ўғит қилгач, Исо алайҳис-салом дуоси билан аввалги ҳолига борди ва қабр қайта ёпилди. Салмони Форсий нақл қилганки, бу мўъжизани кўриб, у подшоҳ одамлари мусулмон бўлдинлар.

Сафарлардан бирида егулик топилмай таңглик юз берди. Бани Исроил ҳаворийларга: агар Исо алайҳис-салом дуо қилсанки, тангри таоло осмондан егулик юборса, таомга муҳтоҷ одамлар ундан баҳра топсалару тангри таолонинг борлиги ва Исо алайҳис-саломнинг пайғамбарлигига ишончлари ортса дедилар. Ҳаворийлар буни Исо алайҳис-саломга арз қилгац, у тангри таолога илтижо қилиб: «Эй худо, бизга осмондин ризқу рӯз юбор, бу бизнинг аввалги ва охирги байрамимиз бўлади. Бизни тўйғизгил, ризқ берувчиларнинг улуғисан»*, — («Қуръон» и карим) — лели. Исо алайҳис — салом муножотдан

юборамиз, ле-
та тирифтор
ом бу сўз-
урлик, исроиф
— қилсин, дедилар.
смондан овқат юбор-
ди. Бу тангри таоло дас, бўлганлиги учун унинг катталиги ва зебу зийнатини таърифлаш ҳожати йўқ. Аммо овқат нон ва қовурилган балиқ эди. Таъми ва ма-
заси ҳам таърифга сифмайдиган эди. Унда туз ва кў-
катлар бор эди. Бир ривоят билан уч кун, бир ривоят билан қирқ кун бу таом келиб турди. Қавм ҳар қанча

* Матн 55 бетда.

есалар ҳам кам бүмади. Барча хасталар ундан егач, ту-
залиб кетдилар. Эрталаб тушар эди, оқшомгача одам-
лар ундан ер эдилар. Оқшом яна осмонга чиқиб кетар-
ди. Қавмдан баъзиси бу овқат осмондан келмайди,
Исо сеҳр қилмоқда, деб инкорга тил узата бошладилар.
Ваъдага мувофиқ яратувчи тангри ношукурчилик қил-
ганларни бир кечада тўнғиз шаклига солиб ўринилари-
дан турғизди. У тўнғизлар ахлатларни кезиб, најосат-
ларни ер эдилар ва Исо алайҳис-салом қошига келиб,
кўзларидан ёш оқизиб, бошларини ерга қўяр эдилар.
Уч кундан кейин қабиҳларча йўқлик оламига қараб
кетдилар. «Худо бизни шайтон йўлидан асрасин, ишла-
римизга хайру барака бағишласин»*. («Қуръон» и ка-
рим) исо алайҳис-саломнинг мўъжизалари ғоят и гаро-
йиб ва кўпдур. Батафсилоқ бошқа китоблардан ўқиб
билиш мумкин. Исо алайҳис-саломнинг осмонга чиқи-
ши ҳақида ҳар хил ҳикоялар бор. Аммо «Гузида» муал-
лифи ёзганки, у жамоа имонли ва эътиқодли бўлган-
дан кейин, Исо алайҳис-салом қайтиб Байтул-муқад-
дасга келди. Ундаги одамларнинг имон қабул қилмай
қолган қисми Исо алайҳис-саломнинг қатлига қасд қил-
дилар. Шунинг учун Исо алайҳис-салом яширинди.
Шамъунин тутдилар, аммо у Исо алайҳис-саломни кўр-
сатмади. Парвис ўттиз дирам пора олиб, Исо алайҳис-
саломни уларга кўрсатди. Жуҳудлар Исо алайҳис-са-
ломни тутиб ўлдиromoқчи бўлдилар. Таңгри таоло Исо-
ни уларнинг кўзидан ғойиб қилди ва осмонга чиқарди.
Жуҳудларнинг бошлиғи Ийшуъни эса Исо алайҳис-са-
лом шаклига киритди. Жуҳудлар уни Исо алайҳис-са-
лом деб ўйлаб тутдилар ва ўлдиromoқчи бўлдилар. У
мен Ийшуъман, деб ҳар қаинча фарёд қилмасин, фой-
да бермади. Уни бир дараҳтга бўғзидан осдилар ва
етти кеча-кундуз осиглиқ қолди. Марям уни Исо алай-
ҳис-салом тасаввур қилиб, ҳар кеча келиб мотам-тутиб
йинглар эди. Яратувчи таңгри Исо алайҳис-саломни Ма-
рям хотири таскин топсан учун еттинчи кеча осмондан
ерга туширди. Исо алайҳис-салом Марям қошига келди
ва унга аҳволни баён қилди. Марям хотиржам бўлди.
Яҳе алайҳис-салом ва ҳаворийлардан яна етти киши
Исо алайҳис-саломни кўрдилар. Исо алайҳис-салом
уларга панд-насиҳатлар қилиб ва ҳар қайсими бир

* Матн 56 бетда.

ишга тайинлади. Эртаси бу ғаройиб ишни ошкор қилдилар. Яхуд барчани ёлғончи деб зиндоңга ташлади. Аммо Ийшуъни йўқлаганлар бориб дарахтга осилган кишини кўрдилар. Ўйиши эди, тангри таоло уни ўзшаклига қайтарган эди. Бу ишдан кўп одамлар Исо алайҳис-салом динини қабул қилдилар. Баъзилар Марямини Исо алайҳис-салом ғойиб бўлгандан олдин оламдан ўтди, баъзилар эса олти йилдан кейин, дейдилар. Ҳар ҳолда ҳам ваъда (тангри амри) шуки, имоми Маҳди оламда пайдо бўлгандан кейин, Исо алайҳис-салом Осмондан ерга инади, Дажжолни ўлдириб, бошқа миллат (дин) аҳлини сўнгги пайғамбар (Муҳаммад алайҳис-салом) миллати (дини)га далолат қилади. Вал илму индаллоҳи.

Исо алайҳис-саломни ўн етти ёшида худонинг элчиси бўлди ва ўттиз уч ёшида осмонга чиқди, дейдилар.

Рубоий:

Исони мужкаррад айлади тангри,
Кўқ жанинати бўлди унинг макони.
Ер аҳлидан кимкин ўзини торса,
Акабмаски осмон бўлса ватани.

АСҲОБИ ҚАҲФ ВА БАЪЗИ ҲАР ХИЛ ҲАБАРЛАР.

Асҳоби қаҳф бобида турли-туман фикрлар кўп. Қисқаси шуки, Юнон мамлакатида Ақсус шаҳрида Дақёнус номли золим подио бўлган эмиш. Баъзиларнинг гапига кўра бутпараст эмиш, баъзилар эса ўзини ягона (оллоҳ) деб даъво қилган, дейдилар. Асҳоби қаҳф, баъзи ривоятларга кўра, мамлакат улуғларининг фарзандлари ва баъзи ривоятларга эса ўринбосар-ноиблари ва хизматидаги яқин кишилари эмишлар, мусулмон эканлар Дақёнусдан яширинча яратувчи тангрига ибодат қилар эмишлар. Дақёнус бу ҳолдан хабардор бўлиб, уларни ўлдириш фикрига тушибди. Буни сезиб ҳаммалари келиншиб шаҳардан қочибдилар. Одамларга йўлиқишидан қўрқиб биёбонлар билан юриб, бир қўй боқувчи чўпонга учрабдилар. Чўпон ҳам уларга қўшилибди, ити ҳам кейинларидан эргашибди. Рақим отлиғорга кирибдилар. Уларнинг неча киши бўлгаплиги ҳақида иккиланишлар бор. «Қаломи мажид» («Қуръон») да: «(Асҳоби қаҳф) уч «киши эди, тўртингиси улар-

* Рубоий матни 57 бетда.

нинг итидир, бошқалари дедилар: беш кишидир, олтинчиси уларнинг ити, яна бошқалари етти киши, саккизинчиси уларнинг итидир» — деб хабар берилган. Ҳар тақдир билан, улар форга кириб, тангри таоло уларни уйқуга солди, улар уч юз тўққиз йил ухлаган эмишлар Оят «Уч юз тўққиз йил ухладилар»*, (Қуръони) карим).

Дақёнус жаҳнамга бориб, неча подшолар ўтиб, бир худопараст одил подшоҳга салтанат етганда асҳоби каҳф тангри таоло амри билан уйғонибдилар. Тамлихо деган йўлдошларини овқат келтириш учун шаҳарга юборибдилар. У дўстлари ўтирган фордан чиқиб, йўлларнинг шакли ўзгарганидан ҳайрон бўлиб, шаҳарга етган, шаҳарда ҳам катта ўзгариш кўрган. Одамларни Исо алайҳис-салом динида кўриб ҳайратга тушган. Таом олиш учун танга чиқаргач, уни Дақёнус хазинасини топгансан, деб тутганлар. Кўп можародан сўнг подшо қошига элтишган. Бечора ўзга подшоҳ, ўзга халқ кўриб ҳайрон бўлган. Подшоҳ унинг аҳволини сўраб, ўзи ҳақида айтган ҳар бир сўзидан ажабланиб, уламоларни йиғиб, улар билан савол-жавоб қилган. Уламолар: Исо алайҳис-салом «Инжил»да бу ҳодисани таърифлаб ўтган: Дақёнус чоғида бир гуруҳ одамлар форга кириб, уч юз тўққиз йил ўтиб, сенинг замонингда уйғонади, деб хабар берган» деган эмишлар. Подшо бу ишдан хурсанд бўлиб, Тамлихога йўл бошлатиб асҳоби каҳф суҳбатига мушарраф бўлган эмиш. Улар таом еб, яратувчи тангрига сажда қилиб, шукроналар айтиб яна уйқуга борган эмишлар. Ухлагач, руҳларини жон қабз қилувчиси (Азроил) тангри таоло амри билан қабз қилган эмиш. Ва у подшоҳ фор эшигида буюк гумбаз ясад, уларни дағн қилиб, ҳалойиқ учун у ер улуғ ибодатхона бўлган эмиш.

Бу қисса тарих китблари ва тафсирларда, ёзилган. Шундай ҳикоялардан бир қизифи қуйидагича:

Яман мулnidан бўлган Хантилатус-садиқ асҳоби каҳфдан кейин ўз замони одамларини тўғри йўлга бошқарган ва у қавмни динга даъват этган пайғамбардир. Динсизлар уни ёлғончи қилиб ўлдирдилар. Яратувчи тангри Бобил подшоҳини улар устидан ғолиб қилди, барчасини ҳалок қилди. Исо алайҳис-саломдан сўнг саксон йилга-

* Оят матни 57 бетда.

ча унинг динига халал тегмади. Юнус жуҳуд катта қийинчиликлар билан элни ўзига эътиқод қўйдириб. Исо алайҳис-салом қошидан келмоқдаман, деди. У Исо алайҳис-саломни баъзан тангри, баъзан тангрининг ўғли ва баъзан шериги деб одамларни тўғри йўлдан оздирди, четга чиқиб хилватда ўзини сўйди. У нодон қавм уч гуруҳ бўлиб, бу шумнинг сўзига амал қилдилар ва кўп вақтгача бу бузуқ миллат (дин) эл орасида бор эди. Ва «Ўзаро урушларда ерлар харобага айланди ва босиб олинди»*. («Қуръон» и карим) — ояти улар шаънидадир.

Рубонӣ:

Қаҳф сҳлига юзланиб душман қайғуси,
Гарчандки бўлдилар ғорнинг маҳбуси.
Кўзлари уйқуга мойил бўлганлиги учун
Оқибат пўйқ қилди уларни ўз уйқуси.

ҲАҚИМЛАР ЗИҚРИ (БАЁНИ)

Луқмоннинг пайғамбарлиги ва ҳакимлиги ҳақида ҳар хил фикрлар кўп бўлиб, аксар одамлар уни пайғамбар деганлари учун пайғамбарлар қаторида ёзилди ва ҳакимлар орасида ҳам тилга олинади. Шунга кўра унинг бир-икки сўзларини келтирамиз. У қуйидагилар ни айтган: «Барча юкни тортдим, ранждан оғирроқ юк кўтармадим. Барча лаззатни татиб кўрдим, соғлиқдан кўра ширинроқ шарбат тотмадим. Хушфеъл одам бегоналарга яқин ва бадфеъл одам яқинларига ёт».

Ундан сўраган эмпшларки, «фойдаси барча одамларга тегадиган нарса нима?» — «Ёмонларнинг йўқлиги», деб жавоб берди. Умри ҳақида юқорида ёзилган.

Шеър:

Ёшинг Луқмондан агар кам бўлмаса ҳам,
Борар пайт келгаңда борарсан сен ҳам.

* Оят матни 58 бетда.

* Рубонӣ матни 58 бетда.

ФИШОҒУРС ҲАҚИМ. Луқмони ҳакимнинг шогирдидир. Баъзилар Гуштасп замонида ўтган дейдилар. Мусиқашунослик билан шуғулланган. Ундан илгари бу санъатни тартиб берган киши маълум эмас. Баъзи куйлар ҳам унинг ихтиросидир ва маҳоратини таърифлаш эҳтиёжи йўқ Қуйидагилар унинг сўзларидир: Киши ўзини мақтаса, сўзи чин бўлса ҳам иописанддир. Ўтган одамлар номи билан қасам ичиш ёлғончилик нишонасидир. Мусибатга сабр қилмоқ-ўзганинг ғамидан шодланувчи учун мусибатдир.

Шеър:

(Мазмуни)*

Соз чалиб оламдан ўтган кишига
Яратган куйлари бўлур марсия.

ЖОМОСП ҲАҚИМ.

Гуштасп ҳакимнинг қардоши ва Луқмонининг шогирди эди. Юлдузлар илми (Астрономия) га доир ажойиб ҳикматлари бор. Ўз замонидан сўнгги уч минг йилгача бўладиган ишларии олдиндан айтган. Қуйидагилар унинг сўзларидир: Улуғ кишининг энг ёмон хислати ўз илмидан воз кечганлиги, тубан кишининг энг яхши хислати эса ўз илмини тарқ этганлигидир. Унинг қабри форс вилоятидадир.

Шеър:

Кишининг кўка чиқиш ҳунари бўлса ҳам,
Оқибат ерга кўмиладиган бўлса ишма фойдаси бор.

БУҚРОТ ҲАҚИМ

Фишоғурснинг шогирдидир. Баҳман чоғида яшаган эди, тиб лимида моҳир эди, ёзган асарлари бор. Буқрот эришган натижаларни табиблар ғоят қадрлайдилар. Унинг айтганлари: Умр қисқадур, иш эса узун. Ақлли киши умрни энг зарур нарсага, яъни охиратни

* Шеър матни 59 бетда.

* Шеър матни 59 бетда.

ўйлаш ва яратувчи таңгрини ўзидан рози қилишга ба-
ғишлайди.

Шеър:

Кимки таңгри розилиги билан амал қылса,
Охиатда ҳақ уин муддаосига етказади.

БУҚРОТИС ҲАҚИМ. Буқротис Буқрот шогирди-
дир. Қуйидагилар унинг сўзлари: Шарафли илм
кўнгулда тинч турмайди, яхши нарсалар кўнгулдан
чиқмайди. Яхши сўз кўнгулни ёритади, яхши хат эса
кўзга озиқ берувчи келиннурки, унинг қалини шукр-
дир. Кўринмайдиган кўп кўп нарсадан ишончли бўл-
ган оз нарса яхшидур.

Шеър:

(Мазмуни)*

Ишончли ҳақиқат фақат оллоҳдур,
Ундан бошқаси эса мутлақа йўқликдур.

СҮҚРОТ ҲАҚИМ. Буқротнинг шогирди: Баҳ-
ман ўғли Ҳумой замонида яшади. Қуйидагилар унинг
сўзлари: Нодонга таъзим қилмоқ ҳандалакка сув
бермоқдурки, ҳандалак қанча кўп сув исча, шунча
аччиқроқ бўлади. Уз жойида бўлмаган ғайрат иш қи-
лаётгандаги сусткашлиқдан ёмонроқдир. Душман би-
лан маслаҳатлашиб, унинг қай даражада эканлигини
билиш мумкин.

Шеър:

(Мазмуни)*

Душманнинг сени агар мақтай бошласа,
Оқибати фасод — буни яхши бил.

АФЛОТУН.

Суқротнинг шогирди: Дороб замонида дунёга
келди. Искандари Румий билан ҳамсуҳбат бўлди. Ху-

* Шеър матни 60 бетда.

додод ҳаким эди. Қуйнагилар унинг сўзлари: Подшоҳга май ичиш ҳаромдир, чунки мамлакат ва халқ нигоҳбонидир. Агар нигоҳбонга нигоҳбонлик қилиш лозим бўлса оқибати яхши бўлмайди. Ўзини бой кўрсатган қашшоқ ўзини қиммат кўрсатган чача кабидир.

Саховат сўрамаганига беришдадир, чунки тилаганидан кейин бериш тиланчилик мукофотидир.

Шеър:

(Мазмуни)*

Сахий бўлсанг бирор сўрамай ҳадя қил,
Сўрагандан кейин у сўровчининг ҳаққидир.

АРИСТОТОЛИС.

Афлотунинг шогирдидир. Искандарнинг вазири эди. Булар унинг сўзлари: «Подшоҳ улуғ дарёга ўхшайди, тобеълари эса дарёдан айрилиб чиқсан, ариқларга ўхшайди. Дарё сувининг ҳолати қандай бўлса, ариқлар суви ҳам шу ҳолда бўлади: Ширин бўлса ширин, аччиқ бўлса аччиқ. У соғ бўлса, булар соғ, у лой бўлса булар ҳам лой. Бас, подшоҳ ғоят ҳикмат ва мувозанат билан иш юритмоғи лозим, токи амалдорларию оддий халқи унга бўйсунсинлар».

Шеър:

(Мазмуни)*

Шоҳ дарёс ҳалқ эрур анҳор,
Ҳар иккисини сувида бир хил маза бор.

БАЛИНОС. Аристотолиснинг шогирдидир. Искандария шаҳридаги фаранглар қурган миноранинг тилсимини Балинос ясаган эди. Унинг сўзларидан қуйнагилар: Подшоҳ барча элдан, мамлакат барқарорлигини истаса, расамади билан солиқ олиши керак. Элга расамадсиз бойлик улашса, мулки бузилишгача боради.

* Шеър маттии 61 бетда.

Шеър:

(Мазмуни)*

Шоҳ агар оз олса бўлғай обод мулк,
Агар кўп улашса бўлур барбод мулк.

Яъни кўп берса кўп олмоқ лозимдир.

ЖОЛИНУС. Балиноснинг шогирди. Булар унинг сўзларидир: Фам — жон bemорлигидир. Иштаҳаси бор bemор, иштаҳаси йўқ соғломдан яхшидир. Чунки унда саломатлик ортиб боради, бунисида хасталик.

Шеър:

(Мазмуни)*

Иштаҳали bemорда саломатлик нишони,
Иштаҳасиз соғ танда касалликнинг зиёни.

БАТЛИМУС. Жолинуснинг шогирдидир. Унинг сўзларидан: Қобилнинг саодати шундаки, тушунадиган бўлади. Одамлар ҳолидан сабоқ олган киши некбахт ва аҳволидан одамлар сабоқ олган киши бадбахт.

Шеър:

(Мазмуни)*

Одамлар феълидан сен бўл баҳраманд
Сенинг аҳволингдан олишмасин панд.

СОДИҚ. Нуширавони Одил замонида яшаб ўтди ва Нўширавонга насиҳатнома ёзган. Бу фойдали сўз уни-кидирки, шоҳга ҳам, гадога ҳам фойдаси умумийдир: Меъдангда овқат бўлатуриб, унинг устидан овқат ема.

Шеър:

(Мазмуни)*

Зарари ҳаммага бир хил бўлади,
Қимки таом устидан таом ейди.

* Шеър матни 61 бетда.

БҮЗҮРЖМЕХР. Нұширавони одилнинг вазири әди.
Уиннг сүзларидан: «Устозимдан Ынгитликда нима қилмоқ яхши ва қарилиқда нима қилмоқ? деб сүрадим.

Ингитликда илм касб қилмоқ ва қарилиқда уни амалга келтирмоқ яхшидир», деди.

Шеър:

(Мазмуни)*

Ингитликда илм хазинасини үшіккіл,
Қарилик шогына эса уни ҳаражат қил.

---

* Шеър матин 62 бетда.

ЛУГАТ, ИЗОҲ ва НОМЛАР

А.

Абул Қайс — Төғ номи (Арабистонда).

Абу Турк — Турклар отаси.

Абул ажам — Ажамликлар отаси.

Абул Ҳинд — Ҳиндлар отаси.

Абул Анбиё — пайғамбарлар отаси.

Абул Муҳаммад — Муҳаммад отаси.

Авж бинни Ашук — Шомлик боши булатта етадиган одам.

Азроил — тўрт фарнштадан бири, жон оловучи.

АЗИЗ — Миср ҳокими ва подшо ҳазинабони, кейин Юсуф Миср азизи бўлади.

Али Яздий — Темурнинг тарихчisi, «Зафарнома» муваллифи
Шарафиддин Али Яздий.

Алайҳис-салом — унга тангрининг саломи бўлсин.

Антакия — Суринанинг қадимги пойтахти.

Арафот Арабистондаги Одам ва Ҳаво учрашган тоғ.

Аристотолис — Аристотель, қадимги юнон олимни.

Асҳоб — суҳбатдош, йўлдош, маслакдош.

Асаҳ — тўғриси.

Асҳоби каҳф — ғор ҳамсўҳбатлари, ғор ёрлари.

Аср намози — Қуёш ботмасдан олдингли намоз.

Афлотун — қадимги юнон олимни.

Ашира — Яъқубнинг қизи.

Аъмолиқа — ғоят улкани одамлар.

Б.

Байтулмуқаддас — Иерусалим (Ершалам) христианиларнинг муқаддас шаҳри, қуддус.

Бани Исроил — Яхудийлар, Исроил авлодлари, Яъқуб пайғамбар умматлари.

Банокатий — машҳур тарихчи, «Гузида» муваллифи.

Барас — пес, оқ дөглар.
Бинк (бокири) — қыз.
Баййинот — аҳдупаймонар.
Байтул — мол-давлат хазинаси, подшолик мулки.
Бақара — Сигир, қуръондаги суранинг номи.
Бобил — қадимги Вавилония пойтахти.
Билқис — Санбо шаҳрининг подшоси, кейин Сулаймон олган хотин.
Балинос — Плинний, қадимги юнон олимни.
Батлимус — Птоломей, қадимги Юнон олимни.
Булбашар — инсоннин отаси, яъни Одам ато.
Баҳиолло (Баҳоуллоҳ) — оллоҳнинг гўзаллиги ва ёруглиги.
Бухтиассар — (бухт-ӯғил, нассар — бутнинг номи) болалигига
нассар бути ёнидан топилгани учун унин шундай атагайлар.
Оташпараст шоҳлардан бирри.
Бузуржмеҳр — Эрондаги сосонийлар сулоласининг шоҳи Нуши-
равон вазирни.
Букрот — Гиппократ, қадимги юнон олимни.
Букротис — қадимги юнон олимни.
Бўрк — бош кийими.

В.

Вадиат — омонат.
Валид — Раённинг отаси.
Вал илму индаллоҳи — аниғи оллоҳга аён.
Валиаҳд — ўринбосар, ворис.
Васий — мураббий, бошлиқ, тарбиячи, маънавий ота.
Ваҳий — оллоҳнинг лайғамбарга юборадиган ҳабари.
Возиҳ — очиқ, ошкор, равшан.
Вожиб — зарур, шарт, лозим.

Г.

Гузидা — Сайланма тарих. Банокатиӣ асари.
Гуштасп — Қадим Эрон подшоси.

Д.

Давоб ва ашжор — дов-дараҳтлар.
Дақёнус — Юноннинг қадимги подшоси, бутпараст.
Дажжол — ваҳший махлук.
Дон — Яъқубининг қизи.

Ермоқ — таңга пул.

Ефас — Нуҳининг ўғли, туркни ҳалқлар шундан тарқалган.

Ж.

Жабраил — тўрт фариштадан бири, пайғамбарларга худонинг хоҳишини етказувчи.

Жазира — Алжир, жазира мулуки — Алжир подшоҳи.

Жолинус — Гален, қадимги юон олимни.

Жарҳум — жароҳатланганлар, яраси бөрлар.

Жомосп — қадимги Эрон олимни.

Жуди — төғ номи.

3.

«Забур» — тўрт мұқаддас китобдан бири, маъноси «ўқиши».

Замзам — Каъба яқинидаги булоқ.

Занбалбоғлик — занбал тўқиши (кажава) касби,

Завбун — Яъқубнинг ўғли.

Зафодиъ — қурбақалар.

Зиндиқ — ишонмайдиган, коғир, худосиз.

Зуафо — аёллар, хотинлар.

Зулқарнайн — икки сочли (зул-эга, қарн-сөч, айн-икки), Искандарнинг лақаби.

Зулайхо — Мағриб подшоси Таймуснинг қизи, Миср азизининг хотини, Йосуфни севган.

И.

Ибн Ямин — Яъқубнинг ўғли.

Ибн Аббос — Мұхаммад пайғамбар яқинларидан.

Из — иззат.

Инзиғо — узлатга чекиниш, танҳо яшаш.

Инос — урғочи, аёллар.

Ийз — Яъқуб пайғамбар давридаги исроил ҳукмдорларидан.

Ийз — Румининг отаси.

Ийшуъ — Исога қарши курашган яҳудийлар бошлиғи.

Имрон — Мусонининг отаси. Фиръавининг яқинларидан.

Иблис — Одамга сажга қилмаганлиги учун худонинг разаби,

лаънатига йўлиққан ва шунинг учун одамларни тўғри йўлдан оздирувчи фаришта. Шайтон.

Иродатулло — Оллоҳининг иродаси, хоҳиши.
Иерофил — тўрт фариштадан бири. Қиёматда сур чалувчи ма-
лак..
Искандар Зулқарнийи — Дунёни эгаллаган мусулмон подшо ва
пайғамбар.
Иброҳим Халил — Каъбани қурган пайғамбар, ислом таълимо-
тиининг асосчиси, Халил — содиқ дўст. Иброҳим пайғамбар ла-
қаби.
Исҳоқ — Иброҳимининг Сорадан туғилган ўғли, пайғамбар.
Искандария — Ўрта ер денгизи қирғозидаги шаҳар Александрия.
Истифкор — сўраб билиш, текшириб кўриш, сурнштириш.
Исми аъзам — муқаддас ёзув.
Исмоил — Иброҳим пайғамбарининг ўғли. Биби ҳожар туққан.
Исо — пайғамбар, «Инжил» китоби шунга юборилган.
Ингоч — ўлчов, бир ингоч, ўн иккى километр.

К.

Кавсармо — жой номи.
Калимулло — худо билан сўзлашган, Мусонинг лақаби.
Каъба — Маккадаги муқаддас уй. Иброҳим пайғамбар қурди-
гани.
Коҳман — фолбин, келажак ҳақида хабар берувчи.
Куфа — шаҳар номи.
Канъон — Самуддининг отаси.
Куш — Канъонининг отаси.
Ков — Яъқубининг ўғли.
Колус бинни Буқе — Мусонинг садоқатли яқинларидаи бири.
Конистур — молга сифринувчи, бузоққа сажда қилувчи.
Киёсат — заковатли, ҳушёр.

Л.

Лаййо — Лайёнинг қизи.
Лайён — Яъқуб пайғамбарининг қайнотаси.
Лови — Яъқубининг ўғли.
Лойик — очиқ, равшан, ойдин.
Лобуд — кийим-бош, яланғочликдан сақлайдиган зарурий кийим.
Лут — пайғамбарлардан бири. «Ғиёс-ул-луғат»да ёзилишича
тўрт тўфондан бири — яъни, олов тўфони ана шу лут алаиҳис-са-
лом даврида содир бўлган.

- Мабъус — элчи юборилган, вакил қилингани.
 Мавқуф — тегишили, боғли.
- Маддазаллоҳулолиҳий — улуғ таңгри умранин узайтирсии.
 Мадина — Маккадан 30 км узоқроқдаги шаҳар.
 Мадойши — 1. Ироқдаги шаҳар номи. 2. Бобулдаги бугунги қупда ҳараб бўлган еттита гўзал шаҳар.
 Мажмаул Баҳрайи — ўлка номи ўрта ер деңгизинда.
 Макка — Арабистондаги Шаҳар, Ислом маркази.
 Малик Раён — Миер подшоси.
 Маминуъ (маниъ) — таъқиқлаш.
 Махдуми — Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий унвонлари.
 Маҳмил — тия устидаги одам ўтирадиган кажава ёки одамлар кўтарадиган тахти равсан.
 Масжиди Ақсо — Қуддусдаги масжид (узоқдаги масжид маъносида) Довуд қурган ва Сулаймон битказган.
 Мажмаул-Баҳрайи — Баҳрайи, форс қўлтиғидаги орол, Мажмамул Баҳрайи — Баҳрайи атрофидаги ерлар.
 Масмуъ — эшитмоқ, қулоқ солмоқ.
 Машниота — подшолар қизларига пардоз берувчи, сочини таровчи, хизматкор.
 Маънуф — Қанъондаги жой номи.
 Маъхуд — маълум, одатдаги.
 Махди — охири имом, Дажжолга қарши курашувчи раҳнамо.
 Ҳидоят қилувчи.
 Моҳалақа алло — яратувчи оллоҳ.
 Меконлар — тўрт фариштадан бири. Осмон мазоҳикаларининг каттаси.
 Муҳаммад Саллоллоҳу алайҳи вассалом — Муҳаммад пайғамбар.
 Мусо — пайғамбар, «Таврот» китоби шунга юборилган.
 Молик бинни Зиар Ҳазори — «Юсуф ва Зулайҳо» ҳақидаги сюжетларининг қаҳрамонларидан бири, савдогар.
 Миер азизи — Миер ҳокими.
 Мусъаб — Валидининг отаси.
 Муҳмал — маъносиз, гумон, шубҳа.
 Мунбасит — хурсанд бўлмоқ, таскин топмоқ.
 Муножот — худодан ишлтижо қилиб, ёлвориб сўраш.
 Мунаввар — нурли, нур таратувчи.
 Мусамман — қатъий қарор бермоқ, азм этмоқ. Саккиз деган маъноси ҳам бор. (Баъзан саккиз беҳишт маъносида ҳам ишлатилади).
 Мунтақозиӣ — тақозо қилувчи, талабгор.

Мұхтафиі — мағнай, яширин.

Мұстажобуд-даъва — даъвоси оллоқ томонидан қабул қилингандар.

Мұстажоб — ижобат бўлиш, қабул бўлиш.

Мұстароҳ — ҳожатхона.

Муздуруллик — мардикорлик.

Мужаррад — уйланмаган, сўққа бош.

Н.

Нақб — ғор.

Насиқатлар — интизом, тартиб.

Нил руди — Нил дарёси, Мисерда.

Нуҳ — пайғамбар, унинг замонида сув тўфони бўлган.

Намруд — икки жаҳонгир оташпарамт шоҳдан бири.

Нуҳ — Сомнинг отаси.

О.

Одам — Худонинг хоҳниши билан тупроқ, сув олов ва ҳаводан яратилган биринчи инсон.

Озар — Иброҳим пайғамбарнинг отаси.

Орам — Кушнинг отаси.

Осия — Фиръавн хотини.

Осафи Бурхиё — Сулаймоннинг вазири, кейинчалик машҳур вазирлар Осаф деб аталган.

П.

Парвис — Инсонни 30 дирамга сотган Иуда.

Пироя — безак, ясанмоқ, зийнат.

Р.

Разийоллоҳу анҳу — өллоҳ унга шодликлар бағишлагай.

Ракъат — намозининг бир қисми. Бир. эгилиб, бир еаждаги бош қўйиладиган қисми.

Рахт — кийим, асбоб, сафар анжоми.

Роҳил — Лайённинг қизи, Яъқубнинг хотини, Юсуфнинг онаси.

Рум — Ийзининг ўғли, Румликлар унинг авлодлари дидирлар.

Русух — маҳкам, барқарор, оғишмаслик.

Рўбиль (Ровил) — Яъқубнинг ўғли.

Рустоҳлик — адабсизлик.

С.

Сакароти — ўлим олдидаги жон талвасаси.
Салавоттурраҳмон — Худо (раҳмонга таҳсиилар бўлғай).
Салоллоҳу алайҳи ало олиҳи вассаллам — унга офарин ва мақтovлар бўлсин.
Самуд — Нуҳининг Сомдан тарқалган авлодларидан.
Сандукуш-шаҳода — шаҳодат, гувоҳ сандиқи.
Сафура — Шуайбининг қизи, Мусонинг хотини.
Сафиюлло — покиза оллоҳ.
Сибои бинни Алвои Қадимги Миср подшоси.
Сиддиқ — ишонувчи, садоқатли, худопараст.
Сипеҳри пурған — сеҳргар фалак, ҳийлагар осмон.
Сом — Орамининг отаси.
Сонеъи корсоз — қулратли оллоҳ, яратувчилик билан шуғулланувчи.
Содиқ — қадимги Эрои олимни.
Сора — Иброҳим пайғамбарининг хотини.
Суқрот — Сократ, қадимги Юони олимни.

Т.

Таврот — Осмондан Мусо пайғамбарга юборилган китоб.
Тавҳид — Оллоҳин бир ҳисоблаш ва у билан қўшилиб кетишга ишонч.
Тамлиҳо — ғор ёрларидан бирни, Асҳоби каҳфнинг бирни.
Таранжин — Янтоқ шакари.
Тасбиҳ ва таҳлил — Тасбиҳ доналарини айлантирган ҳелда қуръон ўқиш.
Тафосир — тафсиrlар, «Қуръон» шарҳлари.
Ташт — лаган.
Таъбия — тузиш, тўплаш, сафлаш, йиғиш.
Тифл — гўдак, бола.
Тиғъол — Яқубининг ўғли.
Тожуррижол — эрлар тожи.
Тоун — ўлат, вабо.
Толут — Қайқубод давридаа ўтган пайғамбар.
Туман — Исонинг саҳобаларидан.
Турсино — Тоғ номи, Арабистонда, Синай.
Турунж — нашватисимон мева, пишса сапсариқ ва нердан сувли бўлади, лимуга ўхшаш.

У.

Улул-азм — матонат, ғайратга эга шахс ва шундай хислатга эг бўлган тўққиз пайғамбар: Нуҳ, Иброҳим, Довуд, Яъқуб. Юсуф, Айюб, Мусо, Исо, Муҳаммад.

Ф.

Фалиҳа ва Залиға — Лайло кализлари, Яъқуб уларга уйланган Фарш тўшамоқ — ерга ғишиш ётқизиш, палос ташлаш.

Фаррош — хизматкор, тўшакни йиғувчи.

Фасиҳ — равон, ёқимли, равшай.

Фидон — Лайён яшаган жой, Исронлда.

Фирдавсий Тусий — улуғ форс-тожик шонри, «Шоҳнома» муаллифи (Х аср).

Фиръави — қадимги Миср подшоларининг номи.

Фишогурс — Пифагор, қадимги юнон олимни.

Фориз — Яъқубининг набираси, Яҳудонинг ўғли.

Фосиқ — иштия бузуқ.

Фуржоҳ — озгинна мол, арзимайдиган сармоя.

Х.

Халил Мисрий — Иброҳим пайғамбар танишларидан бири.

Халифа — дин ва давлатининг энг улуғ ҳукмронлари. Муҳаммад пайғамбар ворислари.

Хантлатус — содиқ пайғамбарлардан бири.

Ҳарам — хотин.

Ҳизр алайҳис-салом — пайғамбарлардан, оби ҳаётни топган, абадий тирик наби.

Ҳожа Масъуд Ироқий — XI аср шонри, «Юсуф ва Зулайҳо» достони муаллифларидан бири.

Ҳомайн мушкин шамома — хушбўй ҳид тарқатувчи қора сиёҳ. Илгари сиёҳ ёқимли ҳид таратсан деб унга мушк қўшганлар.

Ҳотам — узук.

Ҳуффош — қўршапалаклар.

Ч.

Чарун — жой номи.

Ш.

Шамъун — Исонинг саҳобаларидан

Шамъун — Яъқубининг ўғли.

Шоҳид — уруш пайтида ўлган киши, шаҳид.

Шинис — пайғамбарлардан бири.

Шом — Суря.

Шодурвои — чодир.

Шуъайб — 1. Пайғамбар. 2. Пайғамбарлардан бири, Мусонинг қайниотаси.

Ю.

Ювшаш — Мусонинг содиқ кишиларидан бири.

Юнус — Йонас, — Исонинг замондошларидан бири.

Юсуф — Яъқубнинг ўғли, пайғамбар.

Я.

Яди байзо — оппоқ қул, тухумдек оқ қўл.

Яъқуб — Шомининг саҳобаларидан.

Яҳё алайҳис-салом — пайғамбарлардан бири.

Яҳудо — Яъқубнинг ўғли.

Яшҳар — Яъқубнинг ўғли.

Қ.

Қобус — Миер подшоҳи.

Қибтий — Исройиллик араблар, қадимги мисрликлар.

Қонуни — Мусо ўлдирган исройиллик араб.

Қавм — тарафдорлар, эргашганилар, уруғдошлар.

Қодир — ҳамма иш қўлидан келадиган, қудратли.

Қидват — бошлиқ, раҳбар, йўл кўрсатувчи.

Қутр — диаметр.

Қайсаар — Цезар, Каизер, қадимги рим подшоҳлари.

Қоҳиин — фолбин, мунажжим, воқеалар ҳақида хабар берувчи.

Қамл — бит, канапа.

Ҳ.

Ҳабиб Нажжор — Исонинг онаси Марямнинг холаваччаси.

Ҳворион — Ҳоворийлар, Исо динини дастлаб қабул қиласан ўн икки киши, апостоллар.

Ҳаво — Одамнинг биқинидан яратилган дастлабки аёл, Одам-Атонинг жуфти.

Ҳазрати рисолат — жаноби пайғамбар, ҳурматли пайғамбар.

Ҳожар — Иброҳим пайғамбарнинг хотини, исмони забеҳуллонинг волидаси.

Ҳорун — пайғамбарлардан бири, Мусонинг замондоши ва вазирн.

**4 «ПАЙГАМБАРЛАР ВА ҲАҚИМЛАР ТАРИХИ»НИНГ
ҲОЗИРГИ УЗБЕК ТИЛИДАГИ
БАЁНИ МУНДАРИЖАСИ:**

Одам салавотулло алайҳиниг яратилиши	65
Нуҳ бинни Малик бинни Матушлик бинни Идрис	67
Йброҳим салавотур-раҳмон алайҳ	69
Исмоил алайҳис-салом	74
Яъқуб алайҳис-салом	76
Юсуф алайҳис-салом	78
Мусо ва Ҳорун алайҳис-салом	86
Ишо ўғли Довуд	102
Сулаймон бинни Довуд алайҳумус-салом	107
Луқмони Ҳаким	114
Марямининг ўғли Исо Салавотуллоҳи алайҳ	115
Асҳоби қаҳф ва баъзи ҳар хил хабарлар	121
Ҳакимлар зикри	123
Лугат, изоҳ ва номлар	129

Литературно-художественное издание

А. НАВОИ

ИСТОРИЯ ПРОРОКОВ И УЧЕНЫХ

Художник — Ахмаджан Умаров

Самарканд, филиал издательства литературы и искусства
им Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадний нашр

АЛИШЕР НАВОЙ

ТАРИХИ АНБИЁ ВА ҲУКАМО

Мұҳаррір — Жамол Сироғиддин
Расмлар мұҳарріри Б. Йўлдошев
Техник мұҳаррір Алексей Гвоздюк
Мусаҳид Ориф Ҳожи

ИБ 7412

1 c. 85

